A decorative border in a dark, textured grey color, resembling a scroll or ribbon, frames the text. It features elegant, flowing curves and loops, with small circular accents at the ends of some sections.

СЕМЕН БОНДАР

*Голуби
повертаються
знов*

Донецьк
Видавництво «Донбас»

2005

УДК 830-32(46)
ББК 84 (4Укр) 6-4
Б 81

Б 81 Бондар С.

Голуби повертаються знов. – Донецьк: Донбас, 2005. – 472 с.

ISBN 5-7740-0809-6

До видання увійшла творча спадщина автора. Це оповідання, що ґрунтуються на дійсних, реальних фактах життя письменника, поета й прозаїка, педагога Семена Єгоровича Бондаря. Сюди включено також його вірші, написані в різні роки й видруковані окремими виданнями.

Книга видана до річниці смерті С.Є. Бондаря.

В настоящее издание включено творческое наследие автора. Это рассказы, основанные на достоверных, реальных фактах жизни писателя, поэта и прозаика, педагога Семёна Егоровича Бондаря. Сюда вошли также его стихи, написанные в разные годы и печатавшиеся отдельными изданиями.

Книга издана к годовщине смерти С.Е. Бондаря.

УДК 830-32(46)
ББК 84 (4Укр) 6-4

ISBN 5-7740-0809-6

© Видавництво «Донбас», 2005
© Оформлення: видавництво
ООО «Экспертное бюро», 2005

Передмова

1916.

Народився зі квітня в с. Гончарівці
(Старобільський повіт, Харківська губернія)
тепер - Кременський р. н., Луганська обл.
Сім'я: дідуся, бабуся, батько, мати, брати:
Петро, Федір, Іван
В господарстві: величезний вівчар (завезений), корови,
бикли, сарай, курка, садок вишневий
коло мати, а в кінці городу ще Якимовий
сад. Коло мати підводив дуб рівний. Єн
струка, описаний у своїх творах, бо він
запоганював село. Мати була під
сопощем з піддаском на Цетовнах.

Автограф з біографічних поміток С. Є. Бондаря (про 1916 р.)

Оповідання з книги «Голуби повертаються знов» дають читачеві цілком реальне уявлення про дитинство, юність, зрілі роки автора, про тяжкі часи, пов'язані з перебуванням С.Є. Бондаря в гітлерівських застінках табору смерті «Бухенвальд». Імена героїв змінено, проте події – дійсні.

У книзі зображені легко впізнанні персонажі, і саме цим вона дуже цінна для земляків, друзів, близьких С.Є. Бондаря – людини дуже світлої, доброї, мудрої.

Книга буде цікава для широкого кола читачів, адже включає в собі багато життєвих історій трагічної і водночас щасливої долі автора.

«Голуби повертаються знов» – своєрідний пам'ятник Семену Єгоровичу Бондарю, данина поваги й любові сина і дочки до свого талановитого батька, який народився і виріс у маленькому, віддаленому від райцентру селі Голубівка, прожив своє непомітне, і в той же час яскраве життя, в невеличкому шахтарському містечку Кременна на Донбасі.

Рассказы из книги «Голуби повертаються знов» дают читателю вполне реальное представление о детстве, юности, зрелых годах автора, о тяжелом времени, связанном с пребыванием С.Е. Бондаря в гитлеровских застенках лагеря смерти «Бухенвальд». Имена героев изменены, однако события – действительные.

В книге изображены легко узнаваемые персонажи, и именно этим она очень ценна для земляков, друзей, близких С.Е. Бондаря – человека очень светлого, доброго, мудрого.

Книга будет интересна для широкого круга читателей, она включает в себя много життєвих історій трагічної і одночасно щасливої долі автора.

«Голуби повертаються знов» – своєобразний пам'ятник Семёну Єгоровичу Бондарю, дань уваження і любові сина і дочки к своему талантовому отцу, который родился и вырос в маленькой, отдалённой от райцентра деревне Голубовка, прожил свою незаметную и, в то же время, яркую жизнь в небольшом шахтерском городке Кременная на Донбассе.

Текст творів С.Є. Бондар друкується за виданнями:

Бондар С. Голуби повертаються знов. Ростов-на-Дону – Кременна, 1996.

Бондар С. Пам'ять. Донецьк: Донбас, 1991.

Бондар С. Джерело. Донецьк: Донбас, 2000.

Бондар С. Над рікою Красною. Донецьк: Друкарня ДІВС, 2002.

Бондар С. Краю мій... ВАТ «Сєверодонецька міська друкарня», 2004.

СЛОВО СЫНА

*Моим дорогим родителям,
их внукам, правнукам посвящается*

Эти несколько строк (или страниц..., пока не знаю), наверняка, дадутся тяжелее, чем всё то, что пришлось написать до сегодняшнего дня. Для меня это не просто воспоминания об Отце, Матери и не только путешествие в босоногое, полуголодное, но такое светлое, счастливое детство. Это, возможно, первая в моей жизни попытка не бежать вперед, не стремиться заглянуть в будущее, а остановиться, оглянуться назад, вернуться во вчерашние-позавчерашние дни и – хотя бы на эмоциональном уровне, чувственно, только для себя, а не для читателя (с его, что скрывать, самыми разными глазами, мыслями, оценками) – прикоснуться к тому Дереву жизни, корни которого – жизнь моих родителей вместе со многими поколениями наших предков, где я – лишь маленькая ветка этого Древа, дающая новые и, дай Бог, устойчивые, не гнущиеся на ветрах перемен ростки во внуках, правнуках моих родителей.

Вообще-то, книга, которую Вы, надеюсь, не закроете на первых ее страницах, и есть художественный – поэтический и одновременно прозаический – образ того самого Древа жизни, возраст которого измеряется несколькими поколениями людей, объединенных одной судьбой воспетого Семеном Егоровичем родного края, родственников и друзей, учеников и учителей, односельчан, всех тех, кто оставил след в жизни, в памяти автора этих произведений, публикуемых посмертно, спустя год после столь неожиданного его ухода из жизни. Многие, очень многие лица и факты узнаваемы для всех тех, кто знал Семена Егоровича, кто учился у него (а таких было много, очень много за шестидесятилетний период его педагогической работы), работал и проводил свободные минуты вместе с ним, был рядом с ним.

Пожалуй, главные герои литературных произведений отца – его родной край, односельчане-голубовчане. Глубоко символично, что последний сборник стихов, подписанный в печать за пятнадцать дней до ухода Семена Егоровича из жизни и вышедший в свет через неделю после прощания с Поэтом Кременского края нашей Украины, так и называется – «Краю мій...». В самом назва-

нии этого последнего сборника – многоточие как предсказание, внутреннее ощущение незавершенности, недосказанности...

Именно в этом сборнике помещено стихотворение, написанное автором в восьмидесятилетнем возрасте, но с такой жизнеутверждающей силой, юношеской мелодичностью, что было переложено на музыку композитором, другом Семена Егоровича, Анатолием Васильцовым; отныне оно стало гимном моего родного села.

Какое тепло, а по-украински говоря, какая «ласка, пісенність», поэтичность в самом названии села – ГОЛУБОВКА!

*Голубівка, моя Голубівка.
Новий день над тобою встає.
Мого роду щаслива домівка,
Незабутнє дитинство моє.*

Да, Голубовка – это действительно счастливый дом моего рода, незабываемое детство не только отца, но и деда, прадедов, которые были одними из первых поселенцев этого райского (по крайней мере, в моем представлении) уголка Малороссии. Горжусь тем, что отныне и на века будут воспеты исхоженные мною вместе с друзьями детства луга и поля, речка Боровик, где впервые в жизни удалось преодолеть страх утонуть и испытать восторг от осознания того, что, научившись держаться на воде, плыть можно не только по течению: не утонешь лишь в том случае, если научишься преодолевать сопротивление течения. Это так пригодились в дальнейшей взрослой, сухопутной жизни!

Не буду скрывать, и в повести «Голуби повертаються знов», и в поэмах «Джерело», «На стику століть», как и во многих стихах, зримо присутствуют родные и близкие Семена Егоровича, по-украински говоря, его «родина» (жаль, что в русском языке нет аналогичного слова; пожалуй, ближе всего к украинской «родині» российское «родословная», слово же «Родина» имеет иной смысл, другое (публичное) ударение, пишется через «і», хотя корень у всех этих слов один, наш, славянский).

Поэтому пусть не покажется нескромным и для взыскательного, и для предвзятого читателя (наверняка, будут и такие) то, что в книге они найдут фотографии как историческую память не толь-

ко о Семене Егоровиче и его жене (моей маме), но и об их родителях, братьях, сестрах, детях, внуках, правнучке, друзьях, односельчанах... Кстати, немало из этих фотографий имеют право быть представленными в книге Семена Егоровича еще по одной, неожиданной для постороннего читателя, причине. За исключением нового периода (двух-трех последних десятков лет) практически все прежние фотографии были сделаны в домашних условиях – в это трудно поверить – самим отцом. Так получалось, что отец всю жизнь чему-то учился, становился самоучкой в новых профессиях. Еще в конце сороковых – начале пятидесятых годов прошлого века он стал первым (и единственным!) не только в селе Голубовка, но и для многих сел в округе почти профессиональным фотографом. Практически все фотографии односельчан пятидесятых-шестидесятых годов (включая фотографии на документы) были изготовлены Семеном Егоровичем; некоторые из них, в том числе датированные, например, 1953, 1954 годами, вы обнаружите в настоящем издании. То же самое, кстати, касается и фотографий самого отца – в этом случае он фотографировался с помощью им самим изобретенной мудреной системы автоспуска, ведь по-другому «техника» по тем временам не позволяла делать это. Кстати, так же самостоятельно, «самоучкой» отец освоил швейное, сапожное дело – мог пошить все вплоть до пальто, изготовить башмаки, перешить под нужный размер туфли или сапоги, и т. д. (как догадываетесь, все это делалось не ради хобби, не от зажиточной жизни).

Но наряду с этой, порой весьма суровой, прозой жизни – поэзия как увлечение, которое, мне кажется, было состоянием его души и никогда от него не уходило: при нем всегда была старая, потрепанная записная книжечка, куда записывал неожиданно родившуюся рифму. Ведь другого свободного времени (специально для поэзии!) никогда не было; неслучайно только в преклонном возрасте, уйдя на пенсию, он стал наконец-то активно публиковать ранее написанные стихи, писать новые наряду с прозой.

В этот же очень непростой во всех отношениях (особенно – в материальном плане для нашей семьи) период он также абсолютно самостоятельно, шаг за шагом осваивает скрипку и опять же достигает весьма приличного уровня совершенства уже в возрасте далеко за семьдесят (!), когда все чаще (особенно после ухода

из жизни своей жены, «дружини») остается один на один с любимым инструментом. Скрипка для отца была продолжением поэзии души; сколько помню себя, она всегда находилась на самом видном месте в сельской (голубовской) хате, а затем, с 1968 года, в кременской квартире № 23 по улице Победы, 10. Думаю, нет необходимости говорить о том, что скрипка – не гитара и не баян. На скрипке играют, как правило, не во время застолий, а когда просит душа, ноет сердце. Вспоминаю, как терпеливо отец пытался приобщить к этому чарующему инструменту своих детей – меня и мою сестру, у которой, честно признаюсь, получалось заметно лучше, чем у меня. Я в том раннем детстве предпочитал футбол и другие забавы, по поводу которых (что скрывать?) не обходилось без огорчений для родителей. Но, скажу попутно, ничем не отличаясь в этом плане от сельских пацанов, никогда не имел школьных проблем. Вспоминаю, порой бывало обидно от того, что родители, являясь школьными учителями, очень редко интересовались, какие оценки получаю; теперь-то понимаю, что это тоже была с их стороны тонкая педагогика – приучили с детства, что отличная оценка, ответственное отношение к делу – не какая-то заслуга, а элементарная обязанность.

Возвращаюсь к родословной («родині»), в первую очередь, к родителям отца. Егор Никитич (только после его смерти узнал, что по паспорту мой дед Георгий, хотя всегда для всех был Егором) и Ксения Фроловна – потомки крепостных, в последующем простые трудолюбивые крестьяне советского периода коллективизации и колхозного строя со своей хатой у большого дуба, огородом, садочком, кормилицей-коровой:

*Рідний дім у тіні кучерявого дуба
В мой пам'яті часто й тепер ожива:
Гостроверхий, здаля – немов птах білочубий,
У віконцях ясних далечинь степова.*

(«Рідний дім»)

Нет ничего удивительного в том, что к данной теме отец возвращается вновь и вновь. Здесь вы найдете, например, стихотворение «Отчий поріг», где он спрашивает себя: «Чи не час би на пройдений шлях озирнутися, пригадати дитинство, той отчий поріг, де, бувало, всі рідні зберуться і запахне приємно гарячий

пиріг»? А одно из стихотворений, посвященных своей матери, было написано Семеном Егоровичем в далеком, жестоком 1944-ом на германской чужбине (в данном издании вы найдете его под названием «Дума про матір»).

Здесь же, в отчем доме, «привільно росли хлопчаки білочубі, хоч, бувало, і мали від батька хлистів». Это – четыре кровных брата. Самый младший, Иван (1925 г.р.), возможно, щедрее всех был наделен талантами: в 17 лет сбежал на фронт, а в 21 год молодой красавец-победитель уже занимался руководящей советско-партийной работой, но в дальнейшем судьба не позволила ему в полной мере воспользоваться даром природных талантов; Федор (1912 г.р.) – удивительно цельная натура, историк-педагог не только по профессии, но и по призванию, посвятивший всю жизнь народному образованию на Кубани; наконец, самый старший, Петр (1910 г.р.), образ которого мне известен лишь по армейской фотографии, погиб на фронтах Великой Отечественной. Это о них, своих братьях, Отец писал:

*На столі три свічі. Впали тіні глибокі.
Наче в хату заглянув нічний небокрай.
За судьбу трьох братів мене мучить неспокій –
Чи хоч там – на тім світі – потрапили в рай.
(«Братам»)*

И, конечно, это семья самого Семена Егоровича – его жена, дети, внуки. Валентина Романовна, моя Мама, покинувшая нас ровно на десять лет раньше Отца, светлой памяти которой были посвящены многие строки публикуемых произведений, в том числе и очень печальные, как, например, стихотворение «Над могилою». А в повести «Голуби повертаються знов» жена Семена Егоровича присутствует в образе Варвары Васильевны; невозможно читать страницы повести с подзаголовком «Засмутнів сосновий ліс» без слез о последних днях ее жизни. Дочь Лидия Семеновна (в повести – Лариса), получившая прекрасное медицинское образование как врач-психиатр, привыкшая помогать другим не только в силу своего профессионального долга, но, вероятно, не всегда ощущавшая участие окружающих (меньше всего это касается посторонних людей) на своем нелегком жизненном пути.

Любимый внук Андрей – именно он в свое время, будучи тог-

да еще студентом, проделал огромную работу по компьютерному набору повести деда «Голуби повертаються знов» при ее подготовке к первому изданию (1996 г.). Это в нем, своем внуке, дед видит ту кровную нить, которая связывает его, поэта из прошлого, с будущим нового столетия, которое доступно для него только во сне, увиденном в поэме – кстати, тоже с символическим названием «На стику століть» (2000 г.):

*...Як раптом бачу ... Андрій, онук –
Ще молодий діяч Росії,
А вже нові закони сіє,
Навчившись батькових наук.*

*І вже кричу: «Привіт, Андрію!»
Із білого Пегаса зліз.
Стою у натовпі, радію
Нежданій зустрічі до сліз.*

Это также красавица-внучка Оксанка, повторившая в своих чертах, как это многие отмечают, бабушку и даже свою прабабушку Улиту, мать Валентины Романовны; Оксана не так свободно, как ее брат, владеет «українською мовою», но, уверен, так же уважительно будет относиться к родному для своих предков краю. И, конечно, это правнучка Аня, дочь Андрея, как символ и реальное подтверждение того, что жизнь продолжается, а человеческая память бесконечна. Наверняка, именно внуки придавали отцу энергию молодости, оптимизма (несмотря на весьма редкие встречи с ними), позволяющую в весьма преклонном возрасте писать не только серьезные вещи о прожитом-увиденном, но и веселые, юмористические, а порой сатирические стихи-зарисовки, опубликованные в упоминавшихся сборниках стихов 2000, 2004 гг. под рубриками «Жарты, гуморески», «Мініатюри».

Многое, очень многое до щемящей боли близкое, родное, неповторимое пробивается через толщу времен и эпох, которые пережил в бурном потоке XX – начала XXI веков Семен Егорович вместе со своими современниками, художественно воспроизведя это в своих произведениях. Хочу покаяться, попросить прощения у своих родителей, Матери и Отца. Не потому, что не смог помочь

им продлить жизнь на земле – на то есть воля Божья, все другие, в том числе самые близкие, бессильны в этой части. Но мы, дети своих родителей, должны быть всеильны в своей любви и внимании не только к ушедшим, а прежде всего к живым. В детстве, юности все мы спешим взростеть, потом так же спешим жить взрослой жизнью. Но спешить жить, возможно, надо лишь для того, чтобы успеть принести добро, радость родным и близким, при жизни извиниться перед ними, если в чем-то виноваты (а бывает ли по-другому?). И этим можно не только скрасить, но и продлить жизнь тех, кому мы обязаны всем, в том числе – своей жизнью. Да простит меня отец, что только после его ухода из жизни я внимательно, другими глазами перечитал его произведения. А раньше всё времени не хватало. Поэтому не успел вовремя сказать столько нужных слов – не как поэту и писателю, а как Отцу, который так нуждался не только в материальной помощи, внимании, но и в сыновней оценке (ею он очень дорожил, внимательно прислушивался) своего поистине подвижнического Труда. Ведь кто лучше меня мог знать, что значило для отца художественное творчество или игра на скрипке в состоянии постоянного одиночества и в его возрасте. Пусть Бог будет судьей тем, кто порой мог усматривать в этом едва ли не старческое чудачество.

Уже в возрасте за восемьдесят, на одном дыхании, как крик души, он пишет глубоко биографичную, исторически точную поэму «Верхньоголубівське джерело», которую, вероятно, можно расценивать и как жизнеутверждающий гимн, и как реквием. Не буду скрывать – для меня это одно из любимых произведений отца: слишком близкое, родное, ушедшее в вечность запечатлено там. Чего стоят эти, например, строки:

*Іду у свій двір,
А там вже пустир.
Де сад зеленів,
Нема уже й пнів.
На хаті старій –
В дірках вітровій.
Гуде про батьків,
Про рідних братів.
Як відчит трима*

*Про тих, що нема...
Одні лиш хрести.
О рід мій, прости,
Що стільки ось літ
Тривав мій політ.
Тепер я один.
У серці – полин.
Піду за село,
Де б'є джерело,
З пером, що зберіг
На згинах доріг.*

Вот оно, одиночество человека, пережившего своих родных братьев, друзей-ровесников! Но это – одиночество, ставшее источником поэтического вдохновения. И нельзя не сказать о том, что отца окружали вплоть до последних дней жизни надежные друзья. Это его младший друг, Анатолий Николаевич Васильцов. Несмотря на заметную разницу в возрасте, многие годы их объединяла творческая и человеческая дружба. В соавторстве с А. Васильцовым были написаны две прекрасные песни на слова отца. Одну из них я уже вспоминал, вторая не менее дорога, и не только потому, что в ней – поэзия чувств Отца к сыну: дело не в моих личных воспоминаниях, эгоистических чувствах. Вряд ли возможно, чтобы кто-либо из посторонних, прослушавших эту песню (в прекрасном авторском исполнении А. Васильцова), не вспомнил о своем детстве, своих детях, внуках...

*Наче тільки що був з горошинку,
Наче все промайнуло вві сні,
А вже встиг ти покинуть домівку,
Це село, ці поля запашні.*

*Залишилось дитинство позаду.
Воно вернеться лиш міражем.
Як відкриєш колись ту шухляду,
Де дрібнички твої збережем.*

(«Проводжаючи сина»)

Искренняя («щира») благодарность также друзьям нашей семьи, моим друзьям по взрослой жизни, которые живут и трудятся на Кременщине, много сделали для своего края, его жителей в очень сложный период безвременья, на сломе исторических эпох и человеческих судеб. Это прежде всего удивительной доброты, щедрой души человек Владимир Николаевич Прокопенко вместе со своей, под стать ему, нежной, прекрасной женой Надеждой. Так случилось, что Владимир Николаевич помогал Семену Егоровичу, наверное, даже больше, чем находящийся вдали от отчего дома сын. И он же, Владимир Николаевич, оказался последним, с кем попрощался отец, уходя из жизни. Стоит ли к этому еще что-то добавлять? Слова благодарности также Валентину Ивановичу Рябинину, главе администрации Кременского района на протяжении тяжелейшего периода 1994 – 2004 гг. Он в разные годы учился и у моей матери (в школе), и у отца (в медицинском училище), а затем – у меня (в Ростовском госуниверситете). Без них, друзей отца, а также работников редакции газеты «Кременщина», моих друзей, которые в память об отце оказывали активную поддержку и помощь, вряд ли могла бы выйти в свет в данном виде эта книга, включающая в том числе воспоминания о Семене Егоровиче, другие материалы. Земной поклон всем вам.

...Вот и несколько строк. Да простит меня читатель за многословие. Понимаю, что главное в этой книге – произведения Отца, а не исповедь сына. Кому она, исповедь, нужна? Может, моим детям? Сам не заметил, что написал далеко не одну страницу... Странно, но чем дольше вспоминаешь, тем сложнее остановиться, поставить «точку». Возможно, еще и потому, что вопреки законам природы хочется верить: хотя бы таким образом можно задержаться в Прошлом, где живы Отец и Мать, еще раз побыть вместе с ними, со всей своей «родиною»; а потом уже можно дальше продолжить бег на остатке отмерянного Богом жизненного пути. При этом так важно в наше беспокойное время (в особой степени это касается сегодняшней Украины, моей Батьківщини) не уронить полученную от родителей эстафету, вовремя передать ее детям, внукам. Нет, не только память, но и жизнь бесконечна...

***Николай Бондарь,**
сын Семена Егоровича и Валентины Романовны.*

НАС ПОКИНУВ ПОЕТ КРЕМІНЩИНИ (Некрологи)

Районна державна адміністрація, районна рада з глибоким сумом сповіщають про раптову смерть на 89 році життя ветерана-педагога, вчителя з більш як 60-річним стажем, поета, нагородженого медаллю «Будівничий України», учасника Великої Вітчизняної війни, колишнього в'язня фашистського концтабору «Бухенвальд» **Семена Єгоровича БОНДАРЯ** і висловлюють співчуття рідним і близьким покійного.

Районний відділ освіти глибоко сумує з приводу раптової смерті ветерана-педагога, поета Кремінщини **Семена Єгоровича БОНДАРЯ** і щиро співчуває рідним і близьким покійного.

Голубівська сільська рада висловлює глибокі співчуття з приводу раптової смерті свого шановного земляка **Семена Єгоровича БОНДАРЯ** і розділяє горе з усіма його рідними й близькими.

Редакція газети «Кремінщина» глибоко сумує і висловлює щирі співчуття рідним, близьким з приводу смерті талановитого поета Кремінщини **Семена Єгоровича БОНДАРЯ**.

Щиро сумуємо з приводу непоправної втрати – раптової смерті нашого дорогого **Семена Єгоровича БОНДАРЯ**.

Друзі.

Газета «Кремінщина».

3.07.2004 р.

*Одне з останніх фото
Семена Єгоровича Бондаря. Квітень 2004 року.*

С.Е. Бондар у Москві. 2002 рік.

*Батько й син – Семен Єгорович та Микола Семенович.
У Конституційному Суді Російської Федерації, перед стендом
з фотографіями суддів. 2003 рік, 25 червня.*

Газета «Кремінщина».
18 вересня 2004 року

• Коріння

Бондарі повертаються знову...

У нашій школі відбулася надзвичайна подія. До нас завітав дорогий гість, Микола Семенович Бондар, син Семена Єгоровича, - поета, нашого земляка.

Всіх нас він вразив своєю людяністю і простотою. Спілкування з ним збагатило дітей і вчителів не тільки додатковими знаннями, а й вселило у присутніх безмежну гордість, що людина родом з нашого села досягла таких висот, але не забула своєї малої батьківщини.

На зустрічі з учнями рідної школи Микола Семенович презентував останню збірку поезій батька, який уже пішов із життя.

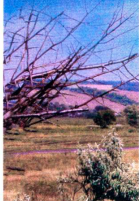
Гість визнав, що на засіданнях Конституційного суду Росії, членом якого він є, його не охоплює таке хвилювання, як під час зустрічі з рідним селом, з батьківським корінням.

Для дітей і дорослих це був урок патріотизму, урок скромності, урок впевненості у тому, що села продовжують давати світу найкращих, найвідоміших людей.

Родина Бондарів ніколи не розривала стосунків з Голубівкою. Батько писав твори про рідне село і земляків. Син висловив почуття вдячності Голубівській СШ за те, що не забувають їх родину.

Учні подарували гостю українську народну мелодію (Діма Литвинов), а Юля Захарова прочитала вірш Семена Єгоровича про Голубівку. Приємною несподіванкою для Миколи Семеновича стало те, що в шкільному музеї є стенд, присвячений йому і батькові: «Нехай посміє хто загрозувати країні, де є такі батьки, де є такі сини»...

М. АФАНАСЬЄВСЬКА,
заступник директора з виховної
роботи Голубівської СШ.

ЧАСТИНА ПЕРША

Голуби повертаються знов

До цієї книги, прозаїка і поета Луганщини Семена Єгоровича Бондаря ввійшли оповідання, які об'єднуються єдиним задумом.

У ній змальовано звичайні, буденні й героїчні події, круті дороги, прагнення земляків до кращої долі.

Імена змінено, факти – дійсні.

ЗОЛОТІ СЕРГИ

Старий Мирон пришкандибав у двір, скинув з плечей в'язку вербової лози, нарубаной біля річки Боровик, та й сів спочивати в тіні кучерявого дуба; дивився з-під сивих розкошланих брів на своє господарство, де біліла присадкувата рублена хата, маячила нова клуня і з'яв недоплетеною стінкою довгий сарай. З двору через тин йому видно вулицю, зелені церковні бані, далі – верхів'я долини, де була колись Верхня Голубівка.

Дід пригадав, як він колись жив у тому верхів'ї, як перекочував у цю долину, побудував це подвір'я, три дочки заміж віддав, сина Георгія оженив та півдюжини онуків діждався. Тільки подумав старий про онуків, – а вони по межнику від садка, як партизани в наступ, з бузиновими гвинтівками мчаться. Всі – білоголові, в однакових полотняних сорочках і один від одного на півчверті менший. Найменший – Сергійко. Той відстав дещо від братів і за ним погнався сусідський пєс.

– Безштанько нещасний. Ми ж тобі казали, щоб ти не плентався за нами! – нарікав найстарший, Дмитро.

Та Сергійко був невгамовним, до всього охочим, прискіпливим. Дуже хотілося йому скрізь бути, всього навчитись, все перейняти в старших братів.

Одного разу він так зацікавився майструванням млиника, що підліз під гостре лезо ножа в руці брата і позбувся носа. Добре, що мати близько сиділа за прядкою. Вона швидко прискочила і приліпила відчикмареного носа, залила керосином і примотала хустинкою. Дитячий носовий хрящик швидко зрісся, і Сергійко не став носити перев'язки під очима. Шрам виднівся і робив обличчя неприємним. Правда, не для всіх було воно неприємним. Для дідуся всі онуки були хороші. І ось тепер він зустрів їх з радістю.

– Ідіть, ідіть до мене, мої дорогі, – озвався дідусь здаля.

Слухняні були онуки. Прибігли, посідали на травичку рядочком і мовчки ждали якоїсь цікавої розповіді дідуся. Та ось над селом піднялася згряя голубів, і Сергійко не стерпів:

– Он голуби голубівські!

– А може, не голубівські, а скаргівські, – сказав середульший, Федя. – Їх розводять скрізь.

– Давайте, дідусю, і ми розведем голубів! – аж вигукнув найстарший, Дмитро.

– Розведем, – погодився дідусь. – Ось тільки заплетем оцією лозою стінку в сараї і розведем, безперечно.

– О, тоді в нашій Голубівці їх ще більше буде, – радів Сергійко.
– Мабуть, тому наше село і назвали Голубівкою.

– Не плети, не тому, – заперечував Федя. – Правда ж, не тому, дідусю? Розкажіть, будь ласка, чому наше село так назвали і де воно взялося. Бабуся казала, що воно пішло від оцього дуба, а ще казала, що під цим дубом виростили золоті серги. Чи це правда?

– Розкажіть, розкажіть! – закричали всі.

Дід подивився в далечінь, відкашлявся та й став розказувати:

– Колись давно були наші степи пустельними, безлюдними, були вони покриті буйними травами та густими лісами, і ця ось наша долина потопала в густих заростях. В річці та в озерцях водилася риба і багато різної дичини. І дичина, і хороший клімат, і родючі ґрунти приваблювали людей з далеких країв, їхали вони аж з Придніпров'я і з Росії та й заселяли більш вигідні місця. Таким місцем було також он те верхів'я, – дідусь показав на пагорб, де поселилися перші голубівці, і став пригадувати розповідь свого діда про те давнє переселення:

– У той рік було дуже жарке літо. Серед широких просторів по рівнинах і через перевали поволі посувалася валка. Рипіли вози і поскрипували ярма. Біля волів і вслід за возами, розтріпаними далекою дорогою, на яких сиділи в лахміттях замурзані діти, ішли стомлені і обідрані селяни. Ішли вони багато днів і тижнів, долаючи бездоріжжя, голод і спрагу. Хоч ночі були нехолодні і люди вже вміли викресувати вогонь, щоб розпалити вогнище, однак нелегко їм було без пристанища. Здебільшого люди їхали сім'ями. Та були між ними й самотні. Розказують, що таким самотнім між нашими переселенцями був лисоголовий з довгою бородою селянин Авроська, втікач із якогось острогу. На ньому була розідрана сорочка, і видно було на його спині великі попруги від нагайки. Однак він був життєрадісним чоловіком: йшов за валкою та все на сопілку награвав. А потім, кажуть, як у воду канув. Не стало чоловіка. Десь далеко за Дніпром у нього, може, були й рідні. А він, як те голуб'я, що відбилосся від своєї зграї, мабуть, десь так і загинув.

Найвідважнішим між нашими переселенцями був плечистий, високого зросту селянин, Овсій Голуб. Можливо, його так прозвали тому, що у нього були воли голубуватої масті. Та й очі в ньо-

го були, як небо, блакитні, голубі. Простоволосий, у широких потертих штанах, він сміливо ступав попереду валки шкарубкими босими ногами по незвіданих степах та все озирався до своїх супутників. Він ніколи не падав духом, тримав свою кудлату голову високо, як справжній голуб, скрізь і завжди був хорошим порадиником для земляків.

Одного ясного надвечір'я валка наблизилася он до того узгір'я, що над долиною. Там з яруги до переселенців озвалося велике джерело. І дід Овсій звелів людям зупинитись. Там, над високими травами, що на той час уже відцвілися, літали білі голуби, які знайшли тут своє пристанище.

«Не поїдемо далі, – сказав Овсій Голуб, дивлячись вниз на оцю широку долину, де були на той час майже непрохідні зарості, болота та озерця. – Будемо тут жити». І всі згодилися залишитися на тому пологому узгір'ї. Дід Овсій, обраний ще в дорозі за старшого, обвів досвідченими очима місцевість і порадив людям, як розташуватись.

Наступні дні приносили переселенцям нові турботи і радощі. Швидко над яром стали з'являтися невеликі будівлі на стояках, стіни яких здебільшого заплітали хворостом. І стіни, і димарі білили жінки крейдою, а призьби підводили червоною глиною, яку брали в ярузі неподалік від джерела. Біля джерела була викопана така широка і глибока криниця, що в ній купалося майже все небо. Біля криниці в товстій і довгій вербині було видовбано корито, щоб напувати худобу. І у всіх цих справах виявлялася турбота Овсія Голуба. Ось і назвали по його імені село Голубівкою.

– Цікаво, – озвався Федя. – А як жили ті люди потім і особливо ті, що не мали худоби?

– А так і жили, більше в холоді і в голоді. Землі хоч і вдосталь було, так її ж багато не обробиш мотикою. Не розкошували навіть і ті, що землю волами орали. Хоч у них і зерна багато було, так його ж у ступі багато не натовчеш.

– А сиски тоді пекли? – запитав шепелявлячи Сергійко.

– Шишки пекли не часто, тільки на весілля. Мабуть, частіше носили шишки на тілі від побоїв, бо гнобителі з'являлися після поселення так швидко, як гриби після дощу. Особливо гіркі шишки були тим, хто мав багато дітей. Такі весь час були в нужді, так-сяк перебивались. Школи тоді не було, а тому взимку діти сиділи

в хаті на печі. Та важко цілу зиму висидіти взаперті. Було, як гайнуть малі безштаньки босоніж по снігу, так аж курява підіймається. Багато їх помирало тоді від простуди.

А як прийшла в село холера, так більше сотні людей скосила. Не обминала вона ні дітей, ні дорослих, ні бідних, ні багатих. Багатій Гусак мав високий дощаний паркан і злючих собак, однак і там хвороба половину сім'ї забрала. Тільки у Воробійових ніхто не помер. Мабуть, доброта і діловитість давали їм силу і славу. Хоч вони й були багаті, а люди їх поважали, часто збиралися в їхній великій хаті, слухали цікаві розповіді старого Петра Воробійова. Йому було що розказати, бо наслухався у свого діда Леонтія і про війну, і про гетьманів та про царів. Той Леонтій був славним козаком, у самого старшого командира, в Кирила Розумовського якимсь помічником служив.

– А що, хіба той Розумовський був дуже розумний? – запитав Федя.

– Так, так, то був розумний чоловік. Про нього і в книжках так пишеться. Сам він з простої селянської сім'ї, а бач, з булавою гетьманською над Україною піднявся. Його старший брат Олекса теж був розумним і знатним. Той на цариці Росії Єлизаветі оженився. Жив у Петербурзі, а про свою Україну не забував. В гості приїжджав з царицею до брата Кирила. І що цікаво, якраз у той день Леонтій Воробійов там був і одержав дорогі подарунки з рук самої цариці. Розказують люди, що той Леонтій після служби за ті подарунки дім побудував. Одні тільки золоті серги лишилися внучці, а вона їх не схотіла носити та й проміняла за прядиво багатію Камазіну.

– А той багатій Камазін добрий був? – запитав Сергійко.

– Недобрий, – повів бороною дідусь. – Я у нього скотину пас. «Іди, – сказала мати, – хоч на штанці заробиш». І я пішов. І йшов через оцю нашу долину. І дорога, і місточок через Боровик тоді були такі ж, як і зараз. Тільки жодної хати ще не стояло. Між заростями я трохи затримався – поліз у бряханицю за каченям. Та ледве виліз, хай йому біс. Все, правда, обійшлося благополучно, тільки штани не міг обчистити від муляки, бо дуже поспішав. Вже сонце височенько було, як прийшов до двору багатія. Він якраз вийшов, стрельнув темними, як грязь, очима і запитав: «Що, за скотиною швидко будеш бігати?» Я кивнув йому головою, і він повів мене в

двір. Там на ланцюгах валувало декілька собак. Тільки одна злюча сука, мабуть, не була прив'язана, бо коли ми вже заходили в кухню, вона з гарчанням підбігла до мене так близько, що, мабуть, якби мої штани не були в муляці, відгризла б і ногу. Коли ми зайшли в кухню, наймичка якраз посуд перемивала. Увійшла й господиня. Вона була така висока і товста, як ото наша попадя; в довгому халаті, в намисті та в перснях, золоті серги так і сяють. «Звідки та за чим?», – стала розпитувати, а потім насипала мені кулешу. Не знаю тільки, звідки. Можливо, насипала з тієї діжі, що для свиней. Швиденько похлюбовав я того кулешу, заїдаючи черствим хлібом, а потім по велінню хазяїна на толоку подався. Там зустріли мене неприязні хлопчакі. Зразу заставили завертати худобу, а самі гайнули до ставка.

І ось я бігаю туди-сюди, ніяк не віджену від жита рогатих нахаб. Погода тоді була жарка, і штани мої швидко висохли. Тільки стали вони такими шкарубкими, що я потер ними тіло до крові. Що робити? Відігнав я подалі від жита скотину, присів у бур'яні, скинув штани і став обминати від засохлої муляки. Та не встиг я закінчити свою роботу, як над головою, наче каменя з неба: «Ах ти, бісів хлопець, сидиш, граєшся, а скотина де?». Від переполоху так мене й шарпнуло. Схопився, хотів бігти завертати, та не встиг і кроку зробити, як розлючений господар уперіщив мене товстеною вербовою лозиною по голому тілі нижче сорочки. Потім – ще двічі. Побіг я весь у синцях завертати скотину, а увечері в одній сорочці втік додому. Ось такі були мої заробітки.

– А потім ви не зустрічали того багатія? – запитав Федя.

– Зустрічав. Он там, на мосту, – дідусь подивився на той міст і на дорогу, що спускається з верхів'я, де колись жив, погладив бороду і став знову розповідати:

– Як був я вже парубком, принагідно приходили ми цілою юрбою з Верхньої Голубівки в оцю долину на прогулянки. Часто полювали, ловили рибу, на полянах збирали ягоди і раділи обіцянкам наших батьків, що колись побудують вони для нас тут нові хати. Блаженство незайманой природи, солов'їні гаї і запашні луки чарували нас. Одного разу, ідучи з того горба, побачили ми на протилежному боці долини, он там, за річкою, панську карету. З чорною будкою, в упряжці вороних, вона здалеку схожа була на чорного павука. «Камазін їде, – кажу до свого товариша Юхима, що

йшов поруч. – Мабуть, знаєш що? Давай хутчіше побіжемо до річки і розберемо місток. Хай спробує переїхати павук пузатий». Покинули ми своїх хлопців і дівчат, де йшла і моя наречена Настя, і швидко подалися вперед. Часу нам було мало, щоб розібрати місток. Встигли тільки один дрючок зняти. Та й це вже була пастка. Коли карета наблизилася, ми стали за кущ верболозу і ждали. Нам було видно опецькувату фігуру пана в чорнім капелюсі. Він сидів у передку і дримав. Довкола було так тихо, що чути було, як по дорозі цокотіли колеса і коні виляскували кованими копитами. Було чисте й запашне повітря. Мабуть, тому коні підіймали голови і не хотіли бачити запиленої дороги і напіврозваленого моста.

Коли карета була вже на настилі, її заднє праве колесо сприснуло в тому місці, де був зірваний дрючок. Карета стала дибки, пан зразу ж злетів і шубовснув у річку. Коні з хропінням та іржанням позадкували і ледве не попадали від несподіваного ривка. Відчуваючи небезпеку, вони осіли на задні ноги, дишло повернули назад і зробили сильний стрибок. Грець його знає, як воно трапилось так, що вони не порвали посторонки, і порожню карету витягли на берег.

Пан борсався в скаламученій воді, як болотяний біс: вся голова в багні, обличчя чорне. Тільки зуби та очі блищать. Спочатку він прямував на цей бік, а потім, як побачив, що коні назад потягли карету, вловив на воді капелюх і побрів на той берег. Там він викручував, обчищав одержу. Потім заліз майже голим у карету і поїхав додому.

Ми з Юхимом кишки рвали від сміху, дивлячись із-за куща на ту сцену. Наші хлопці і дівчата вже з поляни подавали веселі голоси. І ми теж, було, попрямували до них. Вже й пройшли деяку відстань, як раптом я спохватився: «Треба ж місточок полагодити, їхатимуть люди з ярмарку, неприємність може трапитись». Повернувся сам, а Юхим пішов до гурту. Швидко я знайшов той знятий дрючок, посадив його на костилі, ще й ногами по ньому потупав. Вже хотів іти геть, та схотілося мені глянути на те місце, де пан своєю одержу викручував. Бачу, на зеленому спориші щось блищить. Підійшов, роздивився – шкатулка срібна, завбільшки з куряче яйце. Взяв її, розкрив, а в ній – золоті серги. Мабуть, для подарунку Камазін їх кудись віз. Пригадав я батракування в того жаднюги та й вирішив порадувати тими сергами свою наречену Настюсю.

Поклав у кишеню й побіг до гурту. Іду і сам до безтями радію. Переді мною кущ калини червоніє, а мені вже здається, що то моя Настуся в золотих сергах стоїть.

На зеленій галявині, он там, де зараз наша площа, приєднався я до своїх хлопців і дівчат. Стою біля них, а з думки не сходить: як же вручити серги Настусі, щоб ніхто не бачив. Ось запропонував хтось у схованки грати. Всі погодилися. Почали грати. Ховалися дівчата, а ми їх шукали. Я знайшов Настусю ось тут, де ми сидимо. В той час тут було лише декілька великих берестків. Коли я наблизився до неї, то вона захилилася за бересток. Як побачила мене, хотіла, було, втікати, зробила крок назад, а потім знову ступила вперед і тихо сказала: «Як тут хороше!». – «Так, тут хороше, – погодився я. – Тут ми будемо жити». – «Хто ж це ми?». – «Ми з тобою. Згодна?». – «Згодна», – промовила вона. І в ту мить я дістав із кишені сріблясту шкатулку, розмальовану різними кольорами. «Візьми від мене цей подарунок», – кажу їй. «А що це? – запитала, відкрила і довго дивилася на жовто-червоні кільця, що химерно виблискували на сонці, а потім: «Ці серги не мені носити. Не візьму я їх». – «А де ж я їх подіну?» – схвильовано я до неї. І тут Настя порадила: «Знаєш що? Закопай їх ось на цьому місці. Як будемо тут жити і будуть у нас дочки, тоді вони пригоряться.» З цими словами вона усміхнулася мені краєчком уст, крутнулася на одній нозі і побігла до гурту. Я стояв розхвильований, деякий час вагався, а потім викопав глибоченьку ямку гострою палицею та й пригорнув ту шкатулку. Загладив, а потім стою й думаю, а як же зробити так, щоб це місце було для мене примітним. Вирішив посадити поруч із тією схованкою молоденького дубця. Викорчував найрівнішого у гушавині та й посадив. І що ж ви думаєте, як тільки став підійматися цей дубок, стали люди сюди з Верхньої Голубівки переселятися. Дубок ріс угору, а село росло вздовж і вишир. Ми з батьком оту халупину сивостожили. Кращої не могли, бо я ж у нього не один був. Та в бідняків, можна сказати, кращих і не було. Були такі люди, що й такої не могли поставити; а ще інші ходили-рипалися сюди-туди, не знаходили собі теплого місця.

– Мабуть, тому наша Голубівка спочатку й називалася Рипівкою? – запитав один із онуків.

– Еге ж, тому вона так називалася. Тільки тоді, коли вже перевезли сільську управу та церкву, і люди не стали рипатися, не ста-

ли її називати Рипівкою. Це хіба, може, за старою звичкою хтось назове.

Дід Мирон подивився на церковні хрести і продовжував:

– Пам'ятаю той день, як поїхали ми підводами забирати церкву і сільську управу, а там зібралися старі люди, які ще не переселилися, та й стали бідкатися: «Як же ми будемо жити без цього Божого храму й без розправи?» Наробили такого плачу... Тоді підійшов до них старий Воробійов у кудлатій шапці, погладив сиву бороду та й сказав: «Що ж, люди добрі, ми вже не будемо рипатися сюди-туди. Та й кому воно потрібне, це верхів'я, куди навіть уже солов'ї не долітають. Прийшов такий час, що й вам краще б переселитися до нас. Вам, може, джерела отого жалко, так воно ж до нас біжить чистеньким струмком.» Потім вийшов з церкви священник з хрестом на грудях. У чорних ризах, у високому ковпаку, він став перед людьми на ганку і владним басистим голосом проглаголив: «Помоліться за спасіння ваших душ та й будемо церкву ламати». Швидко ми її розкидали, склали на підводи, перехрестилися на капличку та на цвинтар, де лишилися наші предки, та й повезли в долину. Незабаром піднялися зелені церковні бані, ось так близько біля двору, вище мого дуба. Тільки тепер вони вже помарніли і стали нижчими. Бо дуб росте. Ми вже з бабусею постаріли і теж, згорбившись, понижчали, а він усе вгору підіймається.

Дід Мирон на мить замислився, потім хотів піднятися, а тут Сергій:

– А скажіть, дідусю, де ж оті серги, що ви закопували?

– А де ж ті серги?.. – подивився дідусь навкруги старечими очима, ніби щось відшукуючи. – Відкопав я їх, як садив оцей садок, та й поклав у прискринок. Ждали, поки дочки підростуть. Як стало найстаршій Явдосі сімнадцять років і вже збиралася заміж, подарував їй ті серги. Вона спочатку раділа ними, все над дзеркалом стояла та притуляла їх до вух, а потім подумала – подумала та й каже: «Не мені такі серги носити. Якби мій Павло був якимось інтелігентом, тоді б і я по-інтелігентському прикрашалася. Покладіть ці серги в скриню, нехай вони будуть меншій сестричці Оляні, може вони їй краще підійдуть». Як виходила заміж Оляна, також взяла ті серги, покрутила біля вух та й каже: «Не для мене ці серги роблені. Якби був мій Петро якимось паном, то і я наряд-

жалася б по-панському, а то ж і він – рядовий селяк. Краще сховайте ці серги в скриню, може, вони підійдуть найменшій сестричці, Вірі». І ось підросла Віра, ваша найшановніша тітка. Ви знаєте, що вона недавно вийшла заміж за коваля Василя Денисівського. Ця взяла серги. Там знадобляться. Виміняють за них у циганів ковальський міх – і то буде користь.

Дід Мирон з цими словами усміхнувся у вуса і замовк. Деякий час він прислухався до шелесту кучерявого дуба, а потім піднявся на ноги й повів у хату низку онуків.

ПРОВОДЖАЛИ ДІДУСЯ

Над помираючим стояли засмучені родичі. Принишкли онуки, що сиділи рядочком на лежанці, ніяк не хотіли вірити, що дідусь покидає їх назавжди, що він вже ніколи не прийде до них, і не буде вже такого дня, коли вони заслухаються в його цікаву розповідь.

Його обличчя ставало блідим, тільки погляд лишався живим. Відчуваючи біль у грудях, він часом важко дихав і стогнав. Час від часу спливали в його голові невиразні тривожні думки: як це так, тільки наче почалося життя, а з ним вже треба розлучатися.

Дідусь не був богомільним і знав, що рай – на землі. І райський сад, і птахи крилаті – все на землі. О, як хотілося Миронові завести сизокрилих птахів – голубів у своєму дворі. Вже й хмизу наносив, щоб стінку заплести в сараї. Та, бач, немає вже сил піднятися. Не доведеться вже дивитися, як підійметься з його двору ціла згряя легкокрилих створінь і високо над селом закружляє в сонячному мареві. Очі у старого Мирона заблищали від сліз. Йому стало жаль, що відшуміли його роки з малими radoщами і з великими нестатками.

В кожного наче порвалося щось у душі, коли дідусь зовсім затих і скам'яніли його уста.

Як винесли домовину в двір і поставили під кучерявим дубом – ще жалібніше заголосили жінки. Над Мирonom стояла стара Мирониха, щось шепотіла почорнілими губами і надивлялася на покійника. Їй здавалося часом, що Мирон ворухить білою бородою, – тоді нахилилася ще нижче, ніби хотіла зрозуміти, що сталося. Георгій і Оксана стояли теж засмучені, час від часу відходили і не знали, що робити.

Вже була обідня пора, а сонце ще не виходило з-за хмар. Чужі

люди взяли на плечі домовину та й понесли на цвинтар. Понесли не по вулиці, а по провулочку – навколо його саду. Хоч тепер йому байдуже, та нехай нащадки не забувають, який сад залишив дідусь Мирон у кінці городу. Там розкішні фруктові дерева журилися під осінніми хмарами і ронили пожовкле листя. Подекуди червоніли запашні яблука і навівали думки про умілі, працюючі руки дідуся. Мабуть, не було такої людини в селі, яка не поласувала б його яблуками чи солодкими, як мед, грушами. Та й ніде не було такого саду. Бо непосидючий був Мирон. Тепер, ідучи за його домовиною, старі люди пригадують, як він тут оселившись, став осушувати кінець городу своїми руками. Ніхто не міг тоді повірити, що те багно, заросле чагарниками, де майже не ступала нога людини, зможе перетворитися на такий ось рай. Бувало, ранньою весною чи влітку в погожу неділю всі чоловіки відпочивають, а він з лопатою чи з сокирою по пояс у болоті лазить та все копає або викорчує чагарник, готуючи ділянку для саду. Розказують, як сусід Павло Дикало, дивлячись із межника на Мирона, замурзаного, із саджанцями в руках, не стерпів одного разу: «Шановний друже, хіба ти собі іншої роботи не знайдеш? Та ти краще б відпочив, чим у такій багнуці без ніякої користі лазити. Нічого тут не ростиме, крім оцього чагарника». Подивився тоді Мирон на Павла та тільки й промовив: «Комусь буде користь». І не помилився. Небагато часу минуло, як зазеленіли, зачучерявилися його саджанці в рівних рядах. Швидко деревця стали родити. Якось пізнього літа під час затемнення сонця Мирон побачив з двору – хтось поніс мішок яблук з його садка. Придивився, а то сусід Павло чимчикує, зігнувшись під мішком. Не втримався дід Мирон та й гукнув: «Шановний друже, хіба ти собі іншої роботи не знайдеш, що під час такої божої оказії носиш мішками яблука? Прийшов би в інший погожий час та й попрохав». Соромно тоді стало Павлові, хотів, було, кинути мішок з яблуками, та Мирон порадив нести їх додому: «Неси, неси! В тебе ж діток малих аж четверо. Може, добрим словом колись згадають.»

І ось тепер не забули ні діти, ні дорослі його доброти й працюючості. Низько схиляючи голови, всі мешканці села йшли вслід за труною. Вони обігнули ближні двори, пройшли по провулку та й зупинилися півколом для Божої служби біля Миронового саду. Отець Олексій прочитав молитву, проспівали півчі, а на церковній

везі пролунали розкотисті удари похоронного дзвону. Стара Мирониха глянула крізь сльози на багряний сад, і в листяному кружлянні примарився їй Мирон молодим. Потім вітер сильніше колихнув розкішні дерева, і останнє листя, наче золоті дукати, випало на сиру землю.

На цвинтарі люди вшанували пам'ять діда Мирона добрими прощальними словами, поставили на його могилі високий дубовий хрест. Височить він над горизонтом майже на рівні верхів'я, де поселилися колись і жили предки голубівців. Нагадує хрест селянам про тих перших працьовитих переселенців, що прийшли з того верхів'я в долину і, заселивши, зробили її квітучим садом.

СОНЯЧНІ ОРЕОЛИ

На Великдень малому Сергійкові виповнилося шість років. У цей знаменний день він прокинувся, як ще тільки почало світати. На цей час у хаті, ледь освітленій лампадою, що висіла перед образами, вже нікого не було. Всі пішли до церкви. Тільки одна матуся в хатині поралася біля печі. Звідти чувся запах пасок, а крізь відсутнє причілкове вікно від церкви, що зовсім була поряд, долітав мелодичний і виразний спів півчих: «Христос воскрес! Христос воскрес!»

Малий схопився з ліжка і босоніж вибіг на призьбу, – думав побігти до церкви, та щось його зупинило. В благодатній світанковій тиші, озвученій тільки тим церковним співом та солов'їним щебетом у садках, він задивився раптом на чистий небосхил, де вже горіла вранішня зоря.

– Що ти, синку, придивляєшся? – вийшла з хати матуся. Вона, не чекаючи відповіді, погладила білу голівку малюка і дала йому крашанку. – Ти ж знаєш, синку, сьогодні твій день народження. Бач, випав у таке велике свято. Ось скоро прийдуть всі з церкви, і ми посідаємо за обідній стіл. Ну, а поки що ми з тобою помилуємося отією зорею і потім побачимо, як буде красуватися сонце на честь Воскресіння Ісуса Христа. Цьому видінню нам посприє небесний ангел-хранитель, що вічно ворогує з нечистою силою і стоїть на захисті доброї людської душі.

Тільки матуся проказала ці слова, як над обрієм, де горіла зоря, як в інші дні, заграв різнокольоровий небесний фейєрверк. Він підіймався навколо сонця, що почало сходити. На фоні синього

неба сяяли і переливалися яскраві ореоли. Вони то збільшувалися, то зменшувалися, а деякі зникали і знову з'являлися ще яскравішими – то червоні, то жовтогарячі, то сині, то блакитні з різними відтінками і різної величини.

Такого дива малюк ще ніколи не бачив. Поки сонце виходило із-за обр'ю, він дивився, не відриваючи очей від небосхилу. Тільки тоді, коли сонце відділилося від землі, ореоли стали поступово зменшуватися і зникати. Матуся ще раз перехрестилася, взяла малюка за руку і повела в хату.

Продзвеніли всі дзвони, і незабаром зібралася в хаті вся сім'я. Батько якось ненароком, ідучи до столу, трохи потягав малюка за вуха, сказавши:

– Рости, синку, великим – помічником будеш.

– Як буде слухняним, так завтра вже пожене корову на пасовище, – обізвалася бабуся.

– Та як же він буде так рано вставати?! – жжалілася мати.

– Нічого, матусю, хоч і рано, зате буду бачити, як сонечко сходить, – сказав Сергійко.

– Не хвастайся, – обізвався середульший брат, Федя. – Як будеш у мене підпасичем та запасеш худобу, так ще й плакати будеш. – Сказавши ці слова, брат змовницьки глянув на старшого, а потім на найстаршого, а потім покосився на батька, бо інколи за довгий язик одержував від нього грушевої ложки по лобі.

В цей Великодній день однак обід пройшов зовсім спокійно і навіть дуже весело. Навіть тоді, коли мати ділила крашанки, чути було одні жарти та сміх. А після обіду всі веселощі були на вулиці. До самого пізнього вечора скрізь дзвінки пісні, різні забави. На площі розфарбована карусель кружляє, а за садками гойдалка поскрипує.

Після Великодня, як тільки зоря загоряється, селяни їдуть на поле. А деякі там і ночують у куренях. Батько Сергія теж побудував курінь на своєму наділі, щоб там ночувати.

– Вставай, мій онучок, – озивається бабуся, – гони корівчину на поле!

Бабуся ще не встигла молоко процідити, як малюк вже Лиску за ворота погнав. Дорога на поле вже йому відома, бо не раз їздив туди з батьком за кавунами. Корівчина теж знає дорогу і йде спокійно, наче дає змогу малюку надивитися на просторий степ, нами-

луватися, як хвилями переливаються зелені хліба, наслухатись, як видзвонюють ранні жайворонки.

Ось і толока. Малюк прилучає корову до худоби, яку вже пасе середульший брат, і на деякий час біжить до куреня, де вже саджають баштан. Повернувшись знову до худоби, вже сам відганяє від жита рогату нахабу, бо той старший братик, маючи надію на підпача, вже подався до ставка.

«Дарма, – думає Сергійко, – я і сам упораюся».

Сонечко вже височенько піднялося над обрієм, грає, всміхається, у житі коники сюрчать і перепел до ладу хававкає; легенький вітерець розносить тепло. Весело Сергійкові. Тільки й мороки, що часто доводиться бичків-третьоків від жита відганяти.

– А куди, Рябий! А куди, Рижий?! – гукає Сергій.

В обідню пору хлопці скотину біля ставка стирлюють. Накупуються досхочу, криничку почистять та ще й під вербою відпочинуть. Погода хороша, сонячна...

А ось якось, у кінці травня, пішов дощ. До обіду було жарко, а потім дуже захмарило. Десь далеко, за Солонцевою горою, раптом загуркотіло і покотилося над степом. Піднявся вітер. Над ставком, де тільки що були з худобою, потемніло, і на греблі зашуміла верба. Ось блиснула блискавка – і знову гримнув грім вже зовсім близько. А потім над яром так лягнув, що малюкові здавалося, наче вітер зламав стару вербу, і пожалкував за нею. Глянув на курінь, а від нього тільки рогачі стоять.

Потім вітер ущух. На толоці стало так тихо, що чути було, як зашелестіли в бур'яні краплі дощу, а високо в хмарах знову зчинилася гуркотнява. Однак ні грім, ні блискавка не лякали малюка, бо дощ був такий теплий і так лагідно сіявся на прив'ялі хліба, наче борошном на кіш. Під дощовими бризками оживала трава, захлинаючись, ковтала воду суха земля, і наче промовляла:

«Сипте, хмари, теплий дощик

На мої широкі груди,

Щоб росли хліба хороші,

Щоб раділи люди всюди».

І хмари сіяли. А грім і блискавка гуляли над полем.

Тільки по полудню, коли вже малюк гнав свою Лиску в село, дощ став ущухати. З одного боку засиніло небо, і на ньому вирізь-

билося золоте передвечірнє сонце. Теплі і блискучі бризки ще падали на простоволосого пастуха, підстрибували в калюжах, а струмочки, весело буркочучи, поспішали в яр.

Ось уже майже все небо прояснилось. Обабіч дороги хліба пустили свій дух, по узбіччях зарясніли волошки, загула бджола. Високо, під саме небо, піднявся жайворон, блиснув крильцями і прощобетав свою передвечірню молитву. Дорога схилом веде до села. Вже видно верби у дощових краплях, мов у золотому намісті, а там далі над річкою під саме небо різнокольоровим ореолом піднялася дивна веселка. Малюк аж зупинився та все розглядав її, бо ще ніколи не бачив такої яскравої веселки. Старий чоловік, що йшов позаду теж з корівчиною, звернув увагу на зацікавленість малюка тією веселкою, ще й запитав:

– Знаєш, хлопчику, що то за дуга?

– Знаю, – обізвався малюк. – Бабуся сказала, що то святий Ілля бере воду в річці і на коромислі носить у небесний рай.

– Та ні, – сказав старий. – То злий дух бере воду в своє темне царство.

– А хіба він живе в темряві, той злий дух? – запитав малюк.

– Аякже, у темряві йому ж краще живеться. Хоч, правда, не завжди він живе в темряві. Тоді, коли треба створити ще більшу темряву, він залишається там, а у вільний час підіймається у висоту, де багато світла. Та веселка служить йому дорогою до особистого щастя.

– А вам, дідусю, теж можна піднятися так високо до світла?

– Якби ми всі могли підійматися так високо, то й темряви ніде б не було, – сказав старий.

Той дідусь, мабуть, щось пригадав і дуже посмутнішав. Тільки малюк весело ступав за корівчиною і думав: «Якби завжди були такі яскраві різнокольорові ореоли»...

КОВАЛЬСЬКИЙ МІХ

У Денисів хата невеличка, а сімейка, як у того Омелька: він та вона, та два сина жонатих – Василь і Кіндрат, у яких по четверо дітей. Якось хвороба забрала по одному немовляті, та все рівно в хаті – як у вулику. Вдень ще ськ-так, а вночі ледве стіни тримають. Скрізь: на підлозі й на долівці, на лежанці й на печі – всі покотом. Тільки як померла стара Денисиха, чомусь піч не така при-

ваблива стала, попросторішала. А тут ще й кузню Василь зі своєю Вірою побудував. При нагоді дехто й там переночує.

Та кузня, хоч і з поганого саману зліплена, а виглядає приємно. За невисоким тином під сокором, що схиляє свої віти над вулицею, під чорним дахом з високим димарем, завжди побілена і підведена кізячком, вона стоїть, як писанка. У маленькому віконці, наче зіниця ока, мигає невелике багаття. Кузня цілий день відкрита. Вона хоч і не так обладнана, як у цигана Митра, однак якась робота завжди Денисовичу є: то інструмент якийсь поточити, то чіпок чи клямку комусь зробити, а то й воза полаштувати.

– Оце, бач, Денисовичу, як у тебе добре йдуть діла, – озивається з дверей сусід, багач Ковила. Він заходить і сідає на своє колесо без шини. – Як задумав, так і поставив кузню. Значиться, тепер не мені, а тобі багатіти.

– Було б здоров'я, а багатство не обов'язкове, – кинув йому Денисович від горна і потер широким рукавом спітніле чоло.

– Як же .., – ехидно посміхається Ковила крізь довгі і товсті вуса. – Оце ж склепаєш мені шину – грошики давай, а там колись приведу коней підкувати – теж грошики.

Денисович вже вдруге мовчки виймає з вогню прутика, який ледве почервонів, швидко орудує щипцями і молотком, робить його тоншим. Іскор немає, тільки з-під молотка бризкає куце відлуння «дінь-дінь-дінь». Потім Денисович рубає прутика на шматочки, бере шину і старанно заклепує. Шина на колесо готова. Тільки тепер він, розпашілий і замузаний, поправляє картуза на стриженій голові, дістає кисет з табаком і з-під густих закручених брів дивиться на оклецькуватого сусіда в сіряку і в овечій шапці, з-під якої виглядають пасма сивого волосся.

– Ви, дядьку, кажете, коней приведу кувати. Воно б то так – кував би й коней, і не гірше, ніж циган Митро, бо воно ж, знаєте, у нас і кузні, в основному, для цього. Підків і гвоздів наробив би всяких. Та, бачите, не виходить так, як хочеться.

Денисович скрутив тугу цигарку, припалив її од жарини і пустив у трубу хмару диму.

– Оце ж бачите, які в мене припаси. Якщо по оцьому ковадлі великим молотом ударити – в землю піде. Та до того, дядьку, ви ж знаєте, що в кузню обов'язково і вугілля потрібне. А його не так-то легко дістати. Колись, як був я молотобійцем у поміщика Мар-

тинова, так робили дров'яний вугіль. Було, на землю покладемо декілька товстих платвищ, а над ними куренем один до одного стося поставимо. Запалимо, обсипавши їх гноем та землею, і пильнуємо, щоб тільки тліло. Через три – чотири дні звідти беремо готовий вугіль. Правда, його в основному ми використовували для гартування заліза. Для температури в горні був справжній вугіль. А міх який там був! Казав коваль, що той міх шив з волячої старої шкіри якийсь харківський знаменитий лимар. Було, як смикнеш два – три рази за палицю, так у горні аж загуде. А мій, бачите, скоро на шматки развалиться. З латаним міхом у кузні, як з бузиновою дудкою на весіллі. Так що тут здорово не розбагатієш.

Денисович шпурнув недопалок у горно, взяв колесо з-під Ковили і став набивати на нього шину. Як закінчив роботу, підкотив його до власника. А той і не подякував за труд, став у дверях і розказав, як він у неділю торгував у церкві свічками та заборовичанській Мотрі підморгував. А потім:

– Оце, значиться, Денисовичу, якщо ти кажеш, що міх шиють зі старої волячої шкіри, то чому ж тоді не купити в мене такої шкіри?

– Знаю, дядьку, що з вашої шкіри можна було б пошити хороший міх, тільки ви ж дорого візьмете.

– Ні, не дорого, їй-богу, не дорого, – він скрутив два пальці кільцями, що означало дві золоті монети, і мовчки пішов з кузні. Вже аж біля воріт спохватився, вернувся і знову:

– Моя Докія казала, що у твоєї Віри є золоті серги. Моїй доньці вони потрібні. Візьмеш за них у мене шкіру, ще й свічку велику на додачу дам. От і буде тоді в тебе ковальський міх і свічка на всякий випадок.

Денисович якось механічно скрутив два пальці, а між них третього просунув і показав Ковилі. Той розгнівався, постояв і мовчки пішов у свій двір.

Там вийшла Докія з хати і стала допитуватися про серги, а Ковила з колесом ходить мовчки біля воза та тільки сердито сопе.

– Не міг сторгуватися?! Поскупився! – дорікала вона. – Наша ж Люся заміж скоро буде виходити, їй треба ж причепуритися. А навіщо тій Вірі золоті серги? Вона он один раз сходила в них на карусель, а тепер у прискринку марнує.

В цей час якраз проходила по вулиці циганка, почула гарми-

дер та зразу й зрозуміла, про що мова йде. «Золоті серги й мені не завадили б», – подумала вона і зразу завернула до Денисовича в кузню. В чорній плюшевій куртці, в довгій розкішній цвітастій спідниці стала перед ним, як справжня чарівниця, блиснула чорними очима і почала:

– Ти чорнявий, ти вродливий, з лица воду пий – сп'янієш. В тебе серце добре, хоч до рани прикладай. По своєму ковальському ділі ти високо підеш, якщо візьмеш у скрині своєї Віри золоті серги і наділиш мені. Вся печаль спаде з твоєї душі, якщо не пожалієш їх. Мій Митро дасть тобі за них такий міх, що залізо буде плавитися в твоєму горні. На копійки загубиш, а на сотні карбованців знайдеш...

І дійсно той міх був хороший, бо не так давно його привіз новим із Старобільська голубівський, відомий на всю округу, коваль Іван Федотов. Хотів обновити свою давню кузню, але активісти почали протестувати – близько дуже до церковної калаурки, де відкрилася хата-читальня. Особливо Грині Гребіннику, завідувачому, не хотілося, щоб та кузня обкурювала його резиденцію. Мало того, що на зборах виступав з цього питання, відносячи Федотова до куркульських елементів, та ще й гумореску написав:

То не диво, добрі люди,
Що ми бідні у селі.
Он де диво, що нас димом
Просто душать ковалі...

А син Федотова, Грицько, був теж письменний, взяв та й сказав по-своєму:

То не диво, добрі люди,
Що в селі є ковалі.
Більше диво, як замість хліба
Лиш газети на столі.

Люди поважали коваля Федотова. Навіть дзвонар Галенко, коли дзвони ще були на дзвіниці, захищав його, бо йому подобалось, як видзвонюють молотобійці, навіть підстроювався інколи до них своєю мелодією...

Однак Федотов так і не обновив кузні. Якось занедужав і звелів синові наділити ковальський міх циганові Митрові. Той уміло кував коней. Тільки останнім часом опустіла його обшарпана кузня. Крізь розбите віконце можна було бачити, як той міх узявся пилюгою, а високий димар, схилившись на вулицю, показував господарям дорогу в далекі мандри. Мабуть, тому циганка так хотіла проміняти ковальський міх на золоті серги.

Денисович стояв мовчки перед циганкою. Він хоч і вмів сказати щось дотепне, та що тут казати... Давно вже він мріяв про хороший міх і вже знав, за що його виміняє. Тепер йому тільки б Віру кликнути та умовити. А вона якраз і нагодилася. Вислухала циганку та зразу й погодилася проміняти серги на ковальський міх. Своєму чоловікові вгодила і циганку до нестями порадувала.

Не минуло, мабуть, і години, як циганка і її чоловік Дмитро притарабанили на возику той ковальський міх. Зразу і встановили. Аж повеселішало в кузні, бо задмухав новий ковальський міх, а в горні ожили золоті кільця яскравого полум'я. Тепер і кувати Денисовичу стало легше. Дзенькне молотом по розжареному металу – і він піддається швидше, іскри по кузні так і маються. У кузні і в дворі коваля панувала злагода і діловитість.

Тільки сусідка, баба Докія, ще довго не могла вгамуватися, дошкульючи своєму чоловікові злими докорами за ті серги. Мало того, що по двору моталася розлючена та ще й вибігла на вулицю з лозиною, відганяючи Денисівських курей від свого двору. Волосся в неї розпатлане, лице червоне, мов у горні розпечене. Як побачила Віру та й стала дорікати:

– Такі-сякі, промінjali серги циганам, а нам по-сусідськи тільки двір обкурюєте своєю кузнею.

Денисович зачув той крик та й виглянув з кузні, не випускаючи молота з рук. Ту Докію зразу наче вітром до свого двору кинуло. Через канавку спотикнулась і важко впала на куш кропиви, розпустивши дзвоном широку спідницю. Тим часом якраз по вулиці проходив Гриня Гребінник, любитель вигадок і цікавих пригод. Він спостерігав, як та Докія, важко піднявшись із кропиви, хапалась за ноги і чухала розчервоніле тіло.

Гриня мимохідь ще й у кузню заглянув. Побачив, що Денисович жарке горно розводить та з дверей і промовив басистим голо-
сом:

– Ти, друже, своїм ковальським міхом людям страху наганяєш. Он Докія Ковелиха бігла від твого двору, мов опечена, і на кропиві, мов лошиця на льоду, так упала, що ледве, бідолашна, піднялась. Тепер он стоїть і ноги чухає. Чого ж, через дорогу навприсядки, та й не підкована?

Денисович не став і розмовляти з Гринуєю. Мовляв, багато вас таких прохожих бездільників, а в мене ж залізо у горні не жде. Леміші замовлено – треба заказ виконувати.

З того часу, як і запевняла циганка, Денисович пішов високо по своєму ковальському ділі. Коли вже організувався в селі колгосп і треба було багато ремонтувати (бо не жаліли нічого), він був найліпшим ковалем. Все він умів зробити: чи воза полаштувати, чи деталь якусь зробити до реманенту або до машини. Стараним і умілим ковалем був Денисович, доки й жив із хворим шлунком, доки дмухав у його кузню той ковальський міх.

КАРУСЕЛЬ

На Покрову з самого ранку, як ще тільки село викутувалося з пелюшок сивого туману, і сонце підіймалося над прибережними вербами, мідним п'ятаком, відбиваючись у маленькому віконці на церковній вежі, де звучав по-святковому великий дзвін, на площі вже вешталася багато людей. З усіх кінців села, а також з навколишніх сіл сходилися богомільні дідуся й бабусі, з міста Сватове і Кабаннього під'їжджали з різним крамом торговці, а біля калаурки появлялись прочани. Прямо на шпориші біля церковної огорожі викладалися різні дріб'язкові товари, а далі – на середині площі виростала принадним грибок барвіста карусель.

– Погляньте, які химерні китиці висять, дзвіночки золоті, а коники-скакуни, наче живі, – з великим захопленням говорив Іван Дикало до своїх друзів, Василя і Сергія, що, як завжди, слідували за ним.

– От би покататися на цих кониках, – завидував Сергій.

– Хоч би в кареті обкрутитись, так де ж грошей на цю розкіш взяти? – казав Василь. – Мені батько ніколи грошей не дає, бо я неслухняний.

– А мені мати замість грошей інколи тільки ляпаса дає, – признався Сергій.

– А в мене, як немає ні батька, ні матері, так ніхто нічого не дає,

а тому я сам собі господар, сам собі можу добути грошей. Ходімте зі мною! – владно розпорядився Іван.

– Куди ж це? – здивовано запитав Сергій і зам'явся. – Я не піду – мене дома лятимуть.

– Не красти. Он там за садками кури яйця гублять, назбираємо і принесемо скупщику. Він дасть нам грошей на карусель.

– Ходімо вдвох, – сказав Василь. – Я теж знаю, де яйця.

Залишивши Сергія на площі, Іван та Василь подалися за садки. Обидва були вони спритні, однакового зросту, опецькуваті, як завжди, невмивані і нестрижені, полотняні сорочки на них були завжди засмальцьовані, а штани на колінах протерті. Обидва вони не ходили в школу. Іван і не починав через відсутність одягу та взуття, а Василь, хоч і починав, однак, провчившись в одному класі два роки, вилетів у коридор за дрібні крадіжки. Та і вчитись він не хотів. Батька й матері не боявся. Бувало, батько питає: «Що ти робив сьогодні в школі?». А Василь уже наперед знає, чим відбріхуватись: «Що ж би я робив, сидів та ждав дзвінка?». – «Ну, а книжки ото рвеш навіщо?» – «На цигарки,» – відповідав Василь. А як за двійки став його батько ляяти, так він прямо йому сказав, що зразу ж виправить, як тільки попадеться в руки журнал, та не довелося виправити йому оцінки, вигнали зі школи. Здружився з Іваном. А той Іван, залишившись круглим сиротою, виходячи з-під впливу своїх старших братів, підростав з упертим і крутим норовом. Вдома з братами він був стриманішим, а над дітьми, яких зустрічав на вулиці, дуже рано навчився верховодити. Йде, було, по селу в оточенні своїх «прихильників», які бездоганно виконували його волю, побачить когось із своїх «противників», які в чомусь незгодні були з ним, сміючись, ніби жартома, попудить грудку та ще й глузливо питає:

– Чи тебе воші кусають, що ти за спину хватаєшся? Приставай до нас – все буде в порядку, а не хочеш – на очі не потикайся.

І тепер ось, ідучи з Василем на роздобутки, Іван покосився на Сергія, який відстав.

– Не будеш ти на карусельних кониках кататися, будеш тільки збоку стояти та зазидувати нам, – сказав навідріз і побіг за Василем під гірку за садки.

Там, на просторому вигоні паслося багато курей. Але які ж там будуть яйця, як вони в сараях понеслися. Понишпорили хлопці в

бур'яні та й подалися до найближчого млина. Той млин стояв над доріжкою, що вела з хутора Скаргівки до церкви, приваблював дівчору широкими дрябчастими білими крилами. В цей, майже безвітряний ранок вони повільно обертались і ганяли по вигону химерну тінь.

І ось хлопці під тими крилами, двері у млин причинені. Розмов ніяких не чути. Тільки й чути, як скреготять жорна і поскрипують снасті на валу. Василь, недовго думавши, схопився за перетинку крила і поплив угору. Упершись ногами в іншу перетинку, він без особливих труднощів зробив обліт і благополучно приземлився.

– Ну як? – запитав його Іван.

– Та, на перший раз було страшно, – сказав Василь, важко дихаючи. – Особливо вгорі, коли став сторчма. На другий раз я буду краще знати, як маневрувати між перетинками. Он там, по доріжці йдуть скаргівські діти. Я їх бачив з висоти. Як підійдуть сюди ближче, при них ще обкручусь.

– Та за те, що вони будуть дивитись, ми з них з кожного візьмемо по копійці, – сказав Іван. – Бо такого вони ніде не побачать.

Ось із-за пагорба з'явилася ціла дюжина скаргівських хлопчиків і дівчаток. І тут Іван розпорядився:

– Хто йде до церкви – завертай до млина! Тут мука біла мелеться і зразу бублики печуться!

– А нам бубликів не треба, – озвалася худорлява дівчинка з довгими кісками. – Ми ж ідемо на карусель.

– Тут ось і карусель буде. Якщо не побажаєте самі, то подивіться, як інші будуть кататися. За це ми дорого не візьмемо, всього тільки по одній копійці.

– Ну й гаразд, – висловив свою згоду вищого зросту хлопець у сіренькому картузику, – давайте завернемо. Якщо вони покажуть нам щось цікаве, то нам не жаль буде віддати по копійці.

Всі погодилися і наблизилися галасливою зграйкою до млина.

– Не галасувати! – попередив Іван. – Почує мірошник – всім хвоста вкрутить. Мовчки дивіться, як Василь буде підійматися на крилі.

Підсмикнув свої засмальцьовані полотняні штаненята Василь і, як по команді, наблизился до падаючого крила. Схопився за щоглу і, вмостившись між перетинками, поплив у саме небо. Дехто з

дівчаток заховав та заойкав, дивлячись на його відчайдушність.

А він порівнявся з церковними хрестами, дивився на дзвіницю, де дзвонар Галенко якраз до обідні в усі дзвони видзвонював. Василь, опускаючись, ще й приспівував:

«У Галенка-дзвонаря,
Як у того скрипаля –
Вервечками, як смичками:
Штани драні полотняні,
Штани драні полотняні».

Опустившись на землю, Василь щасливо зіскочив з перетинки крила. Поки вилазив з бур'яну і приводив себе в порядок, Іван узяв у дітей по копійці.

Побрязкуючи монетами, хлопці попрямували до каруселі; пробрались там крізь густе велелюддя і стали на черзі осідлати «рисаків».

– Тепер Сергій нехай нам позавидує, – сказав Іван. – Він, мабуть, десь тут.

Та Сергія тут ще не було. Він загубився між людьми в рядах торговців, як жолудь між дубами. Мав намір полюбуватися всіма дивами. Йшов повільно, наче боявся, щоб хтось не наступив на босу ногу важкими чобітьми.

Його до нестями захоплювали розкладені на лантухах розмальовані різними кольорами іграшки: сопілки, свистуни, гармошки. Зовсім остовпів, коли побачив і почув, як один дідок заграв на балалайці. Подумав тільки: «О, якби я мав таку балалайку! Так де ж ті гроші!». Слухав, як інший мудрий торговець у солом'яному брилі розтяг гармошку і якось у лад до загального шуму голосно загаркавив:

«Приїхав з Кабанього
На вінику поганому.
Віник поламався,
А я тут зостався.
Все, що хочеш, продаю,
Майже даром віддаю.
З верху до дна –

Ціна одна:
І ложка – п'ятак,
І приколка – п'ятак.
Духи, помада –
Дівоча принада,
Заполочі пучок
Коштують п'ятачок».

Вгамувавши жагуче бажання до різних базарних дрібничок і витребеньок, Сергій пробрався між натовпом до каруселі, зупинився між діворою. Не встиг роздивитися навколо, як до нього заговорила дівчина в барвистій кофтинці. Її довгі кіски з голубими бантиками спадали аж до пояса, а на повненькому з курносим носиком личку грала приємна усмішка; було видно маленькі ямочки на рожевих щічках і щербинку в нижніх зубах. Дівчина була так гарно одягнена і така весела, що Сергій не зразу пізнав у ній дякову дочку Галю, яка бігала з ним ще дошкільням по задвірках, а одного разу висипала йому з біленького фартушка цілий жмут ряски.

– Дивись, Серьожо, як твої друзі Іван та Василь хвастають на каруселі, – сказала вона, а потім підступила ближче і тихо:

– Я знаю, що в тебе грошей немає, а тому і за тебе розплачусь, коли ми з тобою будемо кататися. А ось цю монету поклади в кишеню. Вона тобі пригодиться. – Галя вив'язала з вузлика біленької хусточки п'ятак і всунула йому в руку.

Сергій розгубився перед цією розніженою лялькою і не знав, що їй сказати. Тільки один раз несміло глянув на неї і опустив голову. Він дивився на свої куці вилинялі штаненята, на запилені босі ноги, незграбність яких він ніколи так не помічав. Він стояв і відчував, як на капловухій його голові з-під старого батькового картуза виглядають давно нестрижені патлі; мовчав і щось думав, поки не підійшли, розштовхуючи дівчорою, з веселим гомоном заборовичанські парубки. Один з них, відомий у селі смільчак, на смішківатий Левко, став ззаду і почав:

– Ось, хлопці, той голодранець, що на коні навстоячки може будь-кого з нас обігнати.

– Та в нього ноги такі, що й без коня кого хочеш обжене, – сказав другий, а потім:

– А знаєш, пацан, як мужика дражнять? – він насунув Сергієві на самі вуха картуза, і всі голосно зареготали.

Тільки підняв хлопець козирка і озирнувся, як хтось знову насунув.

Маючи надмірну чутливість до образи, Сергій різко крутнувся і подався навтьоки. Пробившись крізь натовп, вже думав, було, йти додому, як раптом:

– Ти куди біжиш, хлопче? – звернувся до нього на цілу голову вищий, смуглявий юнак з пронизливими карими очима. Він був у солдатському картузі, в захисній сорочці, підперезаний широким ремнем, а в руці тримав потріпану папку для паперів. Це був Петро Воронцов.

Сергій зупинився і сторопіло дивився на юнака. Він хоч і бачив його кілька разів у школі з представником по піонерській роботі, однак близько не підходив, тільки заздрих його молодецькій виправці та організаторським здібностям.

– Я додому.

– Почекай, поговоримо. Я чув, що ти в школі по легкій атлетіці перше місце зайняв. Отже, хочу, щоб ти сьогодні взяв участь у змаганні на спортивному майданчику. Сюди прибули піонери з Климівки і з Скаргівки. Думаю, що ти не підкачаєш. Як, згодний?

– Згодний, – повеселішав Сергій, а згодом, вже в дорозі: – А ви знаєте, мене ж вибрали ось на днях головою учкому.

– Це дуже добре, – сказав Воронцов. – Тоді ми будемо часто зустрічатися. А мене ж недавно прийняли до комсомолу. У Климівці нас шістьох активістів приймали. О, яке тільки торжество було! Уяви собі: прикрашений по-святковому великий зал, прапори, лозунги, квіти. За довгим столом, накритим червоною скатертиною, сидять партійні працівники, представники з району. Після торжества ще й художня самодіяльність була. Як тільки було весело! Зараз я виконую комсомольські доручення: виступаю з лекціями, виконую обов'язки секретаря КНС.

– А що таке КНС? – запитав Сергій.

– Це комітет незаможних селян, які об'єдналися для спільної праці, щоб покращити обробіток землі і взагалі, щоб покращити господарювання. Держава допомагає всіляко цим селянам. Отже, мені, як активісту, доручили вести їх справи. У нас скоро буде вже другий трактор. Заживемо новим життям! Скоро також хату-чи-

тальною обладнаєм ось тут, у караулці, біля церкви. А там і клуб десь облюбуюемо. І кому ж, як не нам, доведеться потурбуватися про виховання і дозвілля молоді. І сьогодні, в зв'язку ось із таким святом, щоб хлопці й дівчата не стояли тільки із бабусями в церкві або не вертілися тільки на каруселі, ми організуємо на майданчику цікаві ігри і змагання.

– Мені теж це подобається, – сказав Сергій. – У церкві та на каруселі ще ж і гроші потрібні, а на спортмайданчику хоч цілий день бігай – ніхто їх не вимагатиме. А гроші у нашого брата відомо ж які. У мене ось у кишені є п'ять копійок, дякова дочка дала, так я ж їх не понесу в церкву, а краще для цукерок прибережу.

– Добре, що в тебе є п'ятак, дивись тільки, щоб ти його не загубив, – застерігав Воронцов.

Коли хлопці прийшли на спортмайданчик, там було вже багато любителів спорту. Одні бігали, інші стрибали в довжину та висоту, а ще інші робили вправи на турніку. Біля турніка стояло найбільше хлопців, і всі заздрили рудому Митрові, що він так легко робить «сонце».

Потім почалися змагання. Сергій потрапив у групу бігунів. Стояв на старті в хорошому настрої і був упевнений, що всіх обжене. Тільки той п'ятак, подарований Галею, дещо турбував його, бо кишеня в штанях дуже мілка була. Під час бігу, особливо на поворотах, він декілька разів прикладав руку до кишені, перевіряючи наявність монети, і це помітили зіваки, які сиділи одаль на траві. Після змагань, коли довелося стояти в гурті біля столика суддів, Сергій так радів своїми успіхами, що забув про п'ятак. Потім кинувся до кишені, а його й слід простиг. Став шукати монету по тій доріжці, де бігав, а потім на тому місці, де стояв у тісноті, та все дарма...

– Не шукай, дружище, вчорашнього дня, – раптом почувся здаля, від гурту лежачих на траві, знайомий голос хлопця, якого прозвали чомусь Опецьком. – Краще на ось тобі цукерок та пом'яни свій п'ятак.

– Подався ними тепер сам, – сказав сердито Сергій.

Тут прийшли від каруселі Іван та Василь і, зрозумівши, про що мова йде, підійшли до Опецька та й стали з нього глузувати:

– Солодкі цукерки, свиняча морда? Може, піднести тобі закуски?

Іван зняв з нього кашкета і кинув у бур'ян. Василь нарвав по лину і приніс у тому кашкеті.

– Закуси, щоб золотуха не напала! – став пхати в рот. Той знавіснів і, схопившись, ударив Василя, а тут Іван Опецька за попереk. Хотів, було, кинути вниз головою на тверду землю, а тут Сергій зжалівся:

– Краще не чіпай його. Він же цукерок об'ївся, та й інших запоганить.

Іван опустив хлопця, а потім схопив його за холоші, довго ганяв навколо себе, поки той і руки поколов.

– Щоб по чужих кишнях не лазили, – сказав Іван.

Всі присутні ганили недружелюбного Опецька і, як видно, йому після солодкого стало гірко.

Коли вже день кінчався, Сергій, ідучи додому, не так жалів за п'ятаком, як за тим, що не довелося з Галею покрутитися на каруселі.

ГЕОРГІЙ ВИРУШАЄ НА ДОНБАС

Осінні хмари, що вранці свинцево нависали над селом, стали відпливати на схід. Проглянуло сонце. Легенький вітерець гоїдає над хатою кучерявого дуба і струшує до порога сріблясті дощові краплини. Подекуди вже спадає пожовтіле осіннє листя.

Георгій стоїть біля воріт з торбою за плечима в старій солдатській шинелі, в латаних чоботях, наквацьованих до блиску дьогтем, і дивиться на Круглянську дорогу. З Рубіжного чути обідній заводський гудок.

– Нічого, до вечора ще дійду до Лисичого, – не озираючись до Оксани, промовив Георгій у вуса, ніби сам до себе. Потім до неї:

– Ти наставляй ото хлопців, щоб допомагали. Дмитро хай з худобою справляється, а Федькові та Сергійкові теж не дозволяй гасати; прийдуть зі школи, повчать уроки – нехай з городу прибирають, та й Славіка не балуй.

– Та хіба ж я сама не знаю? – дещо стурбовано говорила Оксана.

Вона постояла мить, поправила торбу на плечах чоловіка і пішла по двору – біля корита з білизною вовтузилась.

Георгій ступнув, було, за ворота та й зупинився – побачив листоношу Якуба, що йшов повз двори у сірій розхристаній бурці з

обляпаного поштарською сумкою за плечима.

– Бач, Георгію, – заговорив Якуб вже здаля, – ти нібито й не бідний, а знову з торбинкою. Недавно в німецькій колонії цілу вулицю будинків поставив, а тепер, мабуть, у шахту забажав? Ти як оті гуси перелітні. Тільки ж вони зараз летять ніби додому – в теплий край, а ти, бач, знову – з дому. Чи так, може, годиться: туди – у латаних чоботях, а звідти – на вороних з довгими рублями?

– Хоч з мозолями, – вдивляючись у далечінь, сказав Георгій. – Однак де ж подітись? Треба діток ростити. В мене ж їх аж четверо. Влітку – на полі, а взимку в шахті потрудися. Полатані чоботи – не біда, більша біда, як життя полатане. Треба його якимось оновляти.

– Прийшов би краще до мене та допоміг сарай поставити. Умілі руки потрібні. Не тріпався б на таку даль. Заплатив би, що треба. По-домашньому б заробив, – добрився Якуб.

– Я знаю, що ти заплатив би, хоч ти й скупий.

– Я скупий? – тонким пронизливим голосом закричав Якуб. – Докажи, де це я був скупим?

– Он твій сусіда Ясипенко розказував, як ти розрахувався з ним за оранку. Каже, зорав йому волами ниву, а він за це приніс пляшку самогонки. Мабуть, знав, що я її не п'ю, сів за стіл, налив дві склянки, покрутив вуса і влесливо сказав: «Оце давай вип'єм за твоє уваженіє». – Перехилив одну склянку, а потім другу, закусив та й пішов. Так же було?

І тут Якуб ступив ближче до Георгія і затупцював перед ним, як цап перед ворітьми. Став дорікати Георгію:

– То ви з кумом Ясипенком скупі. Давно вже про вас по селі ходять причти.

– Які ж причти можуть ходити про справжніх трудяг? – запитав Георгій.

– Он Гриня розказував, як ти ходив до своїх трьох рідних дядьків з однією пляшкою горілки. Так хіба ж то не причта? А твій кум Ясипенко ще перевершив тебе. В того зимою снігу попрохай – не дасть. А сам ложкою мед з кавунами їсть. Будинок он який звиририв. Моя Мотря як в'язала у нього снопи, так, каже, пополуднувати по-людськи не дали. Каже, сами сидять та галушки уминають, а мені нарізали чорного хліба та сала. І я якимось ходив до нього перед Спасом попрохати меду, а він мені щільники суче.

– Щільники з медом не біда. Біда – як хліб та вода, – сказав Георгій. – У мене теж вулик єсть, а меду тільки дітям бережем.

– Скупитесь, все економите, щоб розбагатіти. Еч, який сарай звирив, як у куркуля, та ще й клуня он яка, та ще й хата рублена...

– А як же, по-твоєму, щоб жили всі так, як ти? Майже – ні двора, ні кола. А дітей он скільки. Надбали дітей, а тепер пустити з торбами по світу?

– Бідних влада забезпечить – всіх дітей буде вчити і старим пошана буде. А що те господарство? У тебе ота клуня буде служити тільки для горобців, а довгий сарай пустим розвалиться, бо і лошака твого скоро візьмуть у колгосп. Так що не будь жадібним, не багатій. Скоро ми будемо таких розкуркулювати.

– А перегинів часом не наробите? – освідомився Георгій.

– Яких перегинів? – ще ближче підступив Якуб. – Ти що, теж за куркулів?

– Ні, я за правду.

– За яку правду? Ось у моїй поштарській сумці «Правда». Я хоч і не знаю грамоти, а знаю, що там пишуть. Гриня нам читав у хаті-читальні. Там пишуть, що куркулів ми ліквідуєм як клас. Так що ми їх за шкірку і – туди, де Макар телят не пас. А підкуркульників таких, як оце ти, теж не пожалієм.

– Який же я тобі підкуркульник? – огризнувся Георгій. – Докажи, де ж це я в союзі з куркулями був?

Якуб трохи, було, відступив, позирив на двір, де Оксана, нагнувшись над коритом, білизну полоскала, а потім знову:

– А позавчора, на зборах, хто вихваляв куркуля Воробйова? Хіба то не ти казав, що він трудяга, що він і грамотний, і розумний, мовляв, таких треба вибирати на голову сільради, а не Гащенко. А ти ж знаєш, що ми бідняка Гащенко ще до зборів назначили на голову. Треба було тільки проголосувати за нього, і все. Хоч він грамоти не вчився, однак як ти посмів сказати, що він ледар? Еч, який аратор знайшовся! А хто тебе послухав? Навпаки, тебе Гриня присік. Мабуть, того і йдеш на шахти, що ніяково стало перед людьми, що тебе не підтримали активісти? О, наш комнезам знає, що робити, бо в нас є достатньо вказівок.

– Ви вказівками керуетесь, а я своїм розумом і своїм трудом живу, – сказав Георгій і поставив свою сучкувату палку наперед.

– Ні, голубчику, – заперечував Якуб, – без вказівок не прожи-

веш. Уряд у нас на це є. Сьогодні він радянський, і його треба по-
німати, а завтра, може, буде інший – і тому треба підкорятися.

– Тебе треба було б головою вибрати. Ти в начальство годиш-
ся, бо вже насобачився.

– А що ж ти думаєш, не керував би?! – крутнув рудим вусом
Якуб. – Хоч і неграмотний, а в керівництві розбираюся – всіх би
під одну гребінку порівняв.

– Дай, Бог, жабі хвоста, вона всю траву потолочить, – обізвав-
ся знову Георгій і зробив крок уперед, дивлячись на дорогу.

Якуб повів невдоволено зеленкуватими очима, зрозумівши
образливі слова, затупцював біля воріт, мов куций цап біля коша-
ри, і затряс поштарською сумкою, з якої стриміла забризкана газе-
та. – Ти знаєш, ти розумієш, хто я тепер такий? Я – листоноша,
секрети ношу.

– Тому ти вечорами їх і розносиш, щоб ніхто не бачив?

– А як же ти думав? До вдовиці і вночі не лінося принести.
Ось, приміром, ти пришлеш своїй Оксані якесь там поздравлення,
а я їй і принесу пізенько. Як, Оксано, годиться? – примруживши
одне око, кинув у двір наївний жарт.

– Годиться, тільки не здорово пізно, не по темноті, бо через поріг
спотикнешся, – суворо поглянула Оксана, вішаючи на створку про-
стирадло.

Георгій теж додав йому жару:

– Знаю, знаю, що ти любитель розносити листи увечері, загля-
даєш до чужих молодичь, а на свою Мотрю всі роботи – жіночі й
чоловічі звалив. Любиш байдикувати.

І тут Якуб зовсім розгнівався на Георгія.

– Ти такий – сякий хоч і трудишся багато, а жити не вмієш.
Через упертий характер ти начальству не подобаєшся, а тому тобі
тільки носити мозолі на руках та торбу за плечима. В тебе он і чо-
боти – латка на латці. А в мене, подивись, які витяжки!

– Та то ж не твої чоботи, то ж ти у Воробйова взяв та й хвас-
таєш, – говорив Георгій до Якуба, ступаючи на доріжку.

І тут супротивники вже люто перезирнулись.

– Як же, по-твоєму? – знову Георгій. – Я, значить, літо й зиму
труджусь, та не на таких роботах, як у тебе, і ходжу у латаних чо-
ботях, а ти форсиш у чужих витяжках, тільки язиком базікаєш та
молодицям підморгуєш.

Після цих слів ледве не схопилися співбесідники за петельки. Георгій міг би враз звалити Якуба, та пожалів поштарську сумку. Він поводив його трохи, застебнув йому бурку, а потім:

– Пробач, друже, що я тебе не пом'яв, – сказав Георгій. – Та-ким базікам прощається і кривда.

Він поправив шапку, що пасувала до його шинелі, в якій служив у царській армії, а потім громив інтервентів, подивився на сонце, що стояло над Солонцевою горою, махнув рукою до Оксани і швиденько пішов на дорогу. Лиш подумав: «Нічого, до вечора до Лисичого дійду».

У МЛИНІ

Сонце всілося на спочинок за горбатим горизонтом, де на тлі вечірньої зорі в один ряд виструнчилось аж три вітряки. Наче три скрипалі вправними смичками, розмахували вони своїми вітрилами, посылаючи на долину свою задушевну мелодію. Сергій стояв за двором і вслухався в ту музику, вдивлявся в горизонт, що сріблится білими снігами. Йому не хотілося йти в хату і віддавати бабусині чоботи кому-небудь із братів, які вже гримотіли і сварилися з вікна. Сергій знав, що мати зараз буде везти на санках оклунок до млина, і він зможе здійснити свою мрію – поїхати з нею і подивитися, як воно там, у млині. І ось тільки-но мати вивезла з двору оклунок, він зразу ж і прилип до нього, як муха до меду.

– Я поможу тобі, мамо, – шепелявив Сергій і з усіх сил, плутаючись у довгих полах свитини, всю дорогу підпихав санки.

У млині людей було дуже багато і видно було, що молоти не скоро доведеться. Тому мати пішла додому, а хлопця залишила черги чекати.

Сергій не боязливим був, роздивився навколо, всівся на мішки, обгорнувшись свитиною, угрівся, слухав гамір і дивився з-під кудлатої капелюхи на людську метушню. Всі хвилювалися, бо кожному хотілося скоріше змолоти. Часом, особливо між жінками, виникала сварка, під час якої не можна було доброго слова почути.

Та ось поступово гармидер влігся і в млині стало тихіше. Тільки й чути було, як десь там, угорі на товстелезному валу поскрипують крила, ритмічно вистукують дерев'яні снасті і глухо стугонять жорна. Від цього Сергію стало весело. Надворі холодна ніч, а тут

затишно і людно, все двигтить і рухається, наче на кораблі; гойдається млин і все те, що в млині. Навіть засмальцьований каганець – і той витанцьовує перед ковшем, наче радіє біленькому струмочку борошна, розкидаючи по дощаних стінах, хоч і не виразні, але химерні тіні.

Ось людей навколо ковша стало менше. Біля дверей на мішках та на оклунках всілися чоловіки і каптять махоркою та самосадам.

– А вам, діду Яхреме, не пора б кинути палити цигарки? – обізвався Петро Писар, що сидів на латаному мішку верхи, мов на своїй рябій кобилі.

– А чого це я повинен стати сучкою перед Богом? Куририв-куририв, а потім ось у таких літах схиблю. Самосаду економити не буду. Шматок хліба зекономити для сім'ї – це інша справа, – говорив Яхрем і все пригладжував білу бороду, мов борошном присипану. – Твоє діло інше, бо ти ж змалечку в рай призначений. Тому й не палиш. Та ти, мабуть, нічим ніколи не грішиш.

– Всі ми перед Богом грішні, – м'яко сказав Петро і доторкнувся вказівним пальцем до рудуватих вусиків, які дуже пасували до його повного рожевого лиця. – Грішимо часто вчинками і словами.

– Та ти хоч оце й намелеш муки, однак вареники не їстимеш аж до масниці, а я такий, хоч би вони й зараз попалися: їв би, аж за вухами лящало. Та ще, якби вони були подані в здоровій полив'яній макітрі, в такій, як ото була в твого покійного дядька Івана.

Петро насторожився:

– Як це ви могли бачити макітру в мого дядька?

– А так... По ділу зайшов і дивився з хатини, як у світлиці біля неї справляли масницю твій дядько Іван і твій батько – шановний гість. Твій батько, як важливий чин, вусатий і пикатий – точнісінько твій образ – сидів на покуті, а дядько – біля вікна на ступі. У білій полотняній білизні з перев'язаним волоссям на самій маківці він скидався на святого пророка. Погладжуючи сиву борідку, він говорив: «Слава Богу, і ми тепер стали жити по-людському. Тепер я вже не гепаю ковальським молотом за черствий шматок хліба, як було це в поміщика Мартинова».

Не міг забути його нахабної пихи. Було, прийде поміщик у кухню і надає такої роботи на день, що її сам біс не виконає за цілий тиждень. А їсти хоч і давав доволі, та тільки все таке, що й свині не

їдять. Бувало, ковалював і голодний. Одного разу не витримав голоду, пішов з кузні і знайшов у сіннику сорок штук яєць. Спик їх на горні і всі зразу поїв. Після них дуже заканудило, ледве дуба не дав. Добре, що нагодився чоловік із робітників. Зрозумівши моє становище, він став мене рятувати. Оскільки тоді ліків ніяких не було, він роздобув якогось квасу і став лежачого заливати. Я поступово ожив. Тільки взявся за роботу, як тут нагодився сам господар. Став кричати: «Що за шкаралупи? Що за бутилки?». Кинувся до мене з нагайкою і двічі шмагнув по голій спині. Я не витримав такої наруги, схопив його за петельки, підвів до ковадла, намірився молотом.

Побілів пан, як оця стіна, і хутко зник із кузні. Незабаром не стало його зовсім. Та хай їм біс, тим панам! Тепер ми живемо без них, хоч і не так-то розкішно, все ж не так, як раніш. Тепер у нас і хлібець є, бо земелька своя, і корівчина в сараї непогана. Вареники інколи їмо. А сьогодні тим паче, бо масниця ж, Мотре! – гукнув дядько Іван у хатину. – Ти ж вариш вареники? Ану, подай нам з братом перехватити!

Хутко поставила Мотря на стіл макітру вареників, ще й похвастала, що вона принесе й другу, дядько став битися об заклад на літру горілки, що він сам з'їсть сорок вареників. Твій батько згодився з пропонованими умовами. Як почав їсти дядько Іван вареники, а гість тільки слину ковтає. І ось – фініш: макітра, в якій було сорок вареників, порожня. Не забарилася баба Мотря принести й другу, таку ж саму порцію. Цю батько твій підсунув ближче до себе, а братові сказав: «Оце хоч і проспоровив тобі, братику, літру горілки, однак не буду її купувати, бо у нас в обох і без неї хороший апетит, дам я тобі краще трояк грошей». Брат зразу погодився, бо теж був переконаний, що оковиту п'ють тільки нерозумні.

– Ну, а що ж купив Іван Андрійович за той трояк? – запитав Яхрема хтось із чоловіків.

– А що купив... Він поїхав у Троїцьке на ярмарок і думав купити своїй Мотрі гетри, а потім передумав, мовляв, все рівно вона їх зносить. Взяв та й купив собі хромові блискучі чоботи. Взувся, а вони не пасують до будняцького одягу. Поклав їх у схов, і тільки ось недавно син Олексій став у них хизуватись. Всіх парубків перевершив блиском своїх чобіт.

– Та ні, не перевершив наших зацерквянських, – обізвалася ста-

ра дівця Параска, що принесла молоти зерно, як і Гриня, в рукаві полотняної сорочки. – Он у рідного брата нашого священика, в Миколи Сидоренка, були кращі чоботи. Ті чоботи пошив йому знаменитий чоботар із Австрії.

Сергій вуха нагострив, як почув розмову про австрійця; зразу пригадав, як той полонений австрієць носив його на плечах ще немовлям. Він жив тоді у їхній хаті, шив найкращі чоботи, обіцяв і йому, малому, пошити, та так черга і не дійшла – в свою Австрію виїхав. Сергій пригадав, як перед його виїздом приходив попів брат за тими хорошими чобітьми і дав чоботареві багато керенських грошей, які і до цього часу лежать у пічному закапелку.

– Отже, – говорила Параска, – ті чоботи були найкращі в селі. Вони були на таких скрипах, що нам чути було в церкву, коли той Микола ще тільки по сходинках підіймався.

– Та ні, – заперечив Гриня, – то вам учувалися ті скрипи чобіт, бо той Микола був багатим холостяком.

– Та який там він був багатий! – знову Параска. – Тільки й того, що був гарний двір, а в тому дворі було дві корови та ряба кобила.

– Були в нашому селі ще й не такі маєтні, і це непогано, – сказав Петро Писар. – Були і зовсім безмаєтні, які призвичаїлись до своїх умов життя, і це їх задовольняло. Не всі ж мають потяг до багатства. З таких людей є багато розумних і талановитих. Такий був і той брат попа Микола. Та і вся попова сім'я була освічена, культурна. Всі діти пішли вчитися на вчителів.

– Та в нашому селі багато було таких розумних і культурних людей, – знову заговорила Параска. – На нашій вулиці он Платон Коваленко теж не мав великого господарства. Тільки й того, що дві корови породистих та самокатка. Хоч і важко було на полі, зате в свято на ньому чоботи так і сяють. До них він припасовував сине галіфе, білу вишиту сорочку, підперезану червоним поясом з китицями. Як іде, було, по вулиці на самокатці, всі люди задивляються, вбачаючи в ньому культурну людину. Тільки багач Ковила в постолах замузраних від свого високого паркану з презирством на нього поглядав. Мовляв, так наряджаються тільки хвастуни. Та хіба ж це хвастощі?

– Це не хвастощі, – сказав Петро Писар. – У Божому писанні, навпаки, неохайність засуджується.

– Так, так, – обізвався Василь Якуб. – Я теж так думаю. Он за границею ще й не так одягаються.

– А ви там були, дядьку? – запитала Параска.

– Я був там у полоні під час імперіалістичної війни і бачив. Я завидував їхній культурі і порядності.

– А чого ж ви там не залишилися? Одружилися б з якоюсь красунею, баронесою, навчилися б по-їхньому белькотати...

– Та, знаєш, так і не зміг по-їхньому навчитися. Одного разу хотів схитрувати, та не вийшло на мою користь. А було це так. Прийшов до нас у казарму якийсь військовий чин, вишикував нас у коридорі і об'явив: «Хто може по-німецькому говорити, тому дарую свободу.» Ну, я взяв та й підняв руку, хоча знав тільки одне слово «шпрехен». А наступного дня той самий чин відпоров мене за обман та ще й на гауптвахту послав. Ну я, правда, здорово і не образився, бо сам же винен. Пожалкував тільки, що неграмотним балбесом виріс. Подумав, що й чужих мов треба вчитися.

– Учитися треба, тільки розуму свого власного не треба губити. Чужі мови вивчаючи, треба прислухатися до мови своєї землі, оберігаючи її своїм хистом і зброєю.

– Так – так, – крутнувся на мішку Якуб, як млинок від сильно го вітру. – Я вже й сам собі берданку заказав. На всякий випадок буде.

– Що там твоя берданка, – сказав Яхрем. – У нас є вже і всякі гармати, може не гірші, ніж у тій Америці, так хіба ж то і вся наша сила?

– Найбільша сила – віра в Бога, – сказав Петро Писар, – а воєнна техніка хоч яка, все рівно – для когось смерть. Он письменник Герберт Уелс пише, що є такі світи, які своєю технікою криють у собі загрозу всьому людству, що марсіяни вже й налітали на Америку і знищили тисячі мирного населення.

– То фантазія! – пробасив Гриня.

– Хоч і фантазія, а все рівно, кажуть, у марсіян є така гармата, що може стріляти на нашу територію і нищити всіх безбожників.

– Неправда! – вигукнув Якуб, підхопившись з мішка. – По-перше, Марс від нас дуже далеко, по-друге, наша земна куля більша за Марс у три рази. А тому ми можемо поставити на своїй території гармату утричі більшу за їхню.

– А ти знаєш, скільки треба вибухівки для такої гармати? –

обізвався Яхрем. – Де ти її візьмеш?

– За хліб виміняємо.

– А самі що, з голоду помирати будемо? Ти з своєю берданкою на охоту підеш, а нам як? Тоді ж краще ми для тебе одного зробимо невелику гармату і поставимо на оцьому млині, щоб ближче було до Марса, обмотаємо тебе порожніми мішками, засунемо в дуло і зробимо постріл. Поки долетиш до Марсу, вся дур вийде з голови.

Після цих слів у млині деякий час панувала тиша. Тільки й чути було, як десь там угорі ритмічно вистукують дерев'яні снасті й глухо стугоняють жорна. З кутка підняв голову Гриня і, мабуть, пригадуючи те, що йому приверзлося, сказав:

– Така втіха і розумною була б не зайва.

– А хто в нас розумний? – обізвався Борис Митрофанов, що теж заворушився поряд. – Думаєте, хто заможний, той і розумний? Вони відрізняються здебільшого від інших тим, що у них совісті нема. Оце ж бачите – їх між нами нема. Вони без черги давно помололи, а ми сидимо. Світанком вітер притихне – млин зупиниться, а ми без борошна додому почвалаємо.

– Ну, не турбуйся, хлопче, надовше вистачить, – пробасив Гриня. – У мене он сім'я яка, і то я не турбуюся.

– А в мене хіба не сім'я? – кинув Борис.

– Не така, як у мене. В тебе тільки батько й мати, а в мене ще й дві жінки – одна ще не встигла вибратись, як друга прийшла.

– Здорово! – позавидував Борис. – Я хоч би одну знайшов.

– Уміти треба, хлопче.

– Як же його зумієш, дядьку, як хисту немає.

– Не хист, а винахідливість потрібна. Заведи собі кучері такі, як у мене, і тоді швидко знайдеться жінка.

– Як же на білій голові можна завести чорні кучері?

– Дуже просто. Смола в тебе є?

– Нема.

– Ну, значить, дьоготь є. Це ще краще, бо розплавляти не треба. Квачем волосся змазуй і закручуй. Воно буде чорне і кучеряве. При місячному світлі аж блищатиме. Як магнітом притягне яку завгодно красуню. Якщо вона схоче тебе по голові погладити, то попередити, щоб рукам волі не давала, бо не настачиш дьогтю.

Гриня знав багато різних дотепних історій і примовок, хоч і не

всі розказував, бо останнім часом він став дуже мовчазним. А трапилось це від того, що, коли трошили церковні вікони і потім ползли знімати дзвони, дзвонар Галенко бовкнув йому над вухом найбільшим дзвоном так сильно, що в нього лишилося в голові якесь запаморочення. Напевно, від цього йому не повезло в одруженні. Не роздивившись, він привіз з Донбасу молодичку з «небажаною вадою», як він сам висловився. «А яка ж у неї вада?» – стали хлопці допитуватись. «Та, невеличка.» А потім: «На одне око сліпенька». Незадовго після цього він на іншій оженився, хоч фактично і та була не сліпенька.

У млині розмови поступово затихали. Людей ставало все менше. Тепер малий Сергій зійшов з мішків і вештався сюди-туди, мов справжній господар. Він охоче допомагав людям: то мішок подержить, то борошно змете, то совок подасть.

Ось і мати прийшла.

– Засипай, Оксано! – гукнув мірошник від ковша.

МОРОЗЯНИМ РАНКОМ

У сільській раді тиша. Тимофій Гребінник, її голова, дещо педантична особа, чоловік високого зросту, в чорній блискучій кожанці, в командирських рипучих чоботях ходить по великому залі, заклавши руки за спину, і думає про свій нелегкий життєвий шлях. Є що пригадати: і батракування, і фронтові дороги, і службу в Богородухові, де був комісаром – чекістом. Своїм суворим смуглявим обличчям і формою одержі, своєю виправкою і всією поведінкою він і зараз нагадує того самого комісара-чекіста. Недарма старі люди його так і називають: комісар. В його згадці події і друзі, з якими йшов крізь дим і вогонь недавніх минулих буремних літ. Не забувся йому той холодний зимовий день громадянської війни, коли його загін, немов стиснута пружина, раптом вирвався з прикриття і в сто голосів «ура!» пішов в атаку. Ворожі кулі прошивали стрій. І ось хтось гукнув: «Командира поранено!». Однак, лишаючи за собою закривавлену кучугуру снігу, він звівся і побіг уперед. Піднявши над головою гвинтівку, крикнув щосили: «За мною!». Всі кинулися за ним. Перестрибуючи через окопи, зійшлися з ворогом у рукопашний бій. Була перемога.

І ось сьогодні Гребінник наче знову на фронті в час передишки. Тільки що сільський обхід привів йому в сільраду трьох озб-

роєних чужинців. Вони були, як виявилось, з повстанського загону Каменєва, і тепер за його розпорядженням були зачинені в темній кімнаті.

Щоб відправити тих чужинців у район, Гребінник вже приготував біля порога сани, запряжені буланим конем, і сам був у повній формі. Тепер тільки б дочекатися писаря, а там і темрява розсіється.

Ось прийшов писар і зразу почав щось писати, а Гребінник ще раз закурив і поглянув у вікно. В цей морозний недільний ранок село ще тільки прокидалося. Синіло небо, а за Боровиком над горизонтом жевріла червона зоря. «Чи не на бурю?», – подумав Гребінник.

І ось раптом, на вулиці, що вела до сільради, з'явився загін вершників. Вони їхали тихо, щоб не стривожити людей. Тільки й чути було, як між гучними ударами церковного дзвону похропували коні та поскрипував тугий сніг під кованими копитами, наче ті вершники точили об нього свої шаблі. Придивився пильніше, а вони вже цілою колоною – було їх понад двадцять чоловік – зовсім близько.

– Тікай, браток, бандити їдуть! – крикнув до писаря.

– А ви чого не тікаєте? – схопився той.

– Я свого поста не залишу, – навідріз сказав голова і потяг цигарку.

Писар зам'явся, хотів, було, теж не тікати, а потім кинувся до виходу, відкрив двері, а там кіннотники вже на такій відстані, що кулю в лоб можна одержати. Він крутнувся назад, заметушився в кімнаті, як птах у клітці, підбіг до шафи, а потім метнувся до причількового вікна, висадив його з рамою і вискочив на городи.

І ось кіннотники біля сільради. З шаблями наголо одні зайшли в середину, інші оточили помешкання. Гребінник стояв біля столу, накритого червоною скатертиною, і після розпорядження ватажка загону випустити затриманих з місця не зійшов.

– Інакше ми самі випустимо! – крикнув отаман.

– Тут господар я, а не ви.., – сказав голова.

І тоді прибулі висадили двері в камеру, звільнили своїх поплічників, а потім стали крутити Гребіннику руки, щоб зв'язати. Гребінник не пручався, тільки ворухнув огрядними плечима і кинув довгий погляд на Каменєва. Той віддав наказ вивести надвір. І

його вивели. В той час надворі вже було видно, хоч сонце все ще не з'являлося із-за хмари; тільки над хатами на стовпах диму, як на лезах шабел, червоніли його невиразні відблиски. Гребінник глянув на гурт своїх людей, що стояли віддалік, розірвав невдало зв'язані руки, підняв їх на знак прощання, а потім кинувся до стовпа, де стояла його підвода. Затріщав той стовп у його руках і так гучно, що повстанці відступили від нього, мов кулеметну чергу почули. Та ось знову пролунав наказ ватажка:

– Зв'язати і кинути в сани!

В ту ж мить підбігли до стовпа троє. Один тонкий і високий, мов жердина, рубонув Гребінника шаблею по руках, інші зв'язали і поклали в сани. Двоє звалилося на ноги, а третій сів у передок. Командир Каменев, у білому кожусі, в кудлатій шапці, сидючи на коні, блиснув шаблею і показав нею своїм підлеглим дорогу за село.

Спочатку багато людей ішло слідом за цією страшною процесією. Всі вболівали за земляком. Із-за тинів дивилися жінки і мовчки витирали сльози. Навіть ті богомільні бабусі, що інколи Гребінника не хвалили за строгість і називали його антихристом, заперли від жалю. Вони хрестилися і просили Бога врятувати невинну душу великомученика.

Та не змілювалися приїжджі над більшовиком. Там, за хутором Скаргівкою, в засніженому яру катували його. Роздягнули до білизни, роззули, шмагали по спині, били по голові. Гребінник тримався стійко і не просив пощади. Коли відрубали йому руки, а потім тицяли у рот цигарку, він плюнув катові прямо в обличчя. Той підскочив і відрубав йому голову.

Відчуваючи неминучу відплату, каменевці швидко осідлали коней і подалися в степ. Сніги були глибокі, і густа поземка пригортала сліди.

ВИСТАВА

Була субота. У школі, як тільки продзвенів дзвінок з останнього уроку, старші учні відчинили широкі засклені двері між двома класами; зсунули туди декілька парт, помостили на них дошки і поставили заздалегідь приготовані декорації.

Все село давно вже знало, що сьогодні тут відбудеться вистава, яку будуть ставити вчителі з участю молодіжного активу. Всі з нетерпінням чекали цього надзвичайно веселого вечора. Навіть

більшість школярів мала надію пробитися на виставу. Деякі й додому не йшли. Вони скидали біля школи до купи свої полотняні торбинки з книжками і стали борсатись, як ті ведмедики, у м'якому снігу, що лежав на вигоні пухнастою сріблясто-білою ковдрою і яскраво, по-святковому, виблискував під лагідними променями надвечірнього сонця. Розділившись на дві групи, обстрілювали один одного тугими сніжками і голосно сміялися.

На дівчорі дивилася з вікна класної кімнати, де щойно була побудована сцена, молода вчителька Софія Григорівна. Висока і струнка, в бордовій сукні, з акуратною зачіскою, схилившись на підвіконня, підігнувши лівий чобіток на точеному каблучці, вона стояла замріяна, але не випускала із зору своїх вихованців. Можливо, думала вчителька про своє дитинство, що промайнуло в грізні часи революції і громадянської війни, мов сніжна хурделиця у велику бурю. Мало чого хорошого бачила вона в багатодітній сім'ї сільського титаря. Тільки тепер, маючи освіту і талант педагога, знайшла собі радість у чужому селі в почесній праці. А ще в неї радість тепер та, що з'явилася після зустрічей в шкільному коридорі і на репетиціях з Олександром Семеновичем Мураховським, з учителем цієї ж школи.

З трепетом у душі уявила Софія Григорівна свою роль у п'єсі «Безталанна», яка сьогодні буде ставитись. Вона грає головну роль Софії, а її подруга Олена Костянтинівна, теж вчителька, грає роль Варвари. У виставі вони обоє виходять заміж за братів Мураховських, які грають ролі Гната і Степана. Як же воно буде? Брати сказали, що це одруження не лише в п'єсі для показу на сцені, а й справжнє. З сьогоднішнього вечора вони будуть назавжди одружені. О, яка подія! Тривожно і радісно. Тільки ж занадто драматичний кінець п'єси наводить на сумний і глибокий роздум. Обставини, відображені в цій п'єсі Тобілевичем, призводять до того, що коханий жених Софії Гнат, слабовільний і безхарактерний, убиває її. Поки відбувалися репетиції, Софія Григорівна про це й не думала, а сьогодні перед прем'єрою на якусь мить стало тривожно. На одну мить, бо вона знала, що Мураховські добре виховані, що вони статечні і добрі, здібні і працелюбні. Ось тільки між людьми, однак, ще є нелюди, яких належить і їй виховувати.

За вікном – дитячий галас. Розбишакуватий Павло в розхристаний свитині, розчервонілий від розпачі, погнався за горбатень-

кою слабенькою Марфушею. Мало того, що закидав тугими сніжками, та ще ж догнав і перечепив. Вона впала і гірко заплакала, бо була ображена тим, що Павло все це робив з ненавистю до її нещасливої долі. Мовляв, я ось – герой, а ти – ніщо.

Софія Григорівна не могла лишити цей вчинок без покарання. Вона постукала у вікно і поклікала хлопця до себе. Зразу ж наказала йому стати в куток до стінки обличчям, а сама деякий час ходила по класу. Тільки згодом звернулася до хлопця:

- Павлушо, тебе хто-небудь зобижав?
- Ні, – кризь сльози, нахнюпившись відповів.
- А чи приємно було б тобі, якби тебе хтось так зобидив?
- Ні.
- А чого ж ти так робиш?
- Я ненароком.

– Хоч і ненароком, ти винний. А в такому разі, йди зараз додому, скажеш батькові, щоб він у понеділок прийшов до школи. Я розкажу йому про твою поведінку.

– Я більше не буду! – благав заплаканий Павло.

Софія Григорівна повірила у розкаяння хлопця і відпустила.

У великому коридорі вже почувся тупіт важких селянських чобіт. Ще тільки почало смеркати, а допитливі глядачі вже йдуть на виставу. По-святковому одягнені, з веселим настроєм на лавках сидять поважні чоловіки й жінки. На привітання Софії Григорівни, яка проходить мимо них, вони встають, мов довгождані гості, низенько вклоняються, а потім гомонять щось між собою про виставу, про одруження Мураховських, яке має відбутися на сьогоднішньому вечорі.

У вестибюлі тупцює ціла дюжина запеклих курців, а над ними сивими перевеслами разом з морозним паром клубочиться тютюновий дим. Тут Софія Григорівна побачила з цигаркою учня Василя Бахмета. Вона примусила його висипати тютюн у пічку і домоглася від нього обіцянки, що більше ніколи не буде палити.

З шкільного двору незабаром почувся суцільний гомін. Разом із сивим морозним паром повалила маса людей. Під звуки дзвінкої гармоні Гниденка в тісному колі на середині коридору закружляли сміливці в дружному танку. З вигуками і вилясками вони так вибивали чобітьми об підлогу, що аж шибки бряжчали. Тим, які не танцювали, також було чим поцікавитись – справжнє стовпот-

воріння було біля простінку, де висіла розфарбована стінгазета. Кожен хотів хоч краєчком ока глянути на ту стінгазету з цікавими малюнками та довідатись, про що там пишуть... А в тій газеті писалось і про навчання, і про поведінку дітей в зв'язку з закінченням першого півріччя. Були карикатури на бешкетників та ледарів, віршики про них:

«Як зібралися ледаща,
Різні баламути,
Двійки тягнуть їх до пащі,
Хочуть проковтнути.
Закричали добрі друзі,
Скільки було сили:
«Ледацюгам по заслугі,
Те, що заробили!»

Скільки було сміху! А як стали впускати в зал, де мала відбутися постановка, всі разом кинулися до дверей. Людей так було багато, що, думалось, і школа розірветься. Розміщалися густо за партами, на проходах, по кутках і по вікнах. Дітей думали не пускати, так як же їх не пустиш? Вони самі невідомим способом опинилися в залі першими, попротазали наперед і збилися на підлозі під самою сценою. Активіст Семен Коломієць блиснув на них очима з-під кудлатої шапки, яку він здебільшого носив задом наперед, і сказав суворо:

– Ану марш к бісовій матері! Вам спати пора!

А тут лагідний голос Федотова:

– Та нехай діти сидять, їм теж хочеться подивитись. Досить того, що нам довелося в дитинстві тільки на печі сидіти.

Можливо, ще були б якісь пропозиції щодо дівтори, та ось відкрилася завіса. На сцену вийшов секретар комсомольської організації Іван Гусак. У жовтенькому кожущку, тримаючи в лівій руці овечу шапку, а правою пригладжуючи чорну шевелюру, об'явив, що крім п'єси на даний вечір комсомольці приготували коротеньку вступну частину, назвав першого виступаючого на злободенну тему – секретаря комітету неможливих селян Петра Воронцова.

І ось з публіки спокійно ступив на підвищення чорноволосий

юнак середнього зросту в коротенькому сіряку з латкою на полі. З-під його коміра проглядала чиста полотняна сорочка. Його розумні і пронизливі очі були спрямовані на вщент заповнений зал. Мова почалася про те, які перспективи має село, про невідкладні завдання в господарському й культурному будівництві. Говорилося також про тих, кому не по нутру світло вселюдської зорі свободи, хто, притаївшись у темноті, плете навколо нас павутиння ненависті і змови. Голос виступаючого, який спочатку був більш байдужим, зазвучав голосніше й переконливіше. Здавалося неймовірним те, що цей незavidний по своїй комплекції юнак з худим обличчям і в дрантях може так гіпнозувати людей. Всім присутнім був зрозумілим і цікавим цей виступ, бо говорилося про благородні поривання народу до світлих ідеалів. Говорилось так, що в залі й не шелехне. Навіть у тім кутку, звідки спочатку було чути шепіт, стало зовсім тихо, а спереду жінки перестали лускати насіння.

Після виступу Воронцова ступив на сцену огрядний і смуглявий немолодий уже парубок Гриня Гребінник. Він був призначений завідуючим хатою-читальнею, яка щойно відкрилася в церковному помешканні – «калаурці», де сьогодні поки що дяк муштрував своїх півчих. Гриня, хоч і був неохочим до господарювання, однак вважався дуже бажаним розповідачем і декламатором своїх власних гуморесок. Ось і тепер у благодатній тиші напівосвітленого залу, під зав'язку набитого публікою, зазвучав його гучний бас:

«То не диво, добрі люди,
Що дівця у штанях.
Подивіться, он де диво –
Комнезам у шептунах...»
Було багато гуморесок, сміху і аплодисментів.

Потім почалася вистава. Ставилася п'єса «Безталанна», її ставили дещо в скороченому вигляді, відповідно до обставин. Як відкрилася завіса, всі, затамувавши подих, з небувалим інтересом дивилися і так уважно слухали, що жодного слова ніхто не прогавив. Після кожної дії вибухали такі оплески, що вікна бряжчали. Сюжет п'єси, побудований на мотивах любові й ревності, дуже

хвилював глядачів.

Коли закінчилася вистава і на сцені вишикувались її учасники, люди ще довго не рушали з місця та все аплодували. В центрі шеренги стояли головні діючі особи – Софія і Варвара, ролі яких виконували Софія Григорівна і Олена Костянтинівна. Вони стояли тепер уже в обіймах справжніх женихів, братів Мураховських. На їх устах вже немає печалі, що часто викликала подіями в п'єсі, а тільки яскраві усмішки, з яких можна було розуміти, що настав час подружнього життя двох молодих пар. Славне було подружжя Мураховських.

ЧАРІВНА СКРИПКА

З уроків другої зміни Сергій повертається в таку пору, коли вже місяць підіймається над селом і його ласкаве проміння переливається сріблом по засніженій площі. Легенький морозець і напрочуд смачне повітря наповнюють таким настроєм, такою бадьорістю, що й додому не хочеться йти. Вже й з друзями-однокласниками розпрощався, а все ще хочеться побродити по м'якому і запашному сніговому килимі в центрі села. Тут тихо і вже безлюдно. Тільки в калаурці – в низенькому помешканні, що тулиться до церковної огорожі, за вікнами, тьмяно освітленими свічками, чути невиразний гомін. Той гомін раптом затихає і, наче десь у казковому якомусь царстві, народжується такий ніжний і задушевний звук, що добирається до самої глибини дитячої душі. «Скрипка», – подумав. Зайшов у тамбур і прихилився вухом до дверей. Звучала якась зворушлива арія. Потім на мить скрипка затихла. Потім знову: «ля-я-я»... - жіночим голосом. І ось цей звук зливається з голосами хору, ясно чується церковна мелодія.

Сергій тепер зрозумів, що тут дяк готує капелу на крилас. Коли він один раз почув голос скрипки на весіллі – з тих пір не давала вона йому спокою. Якось зробив маленьку з очеретини. Так що ж то за скрипка! Пізніше майстрував із вербини. Однак не влаштувало. Якби справжня, з справжніми сталевими струнами!

Ось тут вона звучить, та, справжня, ще ж і в руках справжнього музиканта. Сергій заслухався так, що й не почув, як до калаурки, ззаду нього, наблизилися три комсомольці. Ледве встиг сховатися в темний куток. Стояв і дивився, як вони пройшли до дверей. Першим ішов Гриня Гребінник, а потім Федотов, а потім Левад-

ний. Це були комсомольці – активісти.

– А тут ще господарюють церковні кризи? – обізвався Гриня.

– Ну, чого, ці церковні служителі ще й нам пригодяться, – сказав Федотов, – вони на сцені будуть співати.

– Ясно, що нам учасники хору пригодяться, – озвався Левадний, – але нам треба дяка звідси попросити, інакше він сам звідси не піде.

– Завтра нам треба тут навести порядок. Це хата-читальня буде хороша. Так що, друзі, сміліше, за мною! – звелів Гриня.

Активісти ввійшли в калаурку, а Сергій знову підійшов ближче до дверей і чув, як ті чомно привітались, коли затихла півча. Першим звернувся до присутніх Гриня:

– Вибачайте, ми наслушалися ваших церковних мелодій. Вони вже нам не потрібні. Ми хочемо, щоб тут звучали народні пісні. За наказом місцевих властей це помешкання так само, як і сама церква, з сьогоднішнього дня переходять у наше розпорядження. Тут буде хата-читальня, а в церкві – сільбуд. Прошу любити й поважати – я буду завідуючий цієї хати-читальні.

– Ну, а ми – актив, помічники, – додав м'яким голосом Федотов. Потім Левадний звернувся до капели:

– Якщо бажаєте і далі відвідувати цю богадільню, приставайте до нашого комсомольсько-молодіжного хору. У вас є здібності. Тільки тоді вже не будете ви співати божественних пісень, а тільки наших, народних, і виступати будете не на криласах, а на сцені. Як, згодні?

– Згодні, згодні! – озвалося декілька дівчат. – Чого ж нам співати: тільки одне «Господи, помилуй»?!

– А як же нам тепер без скрипки? – запитала якась з дівчат.

– Під барабани будете співати, – сказав Гриня, а потім глянув на дяка, який відступив уже до стінки. – Ось Федорович зіграє нам одну, і на цьому – кінець чарівній вашій музиці.

Маючи надзвичайний талант музиканта і справжню людяність, незважаючи на раптове приголомшення нежданим розпорядженням властей, вже немолодий дяк молодцювато повів чорним вушом, приклав до гостренької борідки свою золотисту чарівну скрипку і загравав «Прощальну симфонію» Йозефа Гайдна.

Спочатку гра була нібито спокійна і весела, а потім ставала все жвавішою, все наростала і наростала. Гучне і чарівне звучання, наче

сильним прибоєм, не поміщаючись у залі, двигтіло у віконних шибках і схлипувало в прочинених дверях, де стояв, забувши про все, малий школяр. Він ледве забачив крізь вузький отвір, як всі присутні в калавурці стояли, мов онімілі, і як згодом від звучання скрипки заколихалися вогняні вістря свічок. Одна по одній свічки стали тухнути, і вже під кінець гри стало в залі майже зовсім темно. А коли скрипка затихла, в напівтемряві і в мертвій тиші раптом залунали дружні аплодисменти. Навіть Гриня з твердим, як у вола, серцем і який завжди поважав тільки барабан, тут поляскав у долоні.

У залі знову засвітили свічки. Дяк зібрався йти додому.

– Ну, пробачте, молоді люди, мені вже пора, – сказав, погладжуючи чорні вуса, взяв футляр із скрипкою і ступив до дверей.

Коли він виходив із калавурки, мабуть, від хвилювання хитнувся вбік і ледве не наступив Сергію на ноги. Зупинився, став розглядати.

– А, це той, що в моїй клуні з бешкетниками сіно розтребушив?

– Ні, я не требушив, – навідріз відмовився хлопець.

– Я ж бачив, як моя донька, Галя, несла туди драбину.

– То ж ми горобців шукали.

– Отже, горобців шукали та ще й сіно розтребушили. А тут чого стоїш? Я батькові твоєму скажу, що ночами шляєшся.

– Я слухав, як ви на скрипку грали.

– Любиш музику? Та я чув, що ти вербовий якийсь інструмент зробив і дротяні струни почепив. Це правда?

– Правда. Але ж я хотів би справжню скрипку мати і навчитися на ній грати.

– Непроста штука навчитися, хлопче, але якщо це сурийозно, то ходімо зі мною, я дам тобі справжню, навіть італійську скрипку. Хоч вона і стара і в одному місці розклеєна, однак, якщо її підремонтувати, то вона звучатиме дуже добре. Не будеш лінитися, а частіше тренуватимешся, то й гратимеш.

Сергій зрадів до нестями. Йшов за дяком, як на крилах летів, зовсім забув і за вечерю, і за уроки. Як зайшов у просторі передпокої дякового будинку, освітлені великою газовою лампою, від тепла і від хвилювання швидко розчервонівся; стояв біля порога і чекав, поки дяк нишпорив у коморі, відшукуючи давно викинуту скрипку.

У передпокоях нікого не було, і Сергій час від часу позирав то на свої латані черевики, то на двері в світлицю. Ось раптом ті двері прочинилися і тихо рипнули, а йому вчувся звук чарівної скрипки. Краєчком ока побачив, як мигнуло щось по світлиці. В темному розсіяному світлі він побачив подругу дитинства Галю, що вибігла в коротенькій сорочині зі спальні. Вона чула, що хтось увійшов, але не знала, хто саме. Коли забачила Сергія, приємно усміхнулася, і так, що можна було помітити щербинку в нижніх зубах. Сергій ще більше розчервонівся і тільки мовчки кивнув їй головою.

Ось увійшов дяк з обіцяною скрипкою, бринькнув однією струною, а Сергієві вчулося, що вже цілий оркестр заграє. Такий був радий!

– Візьми, хлопче. Поклеїш, будеш грати. Колись і мене згадаєш, – сказав дяк, ще й руку потис.

*Клуб цікавих зустрічей у художній школі.
С.С. Бондар виступає перед інтелегенцією Кременіної. 2004 р.*

*Та сама скрипка Семена Єгоровича Бондаря
(у квартирі 23, на вулиці Перемоги, 10, на найвиднішому місці).*

НА КАТКУ

В передріздвяну неділю як тільки із-за Воряківської гірки блиснуло сонечко, у нижніх городах на широкій заплаві, що перламутрово виблискувала рівненьким льодком, з'являлося багато любителів покружляти на ковзанах. А поряд цього льодового катка у глибокому снігу нерозлучні друзі Іван, Сергій і Василь вирішили спорудити ще й санний каток. Вони розчистили снігові кучугури, забили в мерзлу землю іржавий шворінь, наділи на нього колесо від воза і приготували санки.

Карусель була майже готова. Тільки довгої жердини бракувало, якою треба було з'єднати колесо із санками. Тут хлопці й замислилися – де ж взяти таку жердину...

– Дарма, – сказав Іван, – он там, у верхніх садках, між вишнями ростуть високі берестки. Один зрубам і притягнем.

– Навіщо? – обізвався Василь. – Я бачив, як бересток зрубав колись дід Гусак, гілля забрав на топку, а деревина і зараз лежить.

– Ну й добре, – погодився Іван. – Значить, ти, Сергію, залишайся тут, а ми з Василем підемо за берестком.

Так і зробили хлопці. Сергій залишився розкидати замети, а ті подалися в садки, що чорніли на фоні снігів під схилом від самої околиці села і до школи. Вже біля садків хлопці залізли в такі замети, що чуби помокріли. Василь став дещо відставати від Івана, бо материні чоботи були занадто великі, і він їх часто губив у снігу. Тільки витягне обома руками один, зробить крок, як спаде другий. Надіваючи чобіт на голу ногу, він полохливо озирався до свого двору, неначе його переслідували за ті чоботи. У вишняках, доганяючи Івана, він сказав:

– Он там біля загати той бересток лежить.

Ледве долізли хлопці до тієї деревини. Розгребли руками та ногами сніг, стали витягати, а вона й не ворухиться. Довго тупцювали біля тієї примерзлої знахідки, а потім зморені присіли на неї в оточенні густого вишняка, щоб відпочити, як раптом почули чийсь кроки на доріжці, що вела від школи поза садками. Потім вони почули хрускіт між деревами, і враз перед ними з'явився Опецьок. В кудлатій шапці, в коротенькому сірячку, він зупинився одалі, потім зробив ще крок, і в його кишенях щось забряжчало, подібне на дрібні гроші, а на обличчі була помітна якась розгубленість.

– Що в тебе, друже, в кишнях бряжчить? – запитав Іван. – Чи з набоями ходиш та зайців лякаєш?

– Та ні, це я... це я... – не знаючи, як збрехати, осікся Опецьок. А потім: – Це я ходив у магазин за цвяхами.

– Ну, цвяхи нам, друже, не потрібні. Ми робим таке, що без цвяхів до самої весни буде триматись. Ти краще прилучайся до нашої роботи. Оцю деревину ми зараз витягнемо і понесемо у сагу.

– Навіщо? – поцікавився Опецьок.

– Карусель там зробимо. Таку, як ото була у нас влітку на площі, коли ти п'ятак у Сергія з кишені витяг. Пам'ятаєш? Ти ж, як видно, ласий до чужих грошей. Може, ти й зараз кудись ходив по гроші?

– Так, так, він, мабуть, ходив по гроші в школу, – обізвався Василь. – Він, мабуть, шкільну лавочку пограбував. Я бачив у нього ключі такі, що тільки до шкільних дверей гожі.

– Ну й що ж, що ти бачив! – огризнувся Опецьок. – Я ті ключі знайшов біля кузні.

– А до школи чого оце ходив? Сьогодні ж неділя.

– Та чого ж... – зашарівся Опецьок перед друзями. – Я носив у школу ключі, щоб їх комусь віддати, а там нікого немає. Я взяв та й попробував їх до шкільної лавочки.

– Ну, що ж підійшли? – строго запитав Іван.

– Та... підійшли, – боязко промовив Опецьок. – Однак я ж там не всі гроші забрав, тільки – мідяки.

– Ну, ладно, – глянув Іван на почервонілого Опецька, – зараз давайте зробимо своє основне діло, а потім про мідяки будемо говорити.

Хутко взялися хлопці за примерзлу деревину, відірвали її від льоду, поклали на плечі і понесли в сагу. Припасували її товщий кінець до колеса, а тонший до санок, і «карусель» була готова. Попробували – все йде як по маслу. Сергій хотів уже запросити сюди з льодового катка тих, що не мають ковзанів. Та Іван розпорядився по-своєму:

– Ти, Сергію, іди на каток, покатайся на ковзанах, а ти, шановний ключнику, – так звернувся він до Опецька, – давай п'ятаки, ставай он там біля вербини, будеш стерегти карусель, поки ми з Василем будемо ходити за цукерками. Інакше ж як? Якщо ти підеш сам за покупками, на тебе зразу впаде підозра, і ти будеш у небез-

пеці. Так що ми самі купимо тобі все, що забажаєш.

Опецьок, не довго думаючи, висипав усі гроші хлопцям і попрохав, щоб все було шито – крито.

– Так, так, буде все шито – крито, – запевняв Іван, поплескуючи Опецька по плечі. Потім він узяв Василя за рукав, щось пошепотів йому над вухо, і враз обоє рвонули в напрямі магазину, неподалік якого була й сільрада.

Як виявилось пізніше, хлопці не пішли в магазин, а зайшли в сільраду і довго не появлялися – чекали дільничного міліціонера, а не дочекавшись, здали гроші голові.

Опецьок біля вербини вже й очі порвав, виглядаючи хлопців. Від холодної трясухи вже не знав, на яку ногу стати. Часом він поглядав на льодяний каток. Там ставало все більше хлопців і дівчат, і долітали до нього дзвінкою луною їх веселі голоси. А ще сильніша взяла його трясуха, коли там він побачив однокласницю Галю з Сергієм.

О, та Галя! Ще влітку, одного разу він хотів силою примусити, щоб вона з ним дружила: прямо на вулиці сварився на неї кулаком, а потім грудкою в спину так улучив, що вона при всіх гірко заплакала. Тепер йому було до болю завидно, як Сергій і Галя, радіючи зустрічі, взявшись за руки, кружляли на ковзанах. А накружлявшись, відв'язавши ковзани, стояли на окрайку катка, довго щось говорили. Тут Сергій, ледве стримуючи хвилювання, став розпитувати Галю, чому вона школу покинула, а вона йому крізь сльози не на радість, а на печаль:

– Скоро я виїжджаю назавжди. Нас виганяють з хати. Татко вже казав мамці, що може й нас завезуть з куркулями туди, де Макар телят не пас. Залишила б тобі адресу, та не знаю, куди нас доля заведе.

– По цих словах Галя змахнула хусточкою з рожевої щічки сріблясту сльозинку, а потім прихилилася до Сергія і тихо:

– А ти швидко нашу дружбу забудеш?

– Ніколи не забуду. Ми ж друзі змалечку майже, поруч жили, бігали разом, в школу разом ішли, – сказав Сергій хвилюючись. – А зараз, розуміючи твою долю, думаю, що за таких обставин нам більше не зустрічатись. Ти така красуня... Тобі пощастить у житті. Тобі швидко знайдеться друг. І тоді вже тим більше непотрібна буде нам зустріч. Вона не дасть нам такої радості, як була колись,

а, навпаки, затьмарить те, що було. Отже, мабуть, без зустрічі, я краще збережу тебе в пам'яті такою, як ти є, якою ти була й раніше, коли ми бігали на лужок за квіточками. Жаль тільки, що нам не пощастило разом покружляти на каруселі в отой чудовий святковий літній день. Пам'ятаєш?

– Пам'ятаю, ти ж тоді сам пішов геть.

– Пішов тому, що зацікавили мене тоді спортивні змагання. Думаю, що це краще. Щастя полягає не в тому, щоб заслужити тимчасову довіру чи навіть любов. Це все дає задоволення, але воно здебільшого буває змішаним з марнославством. Думаю, що входячи в доросле життя, треба за покликанням віддаватися силі, яка вища на землі, яка була б на користь людям. Треба йти дорогою такою, яка судилася, не збиваючись з неї на манівцях.

– Однак для більшості людей, мабуть, не буває дороги рівної, – сказала Галя.

– Правильно, – погодився Сергій. – Для більшості вона буває рівною тільки на певний час, та й то здебільшого лиш круговою – як на каруселі, на якій нам з тобою не пощастило покружляти. Ну, та дарма, ми он там свою карусель сивостожили. Бачиш, там мої добрі друзі вже сходяться, і санчата, мов карета, вже там готові нас прийняти. Що, відважимося на прощання?

– Я з радістю, – сказала Галя.

В ту ж мить вони були біля тієї химерної вертушки. За дозволом Івана Сергій і Галя першими сіли в санки. Поки за «кермом» був сам Іван, санки по колу йшли спокійно, а як підійшов до нього ще й Василь, швидкість руху так зросла, що потім санки стали боком, і Сергію з трудом довелося тримати Галю. Кружляли так швидко, що їм обом здавалося, ніби вони вже мчать десь далеко на якійсь машині по широкій трасі, і навколишні верби миготіли, мов придорожні стовпи.. Швидкість була неймовірна, та все обійшлося без аварії. Тільки під час раптової зупинки якось Галя не втрималась і покотилася вбік, та Сергій швидко її підхопив. Обоє дуже раділи.

Після них кружляло ще багато бажаючих – по двоє і по троє. Були такі, що летіли в сніг перекидом, а ті, що спостерігали, теж падали від сміху.

Після всіх бажаючих було дозволено покружляти також і Опецькові. Оскільки хлопці не принесли йому з магазину цуке-

рок і він був у поганому настрої, то його зразу розкрутили так, щоб він повеселішав. Але куди ж там веселитись, як йому і дух забило. Вже став би проситись, та рота не відкриє. А як раптом жердину хлопці назад сіпнули, санки зіскочили з її кінця і подалися між вербами в придорожній рів і застрягли в снігу разом з Опецьком. Якраз в ту мить, коли він виборсувався з того рову, над ним появився міліціонер. Хлопець хотів, було, втікати, та раптом одумався. Дістав капелюху з рову, надів і пішов попереду міліціонера в напрямі сільради.

– За віщо його заарештували? – запитала Галя.

– За довгі руки, – відповів Іван Дикало. – Мабуть, йому сподобались крадені п'ятаки з тих пір, як витяг з кишені Сергія.

Вже вечоріло, як Опецьок заплаканим повертався з сільради додому, а з катка ще було чути дзвінки і веселі голоси.

ВОРОНЬКО

Був теплий весняний вечір. Сергій пригнав з поля корову і за звичкою заглянув у конюшню, де недавно витанцьовував його улюблений друг, молодий вороний лошак. Тепер у порожній стайні залишилися тільки сліди його копит і запах сухих кізячків. Аж не вірилося хлопцеві, що лошака вже немає. Приїздив батько з рудників і проміняв лошака на бичків. Старший брат Дмитро навіть радів тим бичкам й пас їх вночі, щоб завтра ниву орати. А Сергій, бач, стоїть ось на дверях конюшні і жалкує, що вже не доведеться промчатись верхи на Вороньку.

– Не журися, синку! – сказала мати, йдучи з відром до корови, – завтра піп поставить сюди свою білу кобилу. Сьогодні вигнали його з свого подвір'я. Тепер він на квартирі он у нашій старій хаті.

– Якщо в нього взяли все господарство, то й кобилу візьмуть, – розмірковував Сергій. – Та хоч би й не взяли, так хіба ж я на тій, такій ледачій, кобилі так погасаю, як, бувало, на своєму Вороньку?!

Після вечері хлопець заглянув у причілкове вікно старої хати і в тьмяному світлі від місяця побачив: на лежанці, де колись гарцював з братами, лежала попадя, на дощаному ліжку корчився піп, а на долівці покотом спала дівтора. На столі стояли якісь вази і срібний хрест, а на горбатому простінку з правого боку висів блискучий старосвітський годинник. Чути було, як задзвонив той го-

динник, наче відбивав останні миті Божого служіння отця Олексія.

Цієї ночі Сергій не пішов спати в свою нову хату, а ліг на дощаному ліжку в сараї. Йому не спалось: то думав про лошака, то вчувалося чародійне бовкання попового годинника. Опівночі вийшов надвір. Прислухався до весняного гамору в садках, а потім пройшовся по вулиці у той бік, де жила подруга дитинства Галя. Наблизився до дрючків, що лежали біля її двору, роздивився, а там старші хлопці та дівчата солов'їні пісні ще слухають. Тільки одним оком встиг поглянути в гурт, як назустріч насмішкуватий Левко:

– Що воно таке прилемзало до нас? Гляньте, яке воно тонке та незграбне. Чи не до дівчат прийшло? Сиділо б ото вдома на печі.

– А хіба ти не знаєш цього непосидячого пацана? – процідив кризь зуби пикатий Антон. – Він часто по вулицях гасає то на двох, то на чотирьох.

– Як це на чотирьох? Це значить, відлупцьованим часто рачки лізе?

– Ні, на кінських чотирьох. Навіть під пузом лошака на повному алюрі лазить.

– Це правильно. Я бачив його такі номери, але ж у них немає вже того лошака, – заговорив сусідський хлопець, Олексій. – Вони ж проміняли його на бичків і тепер обробляють ними свої ниви.

– Так що Сергій тепер навчиться волам хвосту крутити, – знову Левко.

– І до дівчат ходити, – для сміху додав Антон. Однак ніхто не засміявся. Навпаки, одна дівчина стала виручати Сергія:

– А що ж, тільки вам ходити до дівчат? Подумаєш, які герої. За ним Галя побивається не так, як за вами скартівські красуні, до яких ви дарма доріжки топчете. Вчора, як виїжджала Галя, так при мені сльозу вронила.

Після цих слів Сергій непомітно відійшов від гурту з гіркою думкою, що Галя виїхала, і попрямував додому. Зайшов у сарай, ліг на дощане ліжко, а заснути ніяк не може. Вже світанком під буркотіння голубів на сараї став поступово засинати.

В той час із призьби старої хати зійшла заспана попадя. Йдучи за клуню повз сарайчик, вона зашелестіла розхристаним цвітастим халатом і сполошила з низької покрівлі ранніх голубів. Ті го-

луби залопотіли крилами, а Сергію приверзлося, що то до нього примчав вороний лошак, ніби він осідлав його і полинув у самі небеса. Літав над селом і над рікою Боровик, де вже сріблилися в росі розкішні верби; літав над полем, де його брат Дмитро пас бичків і вже ходив з налігачем, щоб запрягати неуків у плуг. Налітавшись, хоробрий кіннотник спішив додому. Над двором потяг за повід і осадив свого рисака. Приземляючись, так гепнувся, що аж прокинувся. З дощаного ліжка він і справді полетів на збиту і вичовгану долівку, де вже з щілин дверей тоненькими, мов павутина, смужечками спадали вранішні сонячні промені. З рук його впала чорна попівська ряса, яку він зірвав з кілка і яка ві сні служила йому замість коня. «О, хай йому біс, тому попові, він і в сарай вже встиг наносити всякого барахла», – подумав Сергій. Піднявся, вийшов з сараю і хотів, було, в хату зайти, а тут мати з торбою назустріч та з наказом, щоб не барився, а скоріше гнав корову на поле та з Дмитром ниву під кукурудзу орав.

Не снідаючи, погнав Сергій корову на поле, прилигав її на толоці, а сам до Дмитра побіг бичків поганяти. А ті бички голодні, ніби й не паслися, – рвуться до озими, бо толока витолочена. Ще тільки весна настала, а пасти ніде. Пізньої осені, коли всі зберуть урожай, зовсім інакше. Йде, було, Дмитро з гирлигою за худобою аж до самої Козацької могили і радіє, що паша є. Шкоди – ніякої, а тому не треба було й завертати. Зійде, було, хлоп'я на ту високу могилу та й дивиться навкруги. За сірими смугами стерні та чорними клаптиками ріллі на півночі в долині бачить своє село, високі зажурені верби і над річкою сивий туман; на півдні, над самим горизонтом – високі рубіжанські труби. Там виростає завод, а за ним вирує шахтарське місто Лисичанськ.

Часто він линув думками в те веселе місто над Дінцем. Ніби знав, що йому доведеться в майбутньому втікати туди без вини винуватому від репресії і там добувати чорне «золото», за відмінний труд одержати ордена і золотого іменного годинника. Трудяга був Дмитро. Інших його братів наука захоплювала, а йому фізична праця сподобалася. З самого малечку найбільше корисного в сім'ї робив. Особливо взимку, коли батько був на заробітках.

І ось тепер він бігає за бичками, свариться батогом на Сергія.

– Дивись, як он зеленіють людські ниви, а ми ще й не почина-

ли орати.

– Та то ж созівська земля зеленіє, бо там трактором орали, – сказав Сергій.

– Ти там знаєш!

– Я чув у хаті-читальні. А ще чув, що скоро будуть записувати всіх людей у колгосп і тоді всі землю оратимуть тракторами.

– Ну, не пасекуй. Поки тракторами оратимуть, ми ждати не будемо. Розв'яжуй торбу, поснідаєм – та й за роботу, – розпорядився старший брат.

Попоїли хлопці коржів, помащених олією, і почали орати. Першу борозну – загінку старалися пройти рівно. І вона вийшла непоганою. Тільки в деяких місцях покривуляли. Обійшли без відпочинку, мабуть, разів десять. Вже перед обідом раптом бички зупинились. Не послухали вони батога. Та й жалко сильно шмагати худобину. Хоч і половини ниви не сковиряли, однак вирішили розпрягати. Відпустили своїх бичків – третячків на толоку, а самі від втоми, як мертві, попадали.

Сонце припікало все сильніше, і в Сергія, як було частенько раніше, пішла з носа кров.

– Ну що ж, братику, – сказав Дмитро. – Іди в лікарню!

– Та де ж та лікарня! – з досадою вигукнув тонким голосом Сергій. – Це ж треба йти аж у Містки або в Старобільське.

– А який же кращий вихід? До завтрього відкладати не можна, – розсудив Дмитро.

– Був би оце Воронько, сів би та й поїхав. Так, бач, проміняли.

– Воронько – тільки проїхатись та подивитись, а ниву ним не зореш, отже, іди, братику, пішки. Може, десь побачиш свого любимчика. Його ж там проміняли.

Повагався хлопець, чи йти, чи до завтрього відкласти, та й відважився йти. Поклав у кишеню окрайчик коржа, що лишився від сніданку, перекинув через плече черевики та й – гайда навпростець по полях. Йшов так швидко, що під босими шкарубкими ногами сухі будяки, рілля і тогорічна стерня не були на заваді. Та все ж і не легкий був шлях: треба було переходити яри і високі горби. А тут ще й погода змінилася. Коли тільки перейшов через перший, Берестовий яр і повитягав колючки з голих підшов, на горизонті, де сідало сонце, зачорніла грозова хмара. Ось вона піднялась і покрила все небо. Прямо перед очима спалахнула блискавка і засту-

гонів грім. Стало темніти. Блискавка все частішала. Петляючи і ламаючись у чорному мороці, золотими батогами спадала вона на землю і була такою яскравою, що ставало зовсім світло. Знову і знову спалахувало в небі і чулись розкотисті удари грому.

Коли вже Сергій переходив останній яр, грім лягнув прямо над головою – і раптом стало тихо. Зашелестіли спочатку неохочі краплі дощу, а потім ринули на простоволосу голову Сергія, мов з відра. Майже до самих Містків полоскав його сильний дощ. Не лишалось вже на ньому жодного сухого рубця. Вже перед Містками злива стала вщухати. Кровотечі з носа в хлопця не стало, однак він прямував до поліклініки. Біля ганку викрутив одержу і зайшов у коридор. Ранком, як тільки відкрився терапевтичний кабінет, Сергій – як тут і був. Літній лікар неквапливо вислуховував, вистукував та все розпитував, а потім пройшовся по кабінету, щось роздумуючи, сів за стіл і списав маленький папірець.

– Що ж, хлопче, допомогти нічим не зможу, – сказав спокійно. – Тобі треба їхати в окружну лікарню. Візьми оце направлення і йди додому, а завтра нехай тебе хтось відвезе в Старобільське.

Сергій на це нічого не сказав, тільки подумав: «Хто б там повіз мене туди? Ниви нічим доорати».

Як вийшов з поліклініки, подивився на грейдерку, що вела в саме Старобільське, та й вирішив іти туди пішки. Він радів, що видався такий ось сонячний теплий день. А ще радів тому, що тепер він може здійснити давню мрію: своїми очима побачити окружне місто – великі будинки, багатолюдні красиві вулиці й електричні вогні. Та, може, Воронька пощастить побачити. Як ступив на грейдерку, що парувала після нічного дощу, йшов так швидко, що забув і про шматочок коржа в кишені. Тільки вже на половині шляху, в розлогому яру, де гніздиться невелике село Гайдуківка, на пологіій обочині біля придорожного колодязя сів перекусити. До нього зразу ж підійшов з двома відрами в руках і з копицею сивого волосся на голові старий чоловік. «Звідки та куди?» – став розпитувати, назвавши себе Сімейком. А Сергій якраз задивився на шлях, аж рота роззявив. Там їхала якась підвода і біля неї вороний кінь витанцьовував. Сімейко помітив зацікавленість хлопця конем та й став йому розказувати про свого колишнього лошака, як його сідлав ще малим синок Антоша. Потім він розв'язав цілий мішок цікавих розповідей, пригадавши полон у германську війну.

– Завезли, значить, мене далеко, ледве не до Берліна. Побили нагайками, потім під'їхав на вороному коні конвоїр і каже ламаною українською: «Оце відпороли тебе, а тепер я повісю на найближчому дереві. Будь готов прийняти таке покарання». І що ж ти думаєш, хоч у тих краях лісових масивів і багато, а він чомусь гоне мене степом. Бачу – навкруги все трава і трава, а дерева жодного немає. Вже конвоїр, бачу, досадує, бідкається: «Де ж те дерево, щоб повісити нещасника?». Ось зустрічає нас череватий бауєр та й каже конвоїру: «Чого ти водишся з цим чоловіком? Віддай його мені під власне рзпорядження. Я дам йому таку роботу, що після того, як виконає, обов'язково Богу душу віддасть. Оце дивись, скільки в мене трави навкруги, нехай всю скосить на сіно, то можна буде тоді його й не вішати.» Я подивився на те поле та й кажу: «Ні, я не можу цю траву скосити, я ж не косар, а писар.» Хоч, фактично, я й косити умів. Бауєр мені не повірив, вручив косу і наказав негайно починати роботу.

Я взяв кісся правою рукою так, як беруть олівець, направив носок у землю і відломив. Розлютувався пузань, вщидив мене два рази кулаком у пику, а потім вручив мені другу косу. Я й ту поставив сторчача і теж поламав. Тоді покликав бауєр конвоїра і наказав, щоб негайно відвів мене на гілляку.

І той погнав мене знову степом. Пригнав до хирлявої вербини, спішився і підвісив мене під суху гілку. Та гілка відколосалася, і я впав прямо на коня. Поки конвоїр карабін готував, я вже був на такій віддалі, що й куля не дістане. Летів я на тому коні, як на вітрах, бо знав, що до своїх прямую. Два постріли ззаду почув, та вони вже мені були, як по воді батогом.

– Мабуть, той кінь був добрий? – запитав Сергій.

– Чистокровний рисак. Такий, як ото, що поїхали.

– Той схожий на нашого колишнього Воронька. Гарний був кінь, та батько проміняв його на бичків, – пожурився Сергій.

– Ну що ж, хлопче, всякий двір хазяйським оком держиться, – сказав Сімейко.

Він хотів ще щось розповісти, та Сергій дуже поспішав. Напившись холодної води з відра, він вирушив знову в путь. Йшов швидко, бо вже вечоріло. Коли спускався до річки Айдар, над горизонтом вже мерехтіли зірки, а попереду, в центрі міста, ясніше від зірок засяяли електралампочки. Такого чуда Сергій ще ніколи

не бачив. А як наблизився до цього саява і йшов по брукованій вулиці, здавалося йому, що він потрапив у якусь казку. З обох сторін – великі цегляні будинки, нарядні і запашні газони, а на високих мурах в золотих променях майорять різнокольорові афіші. Ось ідуть по тротуару з веселим гомоном красиво одягнені молоді хлопці й дівчата. Сергій сам не втямив, як у потоці цієї жвавої людської маси раптом опинився на широкому залюдненому майданчику, де, як видно, вже будувався стадіон. Навкруги всі сидіння, високі й низькі, запружені. Навіть унизу, прямо на споришу, величезним колом сидять і стоять люди. Затамувавши подих, всі дивляться в центр майданчика, де явився всьому світу відомий силач Казбек Гора. Від подиву в Сергія закалатало серце, коли підійшли до нього два мускулясті молотобійці і почали кувати залізо на його лисій голові. Мабуть, чути було аж за Айдаром, як видзвонювали вони, мов у кузні, то підіймаючи, то опускаючи свої важкі молоти. Після цього були тут не менш цікаві ще інші номери, через які Сергій забув про втому і голод.

Тільки після вистави, коли хлопець ішов мимо відкритого вікна ресторану, звідки запахло смаженим, відчув, як щось засмоктало в животі. Хотів, було, зайти туди попросити хоч шматочок хліба, та раптом зацікавився товстяком, що застряг у парадних дверях. Чути було, як швейцар називав його спекулянттом і дармоїдом.

– Тобі ж кажуть, що закрито, нахаба. Нажерся та ще лізеш, – кричав той. Взяв та й випхнув його на вулицю.

Хоч східці в ресторан були і невисокі, однак товстяк по інерції шкопиртнув з них так, що з голови злетів капелюх. Він нахилився за капелюхом, а з плечей зсунулась і впала на землю шкіряна сумка. Як видно, в тій сумці було до біса грошей, бо товстяк швидко її підхопив. Тільки п'яною головою не зміркував зібрати дрібні гроші, що вилетіли з сумки. А можливо, він був таким багатим, що ті дрібниці нічого йому не значили. Він постояв, оправився, ще раз покосився на двері ресторану і почвалав у готель.

Сергій не ловив гав, швидко зібрав ті розкидані монети і почимчикував за товстяком. Він вирішив пробратись у готельний номер, там віддати чоловікові гроші й переночувати. Пройшов повз службовців готелю непоміченим, бо звертали увагу на товстяка, а не на нього.

В готельному номері тихо, затишно. Одне ліжко поряд з тим,

що зайняв товстяк, було вільне. Поки товстяк десь ходив, залишивши шкіряну сумку на своїй тумбочці, Сергій зайняв ліжко, роздягся до калсонів і заліз під ковдру. Думав про ті дрібні гроші, що зібрав біля ресторану. Хотів покласти їх на тумбочку, а потім передумав. Щільніше вкрився і слухав, як кишки грають марш. Через деякий час він зирнув з-під ковдри на товстяка, що сидів уже над сумкою і перекладав цілими пачками гроші. «Ясно, що це дійсно якийсь спекулянт, – подумав хлопець. – Значить, ці монети, які я підібрав, потрібні йому, як свині галоші. Краще я піду з ними завтра на ярмарок та куплю собі картуза і поласую добрим сніданком». Так Сергій з цією думкою і заснув.

Вранці, ще тільки сонечко зійшло і позолотило дахи навколишніх будинків, а він вже на ярмарку. Там людей, як бджіл у вулику. Навколо гомін, звучання музики, кінське іржання, кувікання поросят. Сергій тепер не спішив. Він ішов повільно між рядами торговців з різним крамом, пробирався поміж людьми, пильно придивлявся до всього. Найбільше приваблювали його істівні речі, бо дуже зголоднів. У маленькому приміщенні, звідки він здаля вже почув пахоці смаженого, поснідав за одну монету, а за другу купив собі сіренького картуза. Зовсім тепер став іншим: веселішим і трохи вищим, бо на голові новий картуз, а в кишені ще дві монети побрязкують. Тепер він вирішив обійти весь ярмарок. Все його цікавило: і різні ігрища, і хитрі ворожбити, крам у крамничках і ранні черешні на базарних прилавках. Не второпав, як вийшов із потоку людського, задивившись на ті черешні, і опинився віч-на-віч із продавщицею тих черешень. Вбачаючи в ній доброзичливість, запитав, як звати її доньку, що стояла поруч, та в якому селі родять такі ранні черешні. Та дівчина всміхнулася йому – маленьку іскринку лишила в його душі. Потім він пішов за рундуки і постояв біля гурту чоловіків, що обступили відомого на Старобільщині коміка Йосипа Карнаухого. Той витинав на скрипку і так приспівував до неї, що перехожі жінки відвертались.

Згодом Сергій дійшов до того місця, де йшла жвава торгівля скотиною та кіньми. Тут він зупинився від подиву: стоїть його Воронько, той самий, якого батько нещодавно проміняв на бичків. Лошака розхвалював покупцеві, ляскаючи по крупу, якийсь селянин. Не бажаючи здати коня в колгосп, він продавав його за безцінок. Сергій підійшов ближче і остаточно пізнав лошака по білій

мичці на правій передній нозі. Воронько, забачивши Сергія, високо підняв голову і голосно заіржав – теж пізнав свого колишнього малого господаря. Очі в нього, як жар, горять, а під кованими копитами земля двигтить. Ось Воронька вже взяв за вудила покупець, загнуздав і підвів до конов'язі. Придивився Сергій до того покупця, а то був той самий товстяк, з яким він сьогодні ночував у готелі. «Так он воно що! – подумав Сергій. – Недарма швейцар ресторану називав товстяка спекулянттом. Значить, він тут лошака купив за безцінок, а в іншому місці візьме за нього втричі більше.»

Зклопотаний Сергій хотів, було, йти вже з ярмарку, як раптом побачив, що той спекулянт, прив'язавши коня до конов'язі, пішов з селяками в чайну. Тепер він підійшов зовсім близько до Воронька та все надивлявся. Навіть погладив по шиї. А як намілувався, обійшов ще раз конов'язь, зійшов на дорогу, що проходила повз ярмарок і вела за місто, попрямував додому. Не пройшов, мабуть, і кілометра, як раптом, озирнувшись, побачив: за ним швидко мчав з перерваним поводом довгоногий і гривастий його Воронько. На деякій віддалі він зупинився і став копитами гребти землю та вудила жувати. Підбіг до нього Сергій, зв'язав перерваний повід, закинув на гриву і за старою звичкою, як джигіт, скочив йому на спину. І подався. Стрілою перелетів через Айдар і помчав у степ. Як вихор, пронісся через село Покровку. Потім знову їхав степом, а як сонечко вже скотилося на захід, був у самій Голубівці. Тільки до церкви доїхав, а тут друзі назустріч. Розпитують: що та як? Сергій спішився і розказав, як було. Потім розказали друзі Сергієві, що після вчорашніх загальних зборів, де приймали селян у колгосп, вже майже всіх коней звели до місця. Тепер Сергій не поїхав додому, а прямо до колгоспної конюшні повернувся. Він зрадів, що лошака доглядатимуть колгоспні конюхи, а йому, при нагоді, ще не раз доведеться на ньому проскакати верхи.

ГЕОРГІЙ ПОВЕРТАЄТЬСЯ З ДОНБАСУ

В яскравій блакиті безхмарного неба ледве помітною цяткою тріпоче і голосно виспіває жайворонок, а по Круглянській дорозі широким степом крокує з рудників Георгій Боровий. З повною торбиною гостинців за плечима, в нових чоботях, в нерозлучній з громадянської війни розхристаній шинелі і в стовбурчастому чор-

ному картузі, він ступає на рідні запашні поля, де після недавнього дощу зеленіє озимина і диха свіжими скибами, у мовчазному чеканні парує його недоорана нива. Велика любов до хліборобської справи, добрі сподівання на нові порядки, на плідний труд на землі, невимовні чари весни розбуджують у душі велику радість.

Ось з-за гірки вигулькнуло рідне село. За останній час, за роки непу, воно причепурилось, загомоніло, ще далі простяглося по долині. Новими хатами забілили дві бічні вулички, і тепер здаля Голубівка стала схожа на велетенського голуба з розправленими крилами. Здавалося, село набирало розгону.

Біля Горбасового млина Георгій на мить зупинився і пильно вдивився в знайомі вулиці й левади, в зелене заріччя, в смарагдово-чистий лужок, де річка Боровик утворює широке коліно й виблискує дивним сріблом. Його радує все: і гавкання собак по дворах, і кукурікання півнів на осонні, і виляскування праників між вербами. Все йому звучить музикою, все зливається в єдину, знайому з дитинства симфонію сільського життя.

Замріяний, Георгій і не помітив, як із-за млина ступив до нього в довгій халабуді, побіленій борошном, високий, з гострою борідкою, наче святий апостол, сам Горбас. Як і раніше, під час зустрічей з біднішими за себе, він, привітавшись, дещо зверхньо подивився на Георгія, а потім, знітившись, сказав:

– Оце вийшов вітру виглянути, а його як зав'язкою зав'язало – і не дихне. Хотів домолоти...

– Не домелеш весною – перемелеш більше восени, – не то всерйоз, не то жартуючи, сказав Георгій. – Без вітрів краща озимина вродить. Бач, як он по схилі зеленіє. Навіть бідняцькі ниви непогані: у Якуби, у Грині.

– У Грині зараз хоч і зеленіє, а влітку почорніє, бо вручну і наволоком сіється. Може, щось і вродить, однак до млина принесе в рукаві з бабиної сорочки.

– Можливо ж, чоловікові ніколи господарювати, – мимоволі сказав Георгій.

– Ніколи через витребеньки. Шість днів на тиждень жениться, а на сьомий у хаті-читальні з ледарями гарцює. Вже ж калаурку, де дяк учив півчих, запоганили. Тепер до церкви добираються: вікни викидають, хрести і дзвони поскидали.

Георгій повернувся в той бік, подивився на церковні бані, що

виблискували проти сонця яскравими фарбами, і зажурено промовив:

– Значить, попа і дяка видворили, а тепер і дзвони вже поскидали... Інтересно, а як же тепер дзвонарі?

– Які дзвонарі? Хіба їх скільки було? Постійним був один Галенко, а інші тільки за вервечки держались та язиками дзвонили. Тепер на сходках дзвонять, тільки на інший лад. Всі вони вже в колгоспі на високих посадах. Хоч нічого в колгосп не здавали, бо не мали і хвоста телячого, однак житимуть краще, ніж ти, та ще тобою будуть керувати.

– Воно, може, не так би було, якби живий був Ленін, – сказав Георгій і покрутив руді вуса.

– Та ти на шахтах політики набрався, – хмурих білі брови Горбас. – Головне не те. Жива була б правда. В шахті, може, вона ще є, а в селі їй, можна сказати, вже й ноги поперебивали. Свої люди допомагають її доклати.

– Кажуть, вона є десь там... у верхах.

– Може й є. Тільки нам вона недосяжна і така неясна, що не розгледити з млина. Так що ми не знаєм, яка та правда і кому вона служить – трудязі чи ледарю. Оце, скажімо, я нібито стараюся – мелю мукичку в млині, давлю олію в олійниці, а мене теж починають давити. Так де ж тоді та правда?

– Та може ж ти мірку дуже велику береш?

– Що ти мені за мірку! Хіба я брав не таку мірку, як інші? Та хоч інколи і більшу брав, так молов же на білий хліб. Та хіба ж ти не знаєш, які ми камені ставили? Такого млина, як у мене, у волості немає. Крила он які! Хіба такий розмах ще де є? Вітер ворухне – не тільки борошно йде, а й крупорушка своє діло робить. Тільки засипай. Та з моїм млином і оту мостянську мельницю – пихкавку не зрівняти. Мій батько на нього всі сили положив, а тепер, кажуть, у колгосп піде, на дрова поламають.

– Техніка заміне, – сказав Георгій і збив бур'янину своєю палицею.

– Поки техніка буде – в ступі не натовчешся. Хвастуни думають, що при суцільній колективізації без ніяких зусиль манка з неба посиплеться. Хіба ж їм доступна така ось робота, яку я роблю в млині і в олійниці? Та ще ж і ремонтую. Оце хотів, було, вал замінити, та й не знаю, кому він служитиме.

– Кому б не служив, земляче, а на вал у цей млин тільки мій дуб підійде. Бач, який височить!

– Та в тебе дуб росте богатирський, високий і рівний, мов струна. Такого дуба і по всіх наших лісах не знайдеш, дивився я на нього вже не раз. Яюсь, ідучи мимо двору, зайшов до нього в твої садок, все прикидав оком. Оксана твоя, мабуть, у вікно побачила, та аж на поріг вийшла, питає: «Що ви, дядьку, придивляєтесь, чи не розкуркулювать прийшли?».

– А ти ж їй що?

– Та ні, кажу, я ще в актив не записався, сам стою на черзі в мученики за своє добро. Хоч би, кажу, й хотів активістом стати, так все рівно не приймуть. Їм багатство моє муляє. Мабуть, забрали б і млин, і олійницю, та, бач, бояться без муки і без олії лишитися, бо хто ж без мене снасті полаштує.

– Правда, друже. Умілому і Бог помагає, а неукам і млин – тягар. Однак їм не хочеться без млинців залишатися, та ще ж і олійною помастити треба.

– Та не тільки млинці. Одного разу прийшов до мене в олійницю Гриня та й каже: «У мене соняшники не родять. Налий мені трохи олії, хоч шевелюру помастити для блиску, бо женюся». Думаю, це він, як завжди, на здогад буряків, щоб дали капусти. Взяв та й налив повну банку. На другий день чую – загомоніло все село: в Грині вікони оновилися. Брав у церкві старі, а стали зовсім новими, як сонце, засяяли. Хто ж міг здогадатися, що це він їх олією наквацовав! Цілий тиждень хата в нього не зачинялася – все йшли люди з подачками подивитись на Божу оказію.

– Значить, знає чоловік, як дурити темних людей, – сказав Георгій і взяв торбину на плечі. – Мене, мабуть, дітки виглядають.

– Хороші в тебе дітки, – приязно мовив Горбас. – Яюсь прибігли в олійницю, я саме олію давив, – сичиків очима просять. Дав їм по шматочку та ще й насіннячка в кишені понасіпав, а вони такі раді. Сказано ж, діти.

Георгій усміхнувся від згадки про дітей, пошарудів у сумці і дістав пакетик з цукерками:

– Передай і від мене своїм діткам.

Сонце вже піднялося височенько, як Георгій прямував до свого двору по провулку повз терниння, де гули невгамовні бджоли, а коли наближався до конюшні, де вже стояли уступільнені коні,

почув грубі чоловічі голоси. За високою загородою він побачив озвірілого вороного коня і метушню конюхів.

– Переймай його, бісового, – кричав один, – а то він і через паркан перескоче та ще втече.

– Хватай його за повід та загнуздай! – галасував другий.

– Тебе загнуздають би та прив'язать до ясел за те, що випустив, роззява, – відказав той, що гнався за конем. – Хіба ж його вловиш!

Георгій зупинився і дивився на ту метушню; не міг повірити своїм очам, що перед ним виграє той лошак, який був промінняний на бичків. Його колишній норовистий лошак! Як розлючений змії, він бігав по загороді туди-сюди, не давався нікому в руки. Часом до нього підступали чоловіки зовсім близько, а як тільки хтось простягав руку до перерваного повода, він осатаніло ставав гопки або бив передніми копитами, іноді жбурляв землю задніми ногами, мов бульдозером. І тоді конюхи віддалік тільки лялися та нервували.

Ось наблизився до загороди Георгій, тільки руку підняв до людей, а до лошака лагідно закоськав. Той повернувся до нього, фиркнув ніздрями, а потім заіржав так голосно, ніби в ньому паротяг обіззався, хвилину постояв з піднятою головою, крутнув нею і пройшов уперед.

– Кось, кось, – кликав Георгій коня до себе. Взяв спокійно за вуздечку, щось говорив йому, гладив по шиї. Коли вже передавав конюхові, то зауважив:

– Без справжнього господаря товар плаче. До тварин треба ставитися з внутрішньою добротою. Вони тоді будуть теж добрі.

– Приходьте, дядьку, до нас на роботу. Будете за старшого конюха.

– Неодмінно прийду, – сказав Георгій і попрямував до свого двору.

ПРОЩАННЯ З ДУБОМ

– Де мої ковзани? – вскочив у хату Славик, шпурнув книжки на стіл і прожогом кинувся до брата Сергія, що сидів над чемоданом.

– Я не брав твоїх ковзанів. На мої чоботи-шкарбуни вони зовсім не підходять. До того ж, навіщо мені твої, залізні, коли я маю свої, дерев'яні?

– Які це – дерев'яні?

– Дубові, на залізних шинах з старого обруча. Тільки мало я на них катався, тому ти їх не бачив. Може, пам'ятаєш, як ти ще пішки під стіл ходив, а я вже, мабуть, дванадцятирічним майстрував їх з дубової гілки?

– З якої це дубової гілки?

– Он бачиш надріз під кроною? – Сергій показав рукою в садок, де височив під саме небо рівний, мов струна, майже столітній дуб.

– А навіщо відпилювали ту гілку?

– Бо вона дуже нахилилася на хату і затуляла димар.

– Дивно! А як могли залізти на таку висоту?

– Дві великі драбини батько зв'язав, підставив та й заліз. Яке ж там диво? Я залазив на нього без ніяких драбин, по-кошачому. Ще дошкільням був – на самому вершечку сидів і всю Голубівку звідти бачив. Не віриш? Кого завгодно спитай. Коли був уже ось таким, як ти, шпаківниці робив і на його вершечку ставив. Сам, наче птах, по його гіллях ходив. Особливо влітку він був мені, як рідний дім. Оце зараз, збираючись в дорогу, дивлюся на нього та й думаю: не дай, Боже, зрубають його в колгосп на якесь будівництво. Казав же батько, що були колись такі балачки в конторі, голова когось умовляв, щоб зрубати. Хоч би не зрубали. Зерна не стане – жолуді свої є. Та взагалі, жаль дуба.

– Ну ти мені вже почав, тільки про дуба та про дуба, – розгнівано вигукнув Славик. – Ти мені краще скажи, де ти подів мої ковзани?

– Я ж тобі кажу, що не брав.

Славик почав нишпорити по всіх кутках і незабаром витяг з-під полу свої блискучі залізні ковзани, які батько нещодавно привіз йому з ярмарку.

– А чого вони мокрі? – взявся за вервечку.

– Кіт-муркіт, мабуть, катався, – пожартував Сергій. Він закрив чорний чемоданчик, куди склав свої книжки, що готував на курси, хотів сказати Славикові, що його посилають вчитися на вчителів, та тільки подивився на його вертку фігуру, що виростала вже з дитячого ватяного піджачка, на його свіжі, аж почервонілі, дещо опалі щічки та тільки й подумав, що тепер дітям чийся виїзд – не гірка сенсація, а навіть задоволення: більший шматочок хліба

залишитися. Та й повчальники йому не потрібні. Хоч Сергій і нечасто повчанням йому докучав. Також подумав, що з такого власнолюбця може вирости байдужа людина до будь-якого людського горя.

Той, мабуть, відгадав цю думку, не сказавши ні слова, вдарив Сергія по спині ковзаном, зареготав і побіг з хати. Сергій схопився і кинувся навздогін. На ганку догнав Славика. Тільки взявся за волосся, а тут мати:

– Ах ти, негіднику! Накинувся на хлопця, мов коршак на мале курча. Хіба тобі нічого робити? Піди он, краще дров нарубай!

– Мені на курси сьогодні йти, мамо. На вчителів учитися посилають.

Мати впустила Славика в хату, а сама догідливо подивилася на Сергія. Замислилася.

– Як же..? І тих, старших, нема, і ти підеш... Жив би дома – і нам легше було б. Ти ж грамотний і все вмієш робити. Може, в колгоспній конторі влаштувався б. Бачиш, як живуть начальники, різні шури конторські.

Сергій вислухав добрі слова матері, хоч вони не змогли змінити його наміру. Він пішов мовчазний у двір, нарубав хмизу, постояв під дубом і зайшов на прощання в стару хату.

У тій хаті пусто, голі обідрані стіни. В хатині двоє віконець, забитих різним дрантям, в кутку над грубою – похмурий присмерк і смуга сажі. Та смуга лишилася відтоді, як Сергій напихав у грубу сухе дубове листя, тримаючи малого Славика на плечах, як те листя пихнуло і ледве не наробило пожежі.

Пройшов у світлицю. Там, як і раніше, четверо вікон були ще цілими. Одне з них, що дивилося в садок, було відкрите. Яскраве біле світло освічувало запилений дощаний піл, напіврозвалену лежанку і піч, звідки так і зирило великими сірими очима його недавнє дитинство. Наче тільки вчора він гарцював тут із старшими братами. Часто, бувало, пустували так, що пилюга стовпом підіймалася. А як увійде, було, батько з ременем, то ніхто й пари з рота не пустить. Довгими зимовими вечорами сиділи на печі і слухали бабусині казки. Дуже любили бабусю і її казки. Тільки начитаний Федя, наслухавшись про страшних розбійників, бувало, перекривить її або недобрим словом назове. Ображена бабуса в таку мить замовкала, йшла до відкритого вікна і подовгу сиділа, дивля-

чись в садок, немов там когось виглядала.

Над тим вікном шумів кучерявий дуб, наче щось нашіптував їй про молоді літа: як вперше зустрілися тут з Мироном, як він ще парубком саджав і ростив цього дуба і як тут дарував їй золоті серги. «О, де все це поділося!» – говорив її погляд. В такий час підходив до неї малий Сергійко, вдивлявся в її добре старече обличчя, в її зажурені очі, гладив поморщені руки, що нерухомо лежали на колінах. «Давайте, я вам вареничків наліплю», – говорив ласкаво, і стане, було, ліпити із зморщок на її руках різні фігури.

Тепер Сергій майже дорослий. Проходячи мимо надбитого люстерка, залишеного квартирантом попом на горбатовому простінку, він зупинився і побачив у ньому ніби не себе, а свого найстаршого брата, Дмитра. В останній час, як тут жили, той брат був точнісінько таким. Тільки шрам на переніссі та блідість на обличчі робили Сергія дещо іншим. В його юнацьку душу закралися незрозумілий сум і страх за того брата, бо безвинним його забрали. А ще тривожився тим, що ще й півзими не минуло, а в батьковій засіці зерна для харчів тільки на дні лишилося, що на вулиці не стало чути пісень, а в садках все частіше стала гуляти сокира.

І ось тепер, коли Сергій перебирав свої вже визрілі думки, як перебирають зерно для посіву, за вікном у його садку гучно цокнула чиясь сокира, потім ще і ще... Виглянув у вікно, а біля дуба розчервонілий, в розхристаній фуфайці, рубає дуба колгоспний тесляр Іван Окунь. Вийшов з хати і зразу до нього:

– Що ви, дядьку, робите?

– Дуба рубаю.

– Навіщо?

– На вал для колгоспного млина. А, між іншим, яке твоє діло? В конторі вже все вирішено, домовлено і батькові твоєму на конюшню переказано.

Ось рипнула хвіртка – у двір зайшов батько. Він пізнав Окуня і зразу – до дуба. В сірих підшитих валянках, в дубленому кожусі і в стовбуватій кучерявій шапці він і сам був, як той дуб.

– Хто ж це тобі велів чужі дерева рубати? – закричав Георгій.

– Голова дозволив. Та хіба вам не казали? Мені ж сказано, що вам казали. Ну я вже й почав рубати. Та навіщо вам, дядьку, цей дуб? Так вам за нього хоч посліду дадуть, а так тільки буде стояти.

– Еч, розумник! Йому ще віки б стояти. Ти ж бачиш, який він

рослий та рівний, ніяких болячок, ніяких сучків і кора – без задоринки. Та це ж батько мій лишив його, як пам'ять про поселення нашої Голубівки, та це ж – краса для всього села! – розкричався Георгій.

На той крик вийшла на поріг Оксана, на вулиці біля воріт зупинився з поштарською сумкою Василь Якуб, а із-за клуні вийшов сусіда, огрядний, із грубо тесаним обличчям, жадібний багатій Ковила. Цей мав дротяні нерви і, як завжди, за свої інтереси куди завгодно йшов напролом. І ось тут, не привітавшись, він мовчки обійшов дуба, прикинув оком і зразу зрозумів, про що мова йде. В іншому випадку він, бувало, з ходу і мертвого розгнівить, а тут тільки й сказав:

– В курсі дела. Значиться, Георгію, нічого тобі тут кричати, бо цього дуба вже не воскресити. Він же підрубаний. Тепер тільки треба розумно з ним поступити. Не віддавай його в колгосп, а віддай мені. Він мені потрібний, як воздух, на сволок нової хати. Я сам його живо звалю.

– Так, так, Георгію! – озвався із-за воріт Василь Якуб. – Віддай, віддай дуба чоловікові, він його до діла призведе, подякує та ще, може, й свічку дасть.

– Йй-Богу, дам, та ще й гарець пшениці дам. На своїй мельничці змелю. Навіщо ж тобі отой колгоспний млин? Все рівно вже потім нічого буде в тебе молоти.

– Як це «нічого»? – затрусив неголеною бородою Георгій. – Колись буде. І в мене буде, і в людей буде. Всією громадою будем молоти. Твоя мельничка служить для одного, а млин для всіх буде служити. Коли в мене нічого буде молоти, вийду за двір та й буду дивитися, як вал з мого дуба крила ганяє, може, щось та й накрутить.

– А, так ти, значиться, он який! – розгнівався Ковила. Він підійшов до Георгія на пудових ногах та й став глузувати:

– Хоч ти й роботяга, а жити не вмієш. Так будеш поступати, то й з голоду помреш.

– Нічого, хто чесно поступає і все робить на користь людям, той не помре. Скоріше помре той, хто тільки для себе жадний.

– А хто жадніший, як не ти?! Пам'ятаєш, як у церкві не доплатив мені копійку за свічку? Або, пам'ятаєш, як твоя корова в моїй сазі паслася? Значиться, хто ж тоді жадніший?

Георгій пригадав, як Ковила одного разу, ще в юнацтві, побив його за те, що корова якось перейшла межник на його сінокіс. Та жорстокість і жадність сусіда до цього часу муляла колючкою в серці. І ось тут не втримався та й назвав його нелюдом. А той блиснув розлюченими очима і штовхнув Георгія кулаком, неначе безвіном, під лівий бік. Георгій незчужся, як схопив сучкувату палицю і вперіщив товстяка по спині. Потім схопилися вони за поли і закружляли навколо дуба, мов півні, підставляючи один одному ногу, щоб перечепити. Раптом злетіла шапка з Ковили, полетіла в сніг, а згодом і він сам опинився в тому снігу сторчма.

– Рубай дуба, Іване! Та, гляди, не звали його на чоловіка! – розпорядився Георгій і пішов попрощатися з Сергієм, що стояв уже з чемоданчиком біля воріт.

Іван почав рубати, а Ковила борсався в снігу, як ведмідь у барлозі. Потім став, підняв голову і заздрісно задивився на високий стовбур. І тут підвела його короткозорість: не вгледів, як з-під сокири Івана з гуркотом полетіла в його напрямі тріска. Ледве не влучила в око.

Сергій з вулиці побачив, як сусід схопився рукою за лоба. Аж стало жаль чоловіка. Та не так чоловіка, як того дуба-красеня, кучерявого друга дитинства.

Коли вже йшов по селу, прямуючи на степову дорогу, весь час обертався до нього. Вже на краю села був, а дуб – увесь перед ним. Він під самий обрій сягав своєю округлою кроною, посеред села стояв майже нарівні з церковними банями і в косих променях надвечірнього сонця ледве помітно стріпував від сокири своєю розкішною шевелюрою. Здаля він був ще кращим, бо не видно було ні зморщок на корі, ні того сучка, де колись була зрізана гілка. Хоч листя на ньому й не було, та на фоні білого снігу, де залишилися тільки окремі низенькі вишеньки, він поставав юним виквітом краси. Було в ньому щось надзвичайно життєве і привабливе, що нагадувало про дуже доброго покійного дідуса Мирона. Тепер і він іде в небуття.

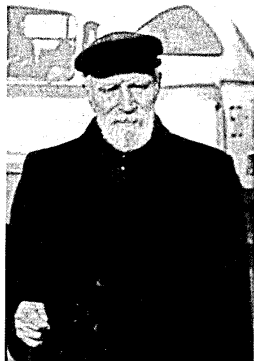
Сергій зупинився на гірці і дивився вниз, бо знав, що дуб скоро буде падати. І ось... він хитнувся, заскреготів, затріщав, махнув буйною головою, як жива істота, і повалився на землю. Як гупнув на глибокий сніг крислатий велетень, то аж у вербах за річкою обізвалася луна, а над церковними банями закаркали і закружля-

ли злякані ворони. Потім знову стало тихо. З долини повіяло чимось сумним і тужливим, наче дуже важливого чогось бракувало. Сергій обвів очима долину, угледів під гіркою на катку свого брата Славіка, помахав йому на прощання рукою і прискорив крок, бо вже над степом і там, попереду, над горизонтом, над річкою Дінцем і над незліченними щільниками міських будинків, сутеніло небо.

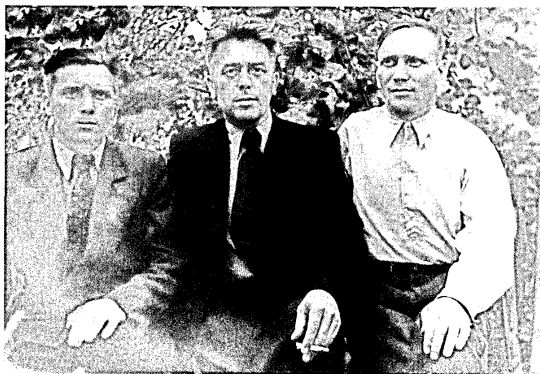
*Хата С.Є. Бондаря у Голубівці до першої перебудови.
Фото С.Є. Бондаря. 1954 р.*

*Батько С. Є. Бондаря –
Егор Микитович
(20.01.1890 р. – 27.12.1976 р.).
Фото С. Є. Бондаря. 1970 р.*

*Мати С.Є. Бондаря – Ксенія
Фролівна (1893 р. – 18.02. 1979 р.).
С. Голубівка. Фото С. Є. Бондаря.*

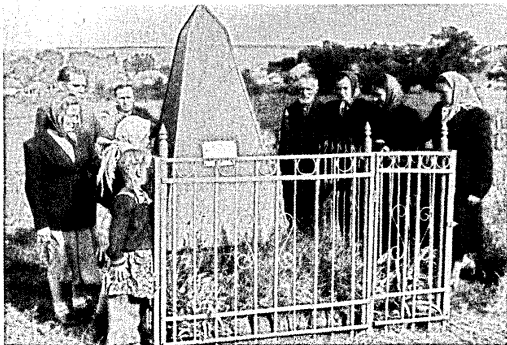
*Зліва направо: брати Бондарі – Іван Єгорович (1925–1990 р.р.),
Федір Єгорович (1912–1983 р.р.), Семен Єгорович (1916–2004 р.р.).
Фото С. Є. Бондаря.*

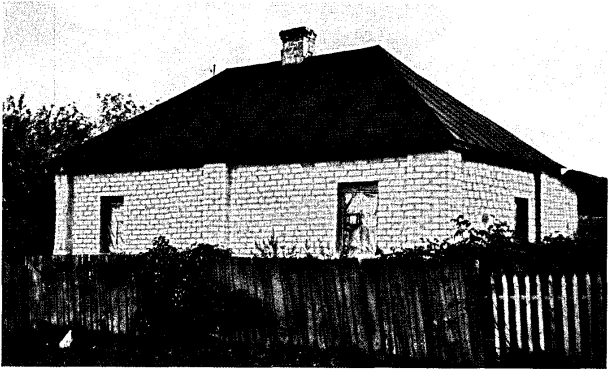
*Іван Єгорович Бондар,
брат Семена Єгоровича
(6.11.1925 р. – 1.07.1990 р.).
Після повернення з війни. 1945 р.*

*Петро Єгорович Бондар
(1910 – 1943 р.р.).
Фронтове фото. 1942 р.*

*Семен Єгорович, його брат Іван Єгорович (ліворуч), батько Єгор Микитович (праворуч), дружина Валентина Романівна (крайня справа), інші родичі на могилі брата Петра. С. Голубівка, 1959 р.
Фото С. Є. Бондаря.*

Голубівка. Рідна хата Бондарів після другої перебудови на початку шестидесятих років майнулого віку.

В ПІЩАНИХ ДЮНАХ

Голодний тридцять третій рік. Сергій Боровий прямує босими ногами з свого села степовою дорогою, що в'юниться між горбами, між хлібами та перелісками і поволі спускається в широку піщану придінцеву долину; на фоні прибережних гір вже здалеку бачить димні труби хімзаводу, будівлі колишньої «Русской краси» і нову високу споруду, де навчається.

Він худий та цибатий, простоволосий, загорілий, у смугастій майці, з брезентовою сумкою за плечима. В сумці – дві варені картоплини і кормовий буряк. Такого буряка йому приносила матуся ще взимку. Який тільки соковитий та смачний був той буряк! Як розрізав друзям у гуртожитку на рівні шматочки, так тільки й чув одні подяки, мов за якісь медяні пряники. І ось тепер він прихопив такого буряка. Йде і радіє, що й друзям є гостинець. Хоч самому голодно і йти не близько, та добрі почуття в молодій душі і чарівний світ веселить його. Навкруги рідна земля, приласкана полудневим весняним сонцем, чутні невиразні шерехи від легенького вітерцю, щebetання жайворонка; звідусіль доноситься тонкий запах зелені, в якому розпізнається також і гіркуватий трунок нашвидку зрізаних живлющих капілярів колгоспним плугом. Дорога спускається все нижче. В селі Варварівці вона сходиться з іншими дорогами, ширшає і тут, вже по піску, прямує до міста.

В пісках Сергій від втоми сповільнює крок і бачить попереду, як над кущами верболозу в червоних променях сонця, що сідає над прибережними горами, часом підійметься чорний ворон, а ліворуч над луговиною закружляє і закигиче одинока чайка, рипуче озветься деркач. Звідти іноді потягне вологим відпаром, а потім знову повіє густим духом гарячих пісків.

Ось по розбитій дорозі, по глибоких вибоїнах і піщаних наметах з виском і скреготом рухається селянський віз, запряжений буланним конем. У передку сидить лисоголовий вусач – візник. Видно, хитрун: відкрутився від колгоспу та й іде на заробітки.

– Дядьку, підвезіть, – промовив несміло. Вусач глянув на хлопця сердито з-під запилених брів і мовчки вказав пужалном на дорогу: Мовляв, що ж ти, не бачиш, які тут баюри?

Обабіч дороги ідуть люди, наморені, обшарпані. Хто з торбинкою, хто з корзинкою, а хто з порожніми руками. З далеких і близьких сіл ідуть вони всі за шматком хліба на Донбас. Деякі спішать

на нічну зміну в завод. Одна жінка порівнялася з Сергієм та й почала розповідати, як вона нещодавно натрапила ось тут, у пісках, на мертвого...

– Не дійшов, бідолашний, – говорила вона, ледве не плачучи, – голодний, безсилий, схилився до дюни, та так і не піднявся. Вже й примело його до половини. Добре, що хоч знайшлися такі добрі люди, які підібрали й заховорили на нашому цвинтарі.

Сергій теж розповів жінці про подібний випадок у своєму селі, а потім, відчуваючи втому, став відставати від людей. Відійшов трохи від дороги та й сів у м'який пісок. Тільки дістав картоплину, щоб підкріпитися, як тут наблизився чорноволосий, худий і замурзаний незнайомиць. Він був невеликого зросту, в підв'язаних внизу солдатських штанах і в засмальцьованому піджаку на голому тілі. Як привітався, назвав себе безпритульним Сашком. Потім він опустився на коліна, підбгавши босі припухлі ноги, і спрямував свій погляд на картоплину в руках Сергія. Очі в нього великі, нерухомі, щоки брезклі і зі смугами від пилюки. Деякий час він сидів мовчки, мов кам'яна мумія, плямкаючи пошерхлими губами. Видно було, що він голодний, як те щеня. Як же такому не допомогти? Дістав Сергій останню картоплину і простяг Сашкові. Той аж побадьорішав. Схопив обома руками і, не чистивши, зразу з'їв. Як трохи відпочив, уже лежачи, став розповідати:

– Батька забрали... в минулому році, – говорив журливо і так тихо, ніби когось боявся, – за колоски забрали. Мене теж забирали, та якомсь змилювались і відпустили. Лишились ми втррьох бідувати – ще живі були матуся та сестричка, менша від мене, теж школярка. Хліба в нас не стало ще зимою. В начальства достатньо було хліба, а ми половою та буряками до весни доживали, потім різним бур'яном рятувались. Дохлятину із скотомогильника, правда, не їли, бо ніяк не могли на неї повернутися. Люди їли все... Можливо, дехто тільки дохлятиною і врятувався від голоду. Той скотомогильник, можна сказати, відкритий для всіх і знаходиться недалеко від нашого двору. Бувало, як подує звідти вітерець, так чути сморід аж у хату. Особливо матуся не любила того запаху. Вже зовсім слабенька була, дохлятини однак боялася і нам не веліла їсти. Матуся нас рятувала, як тільки могла, скільки було сили. Бувало, то шматочок макухи десь дістане, то юшки з якимсь зіллям наварить. Вже й сама не стала їсти – все віддавала нам. Красти не

дозволяла нічого ні в людей, ні в колгоспі. Одного разу, коли вже матуся лежала в ліжку, ми з сестричкою все ж не стерпіли. Рановранці пішли до колгоспної вівчарні і взяли там дохле ягня. Принесли додому. Я обідрав його, порізав на шматочки і поставив у чавуні на плитку. Ще не встигло м'ясо закипіти, як тут нагодився голова сільради. Побачив шкірку з ягняти та й став галасувати: «Сякі і такі, на роботу не йдете, а ягнят колгоспних варите!». Лягнув батогом по чавуні, перевернув його і вогонь потух. Сестриччі наказав віднести м'ясо на скотомогильник, а мене в колгоспну контору повів. Добре, що голові колгоспу вже відомо було про дохлих викинутих ягнят, і він таки відпустив мене.

Незабаром після цього померла моя матуся, а потім і сестричка занедужала. Спочатку у неї ноги були пухлі, а потім вся стала брякнути. Наче й не плакала, злягла і мовчки померла теж. Залишився я один в пустій, обдертій і холодній хаті. Деякий час ходив на різні роботи в колгосп. Та що ж та робота! Все рівно їсти нічого. От і вирішив іти на Донбас. Знайшов у скрині оці солдатські батькові брюки, що залежалися ще з громадянської війни, вдягнув їх, замкнув хату та й пішов. Жаль мені дуже і батька, і матері, а особливо сестрички. Така була цокотуха! Вона теж збиралася зі мною на Донбас, та, бач, так і не збралася – на місці Богу душу віддала.

Після згадки про своїх рідних Сашко судорожно повів почорнілим обличчям, жмурачись проти вечірнього сонця, подивився на піщану дюну, що нагадувала братську могилу, і знову похилив голову. В його яносиніх очах з відтінком небесної блакиті заискрилася сльоза. Тільки й сказав:

– Хіба ж це не кривда, хлопче, що при народній владі люди з голоду помирають?

– Кому ж поскаржися? – обізвався Сергій і подивився навкруги, чи хтось не підслухає. – Нікому пожалітись. Мій батько теж боровся за радянську владу, гордився за перемогу. В роки непу з радістю працював на своїй землі і нас привчив до роботи. А як прийшов час сталінської перебудови села, то ми розбрелися, мов мишенята, і замість того, щоб господарювати, ледве не позбулися й двора. Влада у нас народна, але ж наш «керманіч» несправедливий. Обіцяв золоті гори, а хліб забрав, мовляв, хай колгоспники хоч і вимруть. Себе на віки хоче звеличити, а нас на смітник викинути.

– Та йому б на смітник вонючий, – підняв голову Сашко.
– Так, так, кривда – безславна. Правда – як оце небо. Його може заступити чорна хмара, але ж вітер її розвіє. І тоді всім нам відкриються очі. Померлим від голоду шапками та жменями насиплем земляну могилу під саме небо. Хай наші нащадки бачать її і вчать-ся, як треба жити по совісті в цьому святому єдиному світі. Хай і вони знають про безвинно умертвлених і ніколи не дозволять подібного глуму.

Сонце вже сідало за прибережні гори, коли Сашко і Сергій піднялися і пішли по битій дорозі поміж кущами та поміж піщаними дюнами до міста. Сашко тільки дибав, бо в нього дуже боліли ноги, а Сергій не міг ніяк позбутися уяви про Сашкове село, про все те, що він розказав. Дмухнув прохолодний вітерець. Сухі маняки, що загойдалися на кущах і скидалися на людські скелети, навівали сумний настрій.

Попереду над придінцевими горами вже темніли терикони і згорталися червоні вітрила вечірньої заграви. Долину вкривала все густіша і густіша темрява. Тільки там, високо над долиною, під велетенським склепінням темно-синього неба, все ясніше світила вечірна зірка. Стало тихо і лунко. Пронизливий звук паротяга збудив приємне відчуття дзвінкої широчини донецьких просторів. Ось блиснули міські електричні вогники і відкрилося передмістя. Сергій провів Сашка повз бараків до центру, показав йому ФЗУ і фабрику-кухню. А той, радіючи, не знав, як і подякувати доброму попутникові, потис йому руку і ступив до помешкання, звідки ще доносилися людські голоси і пахло печеним хлібом.

НА ЛУКАХ

– А де ж коса? – підійшов до групи Сергій. – Вчора з нею на луки ходив, а сьогодні десь ділась.

– Батько на пасовисько взяв, – озвалася мати, йдучи від корови.

– Ну, тоді я граблі візьму. Вчорашні покоси підсохнуть – буду згрібати й складати в копиці.

– Це ж не твоя робота, синку. Краще на городі картоплю полов би, а я пішла б на луки з граблями.

– Славик нехай поле... Не маленький. Я ж гість ваш. Маю за-служену відпустку. Міг би ще додивлятися снів...

– А чого ж ти? Спав би.

– Не звик. Та ви ж знаєте, ще з шести років, як став пасти худобу, привчив себе рано вставати. А він – ваш найменший любимчик – після семи вже вісім байдикує. Хай допомагає!

Мати махнула цідилком у той бік, де спав Славик, і зробила кислу міну, мовляв, який там з нього помічник.

Славик дійсно ще був не придатний до фізичної праці, як і більшість юнаків такого віку: взимку – в школі, а літо прийде – на річці, в клубі та поза клубом. В останній час хоч і не став собак дражнити і носити додому розпанаханих штанив, зате привчився цигарку і винце смоктати, а значить, і спустошувати батькові кишені. Потреба в грошах все збільшувалася, а бажання до корисної праці само не народжувалося. Отже, лишалося те, що для себе краще: погуляти та довше поспати.

На ці обставини Сергій як гість не міг достатньо звернути уваги і вплинути на свого найменшого брата, бо не хотілося мати сімейних непорозумінь. Дещо впоравшись у дворі, випив кухоль теплого молока, взяв граблі на плечі та й подався на луки.

Доріжка веде його спочатку по городу, де на пергаментних пелюстках соковитої капусти та на картоплинці ще сріблиться роса, а в грамофонах гарбузового цвіту, на золотих мембранах тичинок басисто видзвонюють бджоли. Потім він іде повз річку Боровик. В благодатній красі майже суцільної зелені і цвіту, в царстві прибережних гаїв і садків, серед п'янкх пахошів відчувається сила й бадьорість. Повітря свіже, тихе. Ніде й не шелесне. Тільки десь там, внизу, де ще дрімають густі очерети, іноді крякне рання качка, озветься невидимий одуд, протьохкає запізнілий соловей, і знову тихо.

В кінці села гладенька стежина робить загин повз густий верболіз і знову прямує понад самим берегом. Тут високі верби відступили рядочками від берега під прямим кутом і вишикувалися понад городами. Попереду, скільки око сягає, ген туди, аж до Сонцевої гори, – трав'яний простір. Колись тут було річище. Під час паводків все заливало водою. Старі люди ще й тепер пам'ятають, як з Верхньої Голубівки ходили сюди за дичиною та за рибою. Багатий був улов. Тепер тут багатий і запашний сінокіс.

Ще сонце тільки зійшло. Довгі тіні від вікових верб фігурними смугами простяглися по траві, виблискує роса, мерехтять метели-

ки, гудуть джмелі. Над чистим струмком, що струменить з Верхньоголубівського джерела, кружляє і скиглить одинока чайка. Від солонців повіяв легенький вітерець, і потягло таким гострим луговим запахом, що Сергій зупинився і став принохуватися та роздивлятися навкруги. Під самою горою побачив бричку, запряжену рисаками. Почулося шаркання коси. То батько приїхав для конторських коней трави накосити. На самій вершині, на тлі чистого неба, мов на екрані, рухається ще цілий табун гривастих створінь, а за ним, як одне ціле, дід Яким на буланому коні.

Сергій пройшов до найближчого куща верболозу, зірвав найбільшу квіточку і пригадав, як у дитинстві на цьому самому місці подружка Галя висипала йому в картуз цілу дюжину таких ромашок; висипала на добро, а як виїхала, не залишивши адреси, вийшло на лихо – часто став про неї задумуватись. І тепер аж важко зітхнув. Від сильного подиху ромашка хитнулася, мов жива істота, і впала на землю. Сергій обачно подивився навколо себе, мов перед кимось засоромився, постояв, потім знову ступив до річки, – сіно ще рано складати.

Він сів на березі над кладкою, опутивши ноги вниз, і спостерігав за швидкою течією води. Пригадав, як у дитинстві тут з друзями купався, стрибав з цього берега в глибину. О, як це давно було! Роки пропливли, мов ця вода. Вже позаду юність, навчання на здобуття невисокої професії і служба в армії, овіяна забайкальськими вітрами при суворій муштрі на вороному коні, військова школа і похід кавалерійського полку до кордону під час боїв на Халхін-Голі. Згадавши це, відчув, як у лівій нозі озвалася рана. Аж зубами заскрипів. Підняв ту ногу, закативши холощу, поклав проти сонця на траву. Біль поступово вгамувався, а в уяві лишився той далекий похід. З сопки – на сопку, день і ніч. Ніч тиха... Тільки й чути, як по кам'янистій землі крешуть ковані копита і як густим дощем стьобає по людях, по конях холодний північний вітер. Темрява непроглядна. Тільки на мить блисне з-за хмар льодяна кулька місяця, тьмяно освітить обличчя товариша, що їде поруч, і знову сховається. Так цілу ніч.

Світанком насторожено і тихо наблизилися до кордону. І тут команда: «Зайняти оборону!» Десь там, попереду, за горизонтом, на Халхін-Голі ідуть запеклі бої, а тут ось, зовсім близько, в долині, теж ворожі формування мають недобрі плани.

Наступна ніч для оборонців була особливо тривожною. Вже опівночі на правому фланзі хтось тихо озвався: «Японці!». Поблизу окопів з'явилася чорна, чорніша ночі, людська постать. Сергій схопився і побіг повз окопи своїх бійців.

У темряві він наступив на чийсь гвинтівку. Залаявся на того нехлюя, що спить, і помчав далі. Поблизу щось блиснуло, гримнуло, ніби небо грозове проломилось і впало на землю. А він біг прямо на того, хто в нього вже цілив. І тут все перед ним змішалось. Один ворожий розвідник був затриманий, а пораненого у ліву ногу і непритомного Сергія підбрали і потім відправили в госпіталь.

Рану на нозі затягло швидко, а контузія довго не проходила. Наче обухом прибитий. Дивиться – нічого не бачить, мови і своєї не чує. Згадає ту чорну постать біля окопів – стає безсилим, одубілим. Якись ліки приймав. Але що ж ті ліки? Вже як став у коридор виходити, ясніше почав дещо розуміти. Бувало, над вікном стоїть, дивиться на подвір'я, прискіпливо стежачи за дроворубом, – цікавиться його рухами, як мала дитина. Потім і сам став більше рухатися. А одного разу, прогулюючись між фікусами, раптом відчув, як у голові щось луснуло. З тих пір слух і зір покрощали.

І ось тепер він сидить над кладкою і зовсім ясно бачить, як попід нею, по дзеркальній гладі річного потоку пропливають качки, а зовсім близько біля його ніг з густих заростей чорними грудочками падають у воду жаби. Одна тільки велика зелена, упершись в муляку розкаряченими кривими ногами, сидить нерухомо і дивиться на Сергія банькуватими очима.

За річним потоком густі очерети та чагарники тісно злилися з запущеними садками. Там під столітною вербою, маскуючись у заростях, мов ховаючись від людського ока, як і раніше, стоїть маленька хатина. Сергій бачив колись цю обідранку, покинуту власником ще до колективізації, і був зовсім до неї байдужим, бо тоді вже не стало й цієї кладки. А тепер, бач, знову з'явилась. Вона якраз навела на думку, що в хатинці хтось мешкає. Але хто? Які ті люди – чи старі, чи молоді? «Мабуть, старенькі, доживають віку,» – подумав.

Та ось, на велике його здивування, коли низенькі двері тієї хатки з рипом відчинились, на поріг вийшла не старенька, а зовсім молода дівчина. Мов у казці та лісова красуня, цокнула вона клю-

чем у дверях, метнула над віконцем довгим розпущеним волоссям і попрямувала до кладки. Красуня не йшла, а пливла між росяною травою, притримуючи з боків плаття, щоб не намочити. Оскільки вона не дивилася вперед, а тільки на вузьку доріжку, то Сергія на березі не помітила. Зате він роздивлявся на неї з висоти, пізнав у ній ту саму красуню, з якою сидів поруч позавчора в клубі під час кіно. Згадав, як одним оком дивився на екран, а другим на неї. Вже, як виходили, встиг дізнатися, що її ім'я Вікторія і що вона приїхала з мамою здалеку. Біля клубу хотів ще щось спитати, та підійшов насмішкуватий Левко, і в Сергія язик одубів. Стояв мовчки, а той Левко наблизився до Вікторії та йому при всіх: «Чого виграєш очима біля чужої пари, як вовк біля кошари?». Сергію стало ніяково і він пішов додому.

Тепер вона йде ось прямо на нього. З підскоком зійшла з пологого берега до кладки, махнула волоссям, як справжня русалка, і заокотіла високими кованими підборами по дрючках. Та так вистукувала, що аж луна в гаю озвалася. Коли вже була насередині, побачила відображення юнака у брилі, і так задивилася на нього, що сприснула каблуками з кладки. Тільки ойкнула та руками махнула, наче назавжди зі світом прощаючись. Глибина в річці хоч і не велика, та її вистачило для того, щоб зникнути в ній з головою. На поверхні води тільки бульбашки схопились.

Сергій до нестями злякався. Вмить зняв брюки і прямо з берега пірнув у воду. Став шукати дівчину на дні, рухаючись по течії. Ледве стало духу, поки знайшов. Схопивши за руку, витяг на кладку, а потім допоміг вибратись на пологий берег. Там падали теплі промені, і дівчина перестала дрижати. Незабаром Сергій подався на луки в своє діло, а вона підняла з трави швидко висохле плаття, одягла, причепурилася, перейшла кладку, помахала Сергієві на знак подяки за порятунок і пішла в центр села.

На сінокосі вже вешталися люди – дві жінки згрібали валки, а там далі, над зеленим трав'яним простором, білили сорочки косарів. Було чути, як видзвонювали мантачки і шаркали коси.

Сергій відразу взявся за роботу, щоб надолужити прогаяне, допомагаючи жінкам.

– Візьми краще мої вила, – звернулася Настя Куролес до Сергія. – Будеш копиці класти, а я загрібатиму. Ти ж краще зумієш вершити. Он у батька в сазі які повівершував!

– Постараюся. Не святі ж горшки ліплять, – сказав, беручи вила до рук.

Швидко вивершив дві копиці. Вони були такі високі і стрункі, що жінки відразу почали вихваляти свого помічника. На одній із копиць став вертикально сухий болиголов з двома відростками по боках так, що здаля здавався хрестом на церковній бані. Третя копиця ще не була готова, як налетів сильний вихор, підняв її майже всю в повітря, шпурнув і розсіяв довгою смугою.

– Свят, свят, – перехрестилася на хрест з болиголова богобоязлива Мотря. – Це Божа okazія. Яка погода була, і зразу – на тобі...

І дійсно, погода погіршала. Із-за Солонцевої гори вийшла чорна хмара, і швидко помутилося все небо. Повіяло чимсь важким і гнітучим. Трава потемніла, покоси настобурчилися. Замовкли пташки.

– Правда, що якась Божа okazія, – сказала Настя. – Ви бачите, як згори он коні біжать...

– То дід Яким на водопій їх гонить, – подивившись на куряву, зауважив Сергій, а сам не тямився скоріше скласти розкидане сіно.

Коли копиці були завершені, а косарі дійшли до річки, всі посідали відпочивати. Чоловіки в своєму колі почали говорити про шкідливість куріння, а жінки стали сні розказувати.

– Така сильна буря, така сильна буря піднялася, – почала Мотря, – що дерева з коренем виривала і кидала, мов сірники. А як пішов дощ, здавалося, ціла хмара впала на землю. Затопило всі дороги, всі хати. А нашу, мабуть, Божою силою підняло на поверхню води і носило по долині, як ковчег. У вікно я бачила: одні втікали, а інші рятували потопаючих.

– А війна тобі не снилася, Мотре? – озвався з гурту чоловіків чорноволосий з сивиною на скронях допитливий Лука. – Я в газеті читав, що Гітлер наближає свої війська до нашого кордону, що він може порвати договір про ненапад і піти на Росію.

– Сто чортів би йому в горло, тому Гітлеру! – закричала Настя. – Тільки жити починаєм по-людському. Он хліба які – як море стоять. Не дай, Боже, війна, хто його буде косити?

– Війна – не тітка, страшно й подумати, – знову Лука.

– Страшно, – сказав Давид Семирячко, розгладжуючи руді вуса. – Однак з часом і війна, як і всяка найтяжча робота, деякою мірою у звичку входить. Під час громадянської, коли пішов я в

Будьоннівську армію, спочатку ніби страшно було, а як спробував декілька атак, як погнали вже біляків до моря, так не стало вже й страху, а почуття обов'язку надавало сили. Не забуду довіку і день, як поздоровляли нас з перемогою та нагороджували в Ростові. Скільки було радості!

– Радість приходить з перемогою, – озвався смуглявий і дуже худий, але жвавий недавній солдат Іван Гютюнник. – Під час боїв на Хасані мені як розвіднику довелося зустрітися з хитрим і напоригим самураєм. Пригадую той день, той вирішальний час, коли ми пішли в обхід ворожих угруповань, що захопили вже деяку нашу прикордонну територію. Грузнучи по пояс у багнюці під час обходу озера, ми ледве бачили, як над сопкою крізь хмару мідним осколком проглядало вже притомлене серпневе сонце. Потім зовсім помутилося небо. Звідусіль посилилася стрілянина. Особливо біля тунелю ворог шаленів. Та ми не злякалися його міцного залізного кулака, його погрозливих вигуків «Банзай!», не завагалися в тилу і, переходячи в рукопашний бій, дали порушникам кордону належну відповідь.

– Так що недаремно, земляче, носиш орден Червоного Прапора! – вигукнув, встаючи з покосу, Микола Матухно. – Я порівняно з тобою, можна сказати, ще молокосос, однак розумію, що значить захищати Батьківщину, і якщо випаде на мою долю воювати, теж не підведу...

Микола став мантачити косу, і всі чоловіки також піднялися і взяли за коси. Та ось раптом Настя зупинила косарів:

– Подождіть, он якась дівчина до вас біжить. Можливо, з важливою новиною. – Всі спрямували погляди в той бік, де бігла з розтріпаним волоссям засапана Вікторія. Вона зупинилася неподалік, де доріжка повертає до кладки, і стала пояснювати косарям, що в центрі села, біля клубу зібралось багато людей, що вони слухають страшну звістку про зухвалий напад фашистських військ на нашу країну.

– Оце, значить, твій сон збувається, Мотре, – зажурено сказала Настя.

– Кидаймо, хлопці, косовицю, – гукнув Микола Матухно. – Якщо так, то нам треба поспішати.

Коли вже косарі йшли по вулиці, то тільки й чули: «Війна... війна»...

ТРИВОЖНА ТИША

«Прощайте, наші рідненькі матусі, прощавай, наше рідне село!» – покотилося долиною із пологого схилу, де починалася дорога на фронт для молодих односельчан.

Сумна і коротка була та розлука. Ледве озвалася прощальна пісня засмучених бранців луною – долетіла в зелені гаї та зразу й затихла. Примовкли опустілі двори, журилися старі дуби і розлогі верби, ховаючи темні сутінки в густих заростях і очеретах над річкою Боровик. В центрі села столітні осокори схилилися до церковних бань, хитали по них чорні тіні, і чутний був їх причаєний шепіт, наче відгомін тихої колишньої Божої молитви. Мовчала церква, і порожньою дзвіницею, мов темним більмом, дивилася в далечінь, де вже слався порохований дим і червоніла людська кров. В селі – тривожна тиша. Тільки інколи пізніми вечорами десь там, над річкою, озветься самотній деркач, заскиглить іволга, а з-за річки прозвучить жалібна мелодія молодої вдови:

«Плачуть діти,
Плаче ненька,
Тужить вітер над полями.
Повертайся, мій миленький,
З бою хоч із костиллями».

На Зацерквянській вулиці, біля двору, де колись жив дяк, на дрючках сидять літні чоловіки, інваліди. Приколисані вечірньою сільською тишею та свіжістю річкової вологи, вони мовчазні і глибоко замислені. Якщо і заговорять, то все про війну. Самосад смалять, аж іскри летять.

– Цигарками ото блимаєте, – озивається від свого двору стара дівчиця Настя Куролес. – А, не дай, Боже, німецький літак! Через вас нам усім гинути чи як?

– Закривайся на всі крючки – тебе не достане, – жартує Гриня, дуже вдатний у розмовах на вигадки. Його кучерява голова на короткій і товстій шиї, мов приліплена, чорні очі над кирпатим носом сидять у глибоких щілинах. Під пахвою в нього червона папка з матеріалами по режисурі, а за спиною старий рюкзак, з яким частенько ходить до колгоспної комори.

– Ви, дядьку, як ото ніколи не воювали, так думаєте бомба -

іграшка? – підходячи до гурту, вступає в розмову Настя.

– Як же я не воював? – вайдувато повертається Гриня до неї. – Я не тільки воював, а й на бомбовозі літав. Було це в юності під час громадянської війни.

– Може, снилося? – підкинув йому дід Яхрем. – Ти, мабуть, не бачив того бомбовоза. А якби побачив, то зразу в бур'ян би сховався. Ти ж ось недавно тікав навіть від кукурузника, на якому летів над нашими городами Іван Дикало, і кидав у хусточках тютюн. Ми побігли підбирати той тютюн, а ти сховався в копиці сіна – мабуть, думав, що то німецький бомбовоз.

– А я бачила з двору, як дядько Гришка вже вечором вилізав з тії копиці, – знову озвалася Настя. – Їй-Богу, думала, що то німецький шпiон: весь облiплений реп'яхами, кучерi рiзками, а iз-за спи-ни стирчить бур'янина товста, мов гвинтiвка. Перелякалася на смерть. I дiти сусiдки Мотрi кричать: «Шпiон! Шпiон!»

– Ну що ж, хоч і кричали, а я таки на бомбовозі літав, – спокійно мовив Гриня. – I було це у кременському лісі. За деревом на лутки туди їздив.

– На бомбовозі? – озвався Петро Писар.

– На возі, якого ми називали бомбовозом, бо на ньому батько в імперіалістичну війну бомби підвозив. Так от, – продовжував Гриня, – коли я повертався вже з лісу, за мною погналися бандити. Може, думали, що я бомби везу, а може просто хотіли мене уколошкати як більшовика. Цвѡхнув я тоді свого коня – і ... навітки. Ну а так як там було круто з гірки, мій кiнь не вдержав навантаженого воза, рвонув убік. Перелетів я на возі через річку, мов на літаку. Дивлюсь, а бандити вже попереду. Шо робити? Я в гушавину. Думаю, хай краще заберуть воза й коня, ніж мені погібати. В гушавині я натрапив на стару сплясну сосну. Розгріб лiстя біля неї з товщого кінця, придивився, а там дупло, як у жлукті. Заліз туди і лежу. Бандити навкруги ходять, а я спокійно відпочиваю та цигаркою попихкую. Вже вечоріло, як у лісі стало зовсім тихо, і я заснув. Мабуть, до ранку спав би, якби не порушили мій спокій якісь захожі, може, з тих самих бандитів. Стали біля мого сховища і розмовляють: «Бач, яка суха деревина для топки, а ми, дурні, сидимо в холодній землянці. Зараз попиляємо її на колоди і перенесимо до себе».

I почали пиляти: чугик – чугик... Одну колоду відпиляли, дру-

гу пиляють. Чую, пилка вже ходить над моєю головою. Ну, що ж, думаю, озиватись не буду, бо кращого від смерті нічого не вигадую. Ще мить – і пилка вже ходить по голові. На моє щастя, зубці пилки заборсались у кучерях і пройшли мимо черепа. Так жмут волосся й лишився на пилці. Коли була вже відпиляна друга колода, чую один каже: «Мабуть, білка наносила собі в дупло якоїсь трави. Може, тут повно лісових звірів? Давай перевернемо сосну і подивимося, що там є.» – «Та ні, – каже другий, – спочатку віднесемо ці відпиляні колоди, а як прийдемо вдруге, подивимось, що там є». Взяли пильщики на плечі по колоді і понесли, аж кречуть. Я, не довго думаючи, вибрався з дупла, обдивився навколо – поживу знайшов: рюкзак і пилку. Пилку не взяв, а рюкзак зразу на плече – і гайда з лісу. Все обійшлося благополучно, тільки з тих пір у мене не стало коня і воза, а на голові лишилися кучері по боках ріжками.

– Ну, а що ж було в тому рюкзаку? – запитав Яхрем.

– Чистого спирту повна фляга.

– А не такий той спирт був, як ото ви пили недавно з начальством? Підніс вам його якийся пройда. Теж був чистенький, а бач, четверо посліпло і двоє – секретар сільради та голова сільпо – Богу душі віддали.

– Ну що ж, мене Бог хранив.

– А хіба ви, дядьку, в Бога віруєте? – запитала Настя. – Клубом у церкві завідуєте, а Бога, бач, хоч на язичі держите. Може, того у вас і вікона оновилася?

– Ту вікону він узяв у церкві новенькою. Поки лежала в коморі в пилюзі, ніхто на неї не дивився, а як обітер та олією помастив, вона й заблизчала, – пояснив Петро Писар.

– Ну що ж, моя турбота, а віруючим okazія.

– Віруючих багато тоді, коли горе спіткає. Була б оце наша церква в повному порядку та були б служителі, в усі дзвони задзвонили б та виправили б службу за спасіння землі нашої від врага супостата, – говорив Петро, перехрестивши руді вуса. – А що ж той твій закритий клуб?! Ним тільки занаптали Божий храм. Зсередини все витягли, огорожу звалили. Райський сад, що навкруги був, затоптали. Тепер там тільки сміття та каміння валяється.

– Не турбуйся, – знову Гриня, – я наношу рюкзаком того каміння на дзвіницю і, як прийдуть німці, буду їх бомбити. На голо-

ви злим воякам каміння кидатиму.

– Камінням не відіб'ємось, – обізвався Сергій Боровий, контужений під час боїв на Халхін-Голі. – Тепер такої зброї навігадували, що небу жарко буде. Літаки он які, гармати, танки. І все на людину... Кажуть: «гомо сапієнс». А яка ж вона людина розумна, як видумує таке для самоубійства! Мені здається, був би той розумніший, хто заходився б та все це знищив повсюди.

– А для оборони треба ж мати хоч якісь пукавки, хоч малокаліберки, – сказав одноногий Олексій.

– Як не буде ніде ніякої зброї, то і малокаліберка не потрібна, – знову обізвався Сергій. – Нею теж можна, якщо не вбити, то скалічити людину. У нас на стрільбищі, он там, на вигоні, був такий випадок. Розбишакуватий Сашко Малакеєв схопив малокаліберку, не діждавшись черги, зарядив і поспішно, не роздивившись, вистрелив у свого однокласника. Добре, що куля ковзнула по черепу і зробила тільки подряпину. А скільки було тривожної метушні, плачу! Так що малокаліберка теж не жарти.

– А берданка? – підійшов збоку Василь Якуб. – У мене є така берданка, що й воювати можна.

– Подивимось, як ти будеш нею воювати, – сказав Олексій.

– Гляди, щоб замість чужого та свого не вцілив. Бо ти такий: сьогодні за своїх, а завтра, в случай чого, до окупантів прилипнеш. Кажуть, що ти в садку тренуєшся в стрільбі і за ягодинку можеш комусь дробинку пустити. Це правда?

– Аякже! Треба ж людей привчати до культури. За границею ще й не так за крадіжку наказують – на гілляку підвісити можуть.

– Так то ж фашисти тільки так роблять. Вони граблять цілі країни, безвинних убивають, їх наслідувати не треба, голубчику, інакше ми твою берданку на тобі поб'ємо і тебе в оцій калюжі втопимо.

Якуб на це тільки носом пошморкав і позадкував на дорогу, поправляючи на плечі поштарську сумку.

Тепла ніч пізнього літа ще довго приколисувала на дрючках здебільшого самітніх нездорових односельчан. Все про війну говорять, а то й з пустого в порожнє переливають або мовчки сидять. Стара дівчиця Настя пісню завела, а та пісня така безпомічна, що зразу в густих вербах загубилась.

На південному заході над горизонтом все частіше появлялася

рожева смуга. У небесній безодні щось блисне, десь глухо щось застугонить – і знову над селом панує тривожна тиша.

ПУЧОК ВОЛОСУ

Зимові вечори довгі, як вовняна пряжа, що пряде баба Оксана на рукавиці для фронтників. У хатині до пізньої ночі не втихає прядка. Баба пряде, а дід Георгій на клубки готує. У світлиці Сергій і Славик теж довго не сплять. Прочитавши в газеті про складне становище на фронтах, вони один одному щось голосно показують.

– Розумію і я, – каже Славик, – що тепер кожен повинен щось робити для оборони. Оце було б мені вже п'ятнадцять років, пішов би добровільно на фронт. Та я вже й просився в сільраді, а там, бач, на окопи призначили.

– Це теж оборона, – сказав Сергій. – Ну, а в мене є відповідальний обов'язок военного керівника в школі. Навчу старшокласників влучно стріляти, і це буде моя заслуга. А між іншим, може скоро піду в партизани.

– А скрипку ото навіщо відремонтував? Щоб для мебелі висіла? – з іронією говорить Славик.

– Нічого, братику, будемо живі, і скрипка колись оживе, – сказав Сергій, знімаючи інструмент із цвяха. Він провів по струнах тоненьким, як очеретина, смичком, а вони ледве озиваються.

– Пучок волосу з кінського хвоста на конюшні колгоспній роздобудь і зробиш нормальний смичок, – пропонував Славик.

– Давно б роздобув, та немає там хвостів такої довжини. У нашого Воронька тільки був такий хвіст. А тепер ти ж знаєш, що той Воронько знаходиться в окремій стайні, як виїзний для начальства, і ніхто не дозволить з його хвоста виривати волос. Так що, братику, це не проста штука – знайти волосу для смичка, – бідкався Сергій.

– Може, з вовни? – обізвалася мати з хатини. – Дивись, яка довга.

Старий Георгій сміється, і до баби Оксани:

– Мели ото, як порожній млин. Ти ще з прядива порекомендуй. То штука така, що тільки з кінського хвоста. Тільки не той час тепер, щоб робити смички та з музикою витребенькувати.

– Так, так, тату, я згодний, що тепер не той час, щоб веселитись, – мовив Сергій, вішаючи на цвях музичний інструмент. –

Краще я у вільний час, як тільки прийду зі школи, займуся шиттям. Пошию для фронтовиків десятків два рукавиць, і це буде теж мій хоч маленький внесок у загальну перемогу. Зима ж он яка! Можливо, ці ж самі рукавиці потраплять до рук моїх рідних братів, що тепер на фронті. Як вони їм пригодяться! Писав же он Федя, що треба теплішого одягу, бо лежав уже в госпіталі не лише з пораненим плечем, а й з обмороженими ногами.

І Сергій брався за роботу. Спочатку було важко, все рвалася нитка, а потім, як стало все зрозумілим, машинка застрекотала, мов музичний інструмент. За вікном хурделиця, а в хаті – справжня швальня. На лаві і на столі вже лежать готові рукавиці, шкарпетки, жилети. Виростають вже цілі пакунки – готові для відправки на фронт. Скоріше б відправити!

Ось завітали дві жінки – односельчанки. В хаті клопіт.

– Ну, а що ж тобі, хлопче, за роботу? – чемно запитала одна із жінок, вкладаючи в мішок пакунки.

– Та що ж, тітко, приносьте матеріалу – я ще буду шити.

Йому приносили ще матеріалу, і він шив. Мати стала з вовняної пряжі шкарпетки і рукавиці в'язати, а Сергій пізніми вечорами за машинкою сидить. Тільки напровесні, коли наблизився фронт, і в хату стало прибувати все більше солдатів, машинка затихла. Хата наповнилась евакуйованими і військовими вщент. За Дінцем гудуть гарматні канонади, а тут відлунюють нестерпним боєм.

– Скоро і нам туди.., – відірвавшись від газети і дивлячись у вікно, в бік Дінця, сказав літній комісар.

Деякий час він сидів мовчки, підперши кудлату голову широкою долонею, а його ад'ютант, дуже вертлявий і шустрий солдат, в минулому викладач музики в московському музичному училищі, пішов по хаті з підстрибом, зняв з гвіздка Сергієву скрипку і без смичка, торкаючись одним пальцем до струн, наповнив хату звучанням такої жалібної мелодії, що навіть у того комісара заискрились очі.

Ось солдатам наказ: на фронт! Ідуть вони, поринаючи в глибокий сніг ветхим взуттям, купчаться біля машин, каптять цигарками, схожими на козячі ніжки, сідають і ідуть. В невідомість зникають.

З невеселими вістями весна вступила в свої права. В селі три-

вожна тиша. Зажурені верби стоять над річкою Боровик нерухомо, тихо шепочуться очерети і полоще в зеленій воді свої гострі шаблі тогорічна осока. По дорозі, що перетинає навпіл село Голубівку і підіймається на Воряківську гірку в напрямі Старобільського, – нескінченна валка возів із близьких і далеких сіл, худоба, отари овець. Ревуть корови, іржать запирхані коні, хльоскають батогами замурзані скотарі, обганяють один одного їздові на підводах, нав'ючених торбами, зупиняються, ждуть піших, нервують – скоріше б їхати!

На схилі Воряківської гірки, щоб вклинитись у рухому низку возів, затрималися голубівські підводи. Внизу вируючий шлях і село, що лишилося позаду. В садках біліють спустошені хати, а далі – ліс і поля. По хлібах зелених – наче хвилі морські.

Як жаль це все лишати!

Збоку до підвід на сірому коні підїхав голова райвиконкому Іван Карпович Процьвіт. Він, не злязачи з коня, привітався, пояснив людям, куди їм треба їхати, побажав щасливої дороги і, пришпоривши коня, подався в яри.

Три дні і три ночі рипіли вози евакуйованих курними степовими дорогами, а на четверту добу закружляли над обозами, мов хижі птахи, німецькі літаки, застрочили кулемети і гарматним пострілом прокотилося степом: «Назад!». Підводи зупинилися, заметушилися на дорозі люди. Куди ж їхати?..

Колгоспний їздовий Митя вискочив на обочину дороги джоржками, запряженими Вороньком, цвьохнув батогами і крикнув:

– Проскочу!

– Куди ж ти проскочиш, як німці попереду?! – хтось крикнув йому вслід.

Той не послухав, подався з горба, і видно було всім, як Митя спустився в долину, до хутірця, де над каламутною водою невеликого ставка гнувся кучерявий верболіз, клубочився пороховий дим, а по греблі вже пробігали озброєні жовтопогонники. Лунали постріли і кричали гуси.

Тепер і Сергій Боровий узяв із воза рюкзак і пішов зворотним шляхом за розстрояною валкою. Повз нього проїхали й ті, що були попереду, обігнав його і їздовий Митя, хоч Воронько, як видно, був поранений біля ставка, бо дуже осідав на задні ноги. «Чи дійде хоч до села?» – непокоївся Сергій. Він і сам був німеччином, а вбо-

лівав за конем, за своїм колишнім другом. У нього рана теж давала себе знати, і він часто сідав на обочині дороги, щоб відпочити; дуже боявся ворожих мотоциклістів і піших, що пробігали мимо з автоматами в руках. Під Старобільськом заходив у ліс – шукав партизанів, сидів над шляхом, на гірці у гущавині – спостерігав, як по дорозі лізла вужем довга плетениця окупаційних військ, як над степом, мов коршуни, кружляли розвідувальні літаки.

Коли пройшло військо, хлопець спустився з гірки і попростував знову своїм шляхом. Грейдер був зовсім розбитий і вкритий товстим шаром пилуги, наче його хтось бив залізними товчачами. «А яка тут була дорога тоді, в дитинстві, як мчався із Старобільська на своєму Вороньку», – згадав Сергій. Тільки це подумав, глянув у бік до посадки і побачив труп коня, що лежав, простягнувшись на закривавленій траві, з раною на лівому стегні і дивився в степ широко відкритими очима. По білих плямах на носі і на лобі хлопець достовірно пізнав Вороньку і обійшов декілька разів навкруги. А кінь – наче живий. Вітерець подує – гривово ворухить, а тоненький пучок хвоста, завислий на бур'янині, вібрує, мов на скрипковому смичку. Здається, от-от зазвучить сумна прощальна музика.

Який волос! «З такого зробити б смичок на свою скрипку!», – дістав з кишені складаного ножа і відрізав сотні дві найдовших волосинок. Колись, мовляв, на добру пам'ять про коня зазвучать вони в його руках. Ще якусь мить постояв над трупом, а потім накрив рану соняшниковим листком, щоб мухи не сідали, і попрямував до своїх лісів.

Вже стало темно, як Сергій прийшов у Думину. Цей ліс так назвали, мабуть, тому, що тут колись козаки свою думу думали. Він з давніх-давен мав багато нерозгаданих таємниць: і живлющу воду в криниці, і чудодійні лікарські рослини, і навіть до цього часу закопаний незайманий скарб золотих коштовностей. Старі люди розказують, що той скарб ще в минулому столітті залишив якийсь купець, ідучи з Києва в Московщину. За ним гналися грабіжники, і він, ховаючись у гущавині, змушений був закопати своє золото, а коли вийшов з лісу, в сутичці з тими грабіжниками загинув. Немало було шукачів того золота, та так ніхто його й не знайшов.

Тепер Сергій, ідучи по знайомій стежині в глибину лісу, вдив-

ляючись у ту гущавину, що чорніла в яру, пригадав розповідь діда Мирона про той скарб. Майже в непроглядній темряві він зупинявся і прислухався до кожного шурхоту, а як сплутився ще нижче, до криниці і, перехилившись через низеньку цебрину, щоб напиться холодної води, почув, як десь там, ще нижче в гущавині, щось зашелестіло, а потім глухо гупнуло. Вухом приліг до цебрини і ще почув, як ніби з глибокої ями, щось заскреготіло і знову гупнуло. «Копачі, – промайнуло в думці. – Або ж скарб шукають, або ж партизанську землянку риють». Встав і пішов на ті звуки, тепер уже не по стежині, а навпростець по гущавині. Зразу забрався в такі хащі, що ледве виборсувався. Тепер він зрозумів, що те гупання було далі, ніж здалося, і краще було б обійти яр. На шляху в нього був заболочений струмочок, а потім знову хащі. Пробравшись крізь них, він наблизився майже впритул до копачів. Почув розмову: «Як прикидаєм, – обізвався один, – накладемо зверху гілля». – «Ні, – басисто промовив другий, – краще листям притрусимо, бо гілля на топку хтось братиме і помітить яму».

Впізнавши по голосу копачів – свого меншого брата Славика і його товариша Федарика, Сергій вийшов спокійно з кущів, щоб не було переполоху, тихо привітався і відразу запитав:

– Що це ви тут рияєтеся?

– Трактора закопуємо, – сказав Федарик. – Німці прийшли, все забирають. Візьмуть останнього трактора, самі п'ятами накивають, а нам тоді хоч у дудку грай. Тягло у нашому колгоспі, ти ж знаєш, яке – дві пари волів-доходяг лишалося та три шкапи таких, що хоч дрючками підпирай. Після війни цей трактор буде для нас, як золотий скарб.

– Так, кажеш, все забирають? – схилившись до дерева, запитав Сергій.

– Те, що їм треба, те й беруть, їм – курочка, яйка, а нам – нагайка, – говорив Славик. – Мукичку мели їм з колгоспного зерна, олійку свіженьку дави. Добре, що Давид Семиряжко зумів зупинити хоч на деякий час двигуна, а то все насіння витягли б. Староста Смалій теж заставляв Давида олію давити, а той йому прямо сказав: «Хай мене краще задавлять, ніж своїх людей голодними лишити.»

– Сміло він поступив, – сказав Сергій. – Та й ви відчайдушні – не боялися притягти трактора, щоб сховати.

– Вовків боятися – в ліс не ходити, – висловився начитаний Федарик. – Ми звикли до страху. Наше все життя зіткане з нього.

– Якби ж не було зрадників! – обізвався Славик. – Он поліцаї з наших людей по селу тиняються. А колишній бідняк Якуба теж став поліцаєм і своєю берданкою вже одним пострілом зняв з вишні односельчанина Петра Власовича.

– Що, вбив?! – аж викрикнув Сергій.

– Наповал. Та хіба в Якуба щось людське є? Твою ж скрипку за його вказівкою окупанти забрали. На дорозі побили.

– Мою скрипку? Такий подарунок дядя? Такий стародавній інструмент?

– Кажуть, він сам її побив, – озвався Федарик. – Він, як той Герострат, який прагнув увічнити своє ім'я, не знайшовши кращого способу прославитись, як підпалити видатну споруду античної архітектури – храм Артеміди.

Сергій стояв, розтривожений печальними вістями, а потім дістав з кишені згорточок кінського хвоста і журно промовив:

– Оцей пучок волосин я відрізав з хвоста нашого колишнього лошака, хотів зробити з нього смичок до своєї скрипки. Ну, а тепер – що ж... Додому не піду, вісті негарні від вас почув. Візьми, братику, цей пучок з собою, засунеш його під стріху в сараї, де стояв наш любимий Воронько. Ти ж пам'ятаєш, як я на ньому гасав! Не раз обкружляв оцей ліс і об'їхав рідні поля. Ти ще малий тоді був, а так хотілося тобі теж осідлати його! Та почалася колективізація... Дванадцять років вправно служив наш лошак колгоспові, а тепер нема його вже на світі. Тепер він лежить нерухомо он там, під Старобільськом. Нехай цей пучок хвоста збережеться як пам'ять про нього. Якщо я повернуся з війни, зроблю з нього смичок, нову скрипку настрою, і в лагідних звуках її озветься тоді наш колишній друг – вороний лошак.

Сергій аж просльозився, говорячи ці слова. Віддав братові той пам'ятний згорточок, розпрощався з хлопцями і пішов шукати партизанів.

ТУМАН

На краю лісосмуги, що привела майже до околиці села, Сергій зупинився і деяку мить вдивлявся згори в долину, де в'юнка річка Боровик, прибережні гаї, садки і будівлі потонули в густому ту-

мані. Ледве виднілися вершечки високих яворів, що зажурено дивились у світанкове небо. Подекуди у вікнах блищали вогники і з димарів підіймався білий дим. Ось у ближній вулиці загавкали собаки, ляснула нагайка і почувся грубий чоловічий голос. Зразу ж той голос змішався з іншими голосами, з яких тільки дещо можна було розібрати:

– Ми вашого Славка теж заберем, – чути було у гвалті собак.

– Та він же на праву ногу зовсім не стає. Дайте йому спокій, – благав жіночий голос.

Сергій здогадався, що мова йшла про відправку молоді на каторжні роботи в Німеччину. Тепер він ще більше тривожився і жалкував, що в такий час прийшов із лісів. У серце кольнуло щось болюче і давучке.

Поки ще не розвіявся над селом густий туман, з оклунком жолудів, назбираних про всяк випадок, Сергій поспішав пройти до свого двору. Він обминув праворуч крайні хати, біля річки завернув ліворуч і пішов поміж кущами.

Раптом з прибережних верб виринуло три постаті. Сергій прискорив крок. Та ті постаті не відставали, навпаки, наблизилися по сліду. Навіть одна з них несподівано з-за кущів з'явилася спереду. І так близько, що Сергій зразу розпізнав у ній односельчанина в поліцейській формі з берданкою в руках.

– Ну що, комсомолія, партизанів?!

– Що ви, дядьку Василю, – став благати. – Це ж я за жолудями в ліс ходив.

Тут підійшли ще два німецькі солдати. Вони були обидва високі та витрішкуваті. Один з них, унтер-офіцер, беручи Сергія на мушку, чомусь голосно зареготав, а потім став жестикулювати до поліцейя, щоб той відвів Сергія в сільську управу.

Залишивши жолуді в бур'яні, Сергій пішов за поліцаєм. Коли німців ззаду не стало, він хотів, було, прибити поліцейя, придушити його і пірнути в гущавину, та поліцейя ніби розгадав цей намір, націлився двостволькою і пропустив Сергія вперед. В саму управу тепер хлопець ішов, як справжній арештант.

В управі, наче в домовині, була гнітюча тиша. За довгим столом над списками сиділи староста й писар, а біля вікна, в правому кутку, де стояли палиці з червоної лози, в зеленому плащі стовбичив опецькуватий і довгоносий інший поліцей. Той, користуючись

зайнятістю старости, сказав:

– Ми твого брата Славка вчора відпустили додому. За те, що він не погоджувався їхати в Німеччину, показуючи рану на носі, дали декілька ось оцих сирих бичів. Якщо й ти наважишся відмовлятися – то вже більше й світу не побачиш.

– Тобі вже тут скидки не буде, – підняв голову, кривлячи рота глузливою усмішкою, староста. – А між тим, якщо ти затієш ухилитися від нашого розпорядження, то ми можемо тебе послати і на шибеницю. Моли Бога, що ми тебе відправляємо сьогодні не в смертники, а в Німеччину.

Згодом під наглядом одного з поліцаїв Сергій був відпущений на деякий час додому. Змучений, після безсонних ночей, лежав у ліжку. Замість сну з'явилися страшні привиди.

Перед очима бігали істоти з залізними рогами, крутилися велетенські колеса, б'ючи по рейках, що пролягли у чорну безодню ночі.

Все перемішалось в його свідомості: і вранішній їдкий туман, і палиці з червоної лози, і плач дітей, яких забирають у далеку неволю.

Від гарячки Сергій зіскочив з ліжка. Виглянувши з вікна, бачив, як біля воріт все ще стояв поліцай, а по вулиці вже йшли з торбами засмучені бранці і ті, хто їх проводжав. «Значить, пора й мені,» – ледве втямив і підійшов до матері, яка стояла в хатині над торбою, заливаючись гіркими сльозами.

– Нічого, мамо, – сказав тихо. – Не плачте, я й там не схиблю і все, що зможу, зроблю на користь свого народу. Брати мої старші на фронті, і я теж – іду на фронт.

Взяв торбу, попрощався з Славиком, який лежав ще в синяках, і пішов з хати. Мати шкандибала вслід, спираючись на костура. Під суцільними осінніми хмарами, що напливали із заходу, вона своє серце жалем томила і холодними сльозами умивала старече обличчя. Зупинялася, дивилася на даленіючу сіру юрбу невільників, і їй здавалося, що перед нею колишеться їдкий туман.

ВІДЧАЙДУШНІСТЬ

На околиці невеликого міста – довгий дощаний барак, відгороджений від світу колючим дротом, поряд цвинтар, далі – чагар-

ники над заболоченою річкою, крони високих сосен під похмурим небом і зграї чорного вороння.

В бараці – нари та невідники, що вештаються, як тіні, збайдужілі і пригнічені. Важка робота на каналізації, нагайки наглядців та ополоник рідкої баланди роблять їх все худішими і згорбленішими.

Вже пізня осінь. На шибках віконць витанцьовують холодні сніжинки, а в щілинах бараку висвистує пронизливий сирий вітер. Скорчившись на нижній нарі, Сергій сидить мовчазний і запалими очима дивиться співчутливо і збентежено на своїх товаришів. Часом він відвертається до віконця, що виходить на схід і спрямовує свій погляд за огорожу в свинцево-сіре небо. Появляться там із-за хмари білосніжні стовпи від світла, а йому здається, що то рани, перев'язані білими бинтами, на тілі його далеких друзів і рідних братів. Хмара червоніє, а в його очах – тривога. Хоч не переживав щасливої миті наступу, однак розумів, що вмерти, визволяючи свою землю, далеко краще, ніж бути ось так ув'язненим. Там, на своїй рідній землі, гинуть люди, а йому, бач, не дано крил, щоб злетіти в небо невидимим птахом і впасти гарматним снарядом у гуцу ворогів.

– Ти про що думаєш, товаришу? – якимось звернувся до Сергія поляк Вацек.

– Про небо і ось про оці болота, – відповів тихо.

– Навіщо тобі болота? – здивувався той. – У тебе, мабуть, галюцинації?

– Можливо.

– А про хліб ти не думаєш?

– Про який хліб? Про той, що фашисти у нас забрали? Вони не тільки хліб забрали.

– Не тільки.... А нам, бач, і брукви вдосталь не дають. З такими харчами з голоду можна померти.

– Не дивно. Була б воля, був би й хліб.

– Тут якщо наважишся вийти на волю, то тільки он через оте кладовище, – ще й рукою вказав. – Та куди тікати? Тут треба бути обережним, доки ноги носять.

На твердих нарах Сергій все перевертався і вже третю ніч, відтоді як його сюди пригнали, не міг заснути.

– Ти теж не спиш? – обізвався з сусідньої верхньої нари рудо-

волосий в'язень. Він зліз, присів поруч і назвав себе Володькою Волковим. – Все про втечу думаєш?, – запитав.

– Як і всі невільники, – відповів Сергій. – Та як же звідси втечеш?

– Не так-то це й важко. У нас тут є лазівка під загорожею в піску. Та це ж бо не головне. Дуже далекий і небезпечний шлях по ворожій території – ось що головне. Якщо в тебе вистачить сили і відчайдушності, то на місці можна зробити багато дечого корисного. Ось поруч зі мною Борис Чернов. Теж хороший друг. Тільки зараз він дуже хворий, а ми і вдвох якимсь добре діло зробимо. – Він вийняв з підголів'я пакунок і показав Сергієві.

– Згодний ?

– Згодний. Я на будь-яке діло згодний. Було б воно доцільним. Не синяки, не рани не заважать. Та що ті рани. Цей біль можнавилікувати. Біль неволі тільки нічим невилікуєш, поки силою не збореш. Я вірю в одне, що «лиш той життя й свободи є достойним, хто кожен день за них іде у бій».

– Це дуже добре, – сказав Володька.

Наступної ночі Сергій і Володька пробралися за огорожу й пішли поза цвинтарем у місто, на центральну вулицю. Тут також мертва тиша і непроглядна темінь. Тільки десь там, далеко над східним горизонтом, щось блискає і час від часу, як при далекій грозі, глухо гримотить. Розклеїли на парканах листівки і знову – в провулок, потім повернули до річки. Зупинились.

– Основне зробили, – сказав Володька. – Тепер нам треба якоїсь поживи, хоч для хворого Бориса, дістати. Он там, за річкою, багатій живе. Можливо, у нього в дворі щось знайдем.

Перейшли хлопці болотистий затон і зразу ж на березі, біля дверей сараю побачили: щось накрито брезентом. Відкрили низу, а там – цукрові буряки. Взяли по два, і знову в затон. Були вже на середині, як у дворі, раптом, зчинився гамір. Брязнули ланцюги, і загарчали відпущені злючі собаки, щось цокнуло подібно затвору гвинтівки. Хлопці злякалися, бо розуміли, що на фоні води їх легко взяти на мушку, присіли по шию в крижаній багнюці і ждали, доки все затихне. Через деякий час небезпека минула і все обійшлося. Дуже раділи, що в табір принесли для хворих таку поживу.

Іншого разу хлопці стояли біля річки і вели таку розмову:

– Сьогодні наша робота буде значно складнішою і відповідальнішою, – сказав Володька. – Ми підемо зараз он до отого мостика, що в кінці луків, і зробимо важливе діло. Там, як я вже довідався, проходять вантажні поїзди. О четвертій годині ми повинні висадити в повітря состав з снарядами. Він буде йти із-за отого ліска з воєнного заводу. Вибухівки нам принесуть. Не боїшся?

– А чого мені боятися? – почуваючи свою потрібність, з ноткою гордості сказав Сергій. – Мені, фактично, нічого втрачати.

– Як це нічого втрачати? Якщо в тебе немає сім'ї, то, напевно ж, наречена є?

– Колись була хороша подруга дитинства.

– А де ж вона тепер?

– Не знаю.., – Сергій замислився на мить. – Вона виїхала з нашого села ще до війни, а на початку війни, коли німці стали забирати молодь, я прочув, що її теж забрали і повезли в Німеччину. Можливо, вона на цьому самому заводі снаряди готує.

В уяві Сергія постала колишня знайома, подруга дитинства Галя, білява дівчина з щербинкою в нижніх зубах. Тендітні руки її, що колись рвали і підносили йому ніжні лугові квіти, перетворилися на руки рабині. І тепер ті руки, можливо, начиняють смертоносною речовиною зброю на своїх людей.

– Присядьмо ось тут, біля кущика, – сказав Володька, згрібаючи в купку тогорічний бур'янець. – Тут безпечніше буде. Відпочинемо, поки хлопці принесуть «пирогів з начинкою».

Деякий час посиділи мовчки – прислухалися до нічної тиші, вдивлялись у темний обрій над містом і над сосновим ліском, у зблиски невиразних зірок. Після табірної метушні тут, наодинці з вічністю, відчувався спокій, незвично обдавало запахом тогорічної лугової отави, змішаного з запахом річкової твані.

Волков з цікавістю приглядався до Борового, мов би хотів ще раз упевнитись, чи його новий товариш достатньо має сили волі і мудрості для виконання важливого завдання, чи не погасла в неволі зі страху його молода душа, наче хотів досконало розпізнати, що мається в очах друга: доброта чи злобність, хоробрість чи боягузтво.

– Щоб не бути нам хололями в окупантів, треба їх роззброювати, – говорив тихо Волков.

– Розумію, яке це почесне завдання, – стверджував своє

внутрішнє почуття Сергій. – І кому ж, як не нам, це робити... Ворог деградує більше всього тільки тоді, коли його з середини знесилюють.

– А якщо він сильніший за нас не лише озброєнням, а й інтелектуально? – згодом запитав Волоков.

– Це ілюзія, створена самими фашистами. Всі люди однакові розумом, а тому всі повинні бути людьми: і той, хто народився ось тут, і той, хто десь там, за Дніпром. Ясно, що наука і досвід мають не мале значення в тому, щоб розрізнити окремі особи.

– А влада? – запитав Володька. – З її волі відбуваються такі події, в результаті яких особи стають різними.

– Воля владаря інколи дає зворотній результат, – міркував Сергій. – Думаю, що воля народу – головна умова всього, що відбувається в світі. Наша воля – хоч трохи роззброїти ворога – теж народна.

– А он ще американці летять на допомогу, – прислухаючись до гуркоту літаків, сказав Володька. – Хоч вони все підряд нищать, однак і в ціль попадають. Це справедливо. В світі є потаємна сила в прагненні до знищення насильства. Безперечно, рано чи пізно – настане той час, коли люди знищать всю зброю; будуть славити їх потомки як борців за справжній гуманізм і створення гармонії мирного розвитку суспільства.

У темряві ледве почувалися кроки по м'якій цілині, вкритій хрусткою памороззю, і перед хлопцями вималювалися дві чоловічі фігури. У довгих халабудах, в чепцях, вони скидалися на монахів. Обережно поклавши на землю два невеликі пакунки, на якусь мить затримались. Тільки й сказали, що ці пакунки їм просунула крізь заводську загорожу білявенька дівчина з щербинкою в передніх зубах.

«Може, то Галя...» – подумав Сергій.

Часу для фантазії не було. Перевіривши наявність принесених речей, хлопці пішли ближче до насипу. Присіли неподалік від містка, прислухались – ніде ані шерехне. В темряві побачили просвіт під містком. Сторожа не появлялася.

– Дарма, – сказав тихо Володька. – Нам треба поспішати.

Підповзли до містка, вклали пакунки між перемичками, з'єднали провідки механізму з детонатором, а самі гайнули до табору.

Рівно о четвертій годині, коли вже хлопці лежали на нарах,

пролунав сильний вибух. Задвигтіла земля, і місток розірвало на дрібні уламки. Жаль, що потяг із зброєю йшов пізніше, ніж завжди. Однак той вибух долинув у найдальші куточки міста і розбудив людей. А невільники в таборах, охоплені почуттям відчаю, зіскакували з нар і дивилися в закурене небо, благали такого вибуху, який міг би щент розбити їхні темні катівні.

Після вибуху заметушилися поліцаї. Сліди бомбардування американським літаком були виявлені далеко від мосту. А тому цілий день по місту шастали сищики. Від канави, де працювали хлопці, було видно, як два поліцаї на мотоциклах під'їхали до їхнього бараку, щось питали вартового, щось шукали біля загорожі, вилазили по драбині на горище. Прокотилися поліцейські облави.

ВТЕЧА

Була дощова прохолодна погода. Часом дощ переходив у сніг. Відразу після роботи на вугільному складі до Сергія підійшов майстер фабрики, змовницьки поглянув і над вухом сказав:

– Морген поліцай...

Вже по дорозі до казарми хлопець осмислював сказане йому застереження і в уяві намалював план втечі, а на нарах пояснював Борису й Володьці:

– Незважаючи на погоду, нам треба збиратися в дорогу. Цієї ночі не втечем – завтра буде пізно.

– Як же?, – обіззався Борис. – Ми ж завтра збираємося на лісовій поляні.

– То буде не збір, а потолоч, – сказав Сергій, – бо туди провокаторів пришлють.. Я пропоную збиратися в путь, не гаючи жодної хвилини. Щоб у дорозі було безпечніше, будемо йти по одному. Зустрінемося там, де домовилися. Давайте кинемо жереб, кому вирушати першим. Ось у нашій сумці є три однакові сухарі, тільки один біліший, другий чорніший, а третій зовсім чорний. Візьмемо по сухарю, не заглядаючи в сумку. З білішим вирушає перший, а з найчорнішим – останній.

На табір опустилася темна ніч з хурделицею. У ветхому піджачку, у рваних черевиках, з шматочком сухаря у кишені, Сергій вийшов з барака. Пробравшись у знайомому місці за огорожу, пішов у куці, а потім у ліс.

Темрява і насторожена тиша змушували бути весь час напру-

женим і чуйним. Дотримуючись не стежок, а напряду, спочатку йшов швидко. Тільки на мить зупинявся і чув: то десь трісне суха гілка під тягарем мокрого снігу, то десь там у високих чорних шапках соснових крон загуде нальотний вітер.

Коли завірюха вщухала і кризь дір'я хмар проглядали небесні світила, за якими визначалися сторони світу, тоді ясніше вирізьблювалися перед ним стовбури дерев і обриси кущів. Часто зустрічалися такі, яких він спочатку жахався. Бувало, наближаючись до скупчення пеньків, що в темряві нагадували засаду, захилявся за дерево і довго спостерігав, прислухався. Йшов тільки ночами. Вдень відпочивав у гущавині. Та сил ставало все менше, все частіше потрапляв у забуття і оману.

Одного разу в путі, забачивши перед собою перекладину з одного дерева на інше, чогось подумав, що то для нього вже стояла шибениця. Аж здригнувся од страху. Коли роздивився – а то була дитяча гойдалка – страх відійшов. Сів неподалік цієї гойдалки відпочивати, а в спомини прийшло дитинство, весняне сонце над його селом і гойдалка за садками.

Перед очима загойдалися невеличкі берізки, а йому раптом привиділося, що то бігають давні друзі – жваві та веселі хлопчики й дівчатка. Між ними – подруга дитинства Галя з довгими кісками, у кофтинці квіточками. Ось вона підбігла до нього і, притискуючи крайки хвартушка до кофтинки, весело щечече.

– Відгадай, що в мене в хвартушку!, – всміхаючись, показує щербинку в нижніх зубах, схиляє то в лівий, то в правий бік русяву голівку, і знову: – Відгадай, твоє буде.

Сергій сидить і не знає, що їй казати. Пильно вдивляється в берізку, напружує всі сили, щоб ясно розуміти обставини і позбутися зайвих думок. Та, однак, сил не вистачає досягнути виснаженим розумом все бачене. Берізка зашелестіла тогорічним листям, а йому знову примарилося, що то Галя розсипала з фартушка крашанки та цукерки. Потім вітер затих. Замість хлопчиків і дівчаток Сергій бачив зажурені берізки, а замість цукерок – сухе листя. Встав з пенька і пішов далі.

Одного разу, коли Сергій залишив за собою вже багато лісових масивів і заболочених переходів позаду, раптом почув постріли, божевільний крик і валування собак. Повернув праворуч і відразу ж натрапив на болото. Перебрів неглибокий потік, а далі

була така трясовина, що загрузав все глибше і глибше. Та ось куш верболозу і під ним сухий острівець. Змотавшись у клубок, спостерігав з куща, як на тім березі, де тільки що був, чорними привидами пробігли есесівці, ледве стримуючи на ланцюгах здоровених і злючих псів. Ті пси хоч і рвалися з гарчанням до верболозу, однак жовтопогонники, мабуть, не могли подумати, що в такому болоті може ховатися людина. Вони приборкали собак і помчалися далі.

Коли погоні зовсім не стало чути, Сергій піднявся на весь зріст, прислухався і вирішив, що в цім болоті надійна схованка, щоб днювати.

З гілочок та з сухої окуги намостив собі лігвище та й ліг на спину, головою впершись у трухляве корневище, а ногами в тугу муляку. Хоч який був утомлений, а заснути не міг. Лежав і дивився в передранкове, зорями усяєне, темно-синє склепіння неба, що очистилося від хмар. Своім зором і душею звертався до безмежних небесних висот, вбираючи в себе запахну свіжість і красу Всесвіту. У незвіданих глибинах його, де так привітно змигують її зірок, він шукав такої сили, яка могла б знищити все нікчемне, і не знаходив її. Тільки ранкова зоря на сході, що на той час вже обіймала майже половину неба, чомусь звеселяла його, вселяла віру у вселюдське світло.

Вдень, обігрівшись теплим сонячним промінням, Сергій потону в глибокому сні. Тільки вечором прокинувся від холоду. У небі знову юрмилися чорні хмари, гнані із заходу на схід, наче зграї голодних вовчиць, а на болото опускалася темрява.

Цієї ночі переходив невелике поле, натрапив на дощаний сарайчик, понишпорив за підшивкою і, наче безцінний скарб відкрив, – знайшов великий сухий кусень тогорічного хліба.

Іншого разу заходив у двір до бауера, щоб добути якоїсь жижи, та собаки підняли такий гвалт, що тікав з однією гнилою бруквиною.

Остання ніч подорожування була найтривожнішою. Промоклий до кісток і одубілий від холоду, в пошматованому в нетрях і без того ветхому одязі та в подраних черевиках, він ледве ступав по слизькій бряханиці в непроглядній темряві; натрапляв то на пеньки, то на стовбури. Часто падав, підіймався і знову йшов. Перед ним – непроглядна стіна ночі і вогники в очах від безсилля.

Думав залісти десь у затишок та відпочити. Та, як навмисне, – жодного прихистку. Замість затишку, раптом побачив чорне, як і сама ніч, бездонне провалля. Ще один би крок – і посунувся б униз. Схопившись за гілку дерева, щоб не впасти в те провалля, він деякий час стояв окам'яніло на розмоклому пружі. Ледве володіючи собою, роздивлявся та прислухався. Коли на мить просвітліло небо, Сергій побачив під собою майже прямовисну скелю і чув, як там, у глибині клекочуть велетенські хвилі. «Мабуть, Одер», – подумав. Через таку річку, та ще в повідь, переправа неможлива. Вирішив пройти берегом ліворуч. І тут повезло: на тьмяному фоні небосхилу, наче тюремні ґрати, вирізьбилися залізні перила мосту. Ще пройшов деяку віддаль по кушах і вирачкував на насип.

Скупаний холодними дощами, розчесаний колючими тернами, тепер він не стояв на весь зріст, а лежав, влипши в розмоклу обочину, і прислухався, чи не озветься часом хтось на мосту. Тихо. Тільки й чути, як по асфальту виляскують краплини густого дощу, і десь там, у глибині вирують річні хвилі.

Не гаяв жодної хвилини, напружив останні сили і поліз по-пластунськи, притримуючись перил з лівого боку. Ззаду озвалась машина і блиснула фарами, а у нього серце так і закалатало. Ліг між залізними балками, лежав і дивився вниз на неспокійну ріку. Відчувалася запаморочливість над вируючими хвилями, що з гуркотом розбивалися об залізобетонні опори мосту, рикошетом відлітали і хльоскали по ньому льодяним купелем. Ось машина промчала мимо, і він поліз далі.

Коли вже спускався з насипу на протилежному боці річки по слизоті вниз, – повз на худих ребрах, як на санках. Однак радів, що найбільша небезпека лишилася позаду. Вже підіймався з калюжі, як, раптом перед ним, наче привиди, появилися три високі постаті в довгих плащах, з-під яких виглядали дула автоматів.

– Хальт! Хенде хох!

Сергій зробив, було, стрибок назад, підсковзнувся і впав.

В СИРІЙ КАМ'ЯНИЦІ

У хутірку, що недалеко від мосту, – управа. Допит. Після допиту, наче в домовину, ступив полонений в невеличкий квадратної форми кам'яний сарайчик. Вже з порогу в пітьмі кам'яниці він розгледів купу глини і на ній трухляву дощечку. Відчув, як війну-

ло сирістю і смородом. А коли з тужливим рипом закрилися важкі двері і замкнувся пудовий замок, став на глину. Пробував на міцність обаполи, на яких лежала покрівля. Та все тут було нерухоме. Мабуть, знали, для чого будували цей сарай.

У безнадії на втечу, Сергій, одубілий від холоду, обідраний і виснажений, деякий час скам'яніло стояв. Та сили підводили. Сів на дощечку і потону в тривожному сні. Приверзлося, нібито він біжить лісом і його настигає погоня; навкруги сколихнулася нічна тиша тупотінням кованих чобіт і гвалтуванням злих собак. Під ним гуде і стогне вся земля. Від пострілів тріщить гілля на деревах і валиться на нього. Він пручається і хоче випростатися з-під важкого тягара. А випроставшись, він раптом бачить, як його оточили злючі собаки, водять зубатими пащами, підступають все ближче, хапають за ноги, гризуть кісточки на немічних руках і вже дістають до горла. Від болю Сергій стрепенувся і став на ноги. Цієї миті з нього шарахнулося на глину, мабуть, півсотні здоровенних гострозубих пацюків. Тепер він старався не сідати. Час від часу, коли з-під стін і з-під глини тільки починали вилазити хижакі, збирав усі сили і тупотів ногами. І так до самого ранку. Коли вже зверху в загразоване віконце блиснуло сонце, Сергій почув іржавий звук замка. Важкі двері відчинились, і в них з'явився поліцай.

— Ком! — гаркнув він і вказав нагайкою на «чорний ворон», що стояв неподалік від кам'яниці. Сергій зсунувся з купи глини і, перемагаючи безсилля, пішов до відчинених дверець машини. Заліз у порожній кузов, і конвоїр накинув залізний крюк на петлі дверцят.

КРУТІ ДОРОГИ

«Куди ж це мене везуть?», — подумав Сергій, коли машина рушила і, хапаючись за грати на крихітному віконці, щоб не впасти, час від часу поглядав у те віконце. Там миготіли здебільшого вершечки придорожніх дерев, потім на перетинках того віконця стали вигравати промінці вранішнього сонця, і Сергій неясно визначив, що його везуть далі на північ. Потім промінці на ґратах зникли, у кузові стало темно і заторохтів густий дощ; відчувалися круті повороти, і раптом машина зупинилась.

В'язничний двір. З одного боку — багатопверховий будинок, вікна якого здебільшого — загразовані, а з інших трьох боків чітко

вирізнялися кам'яні мури з обводкою колючого дроту.

Завели в підвал будинку. В довгому коридорі раптом зліва відчинилися двері у велику квадратної форми кімнату. Звідти війнуло смородом і сирістю. Там Сергій побачив стовпище змучених і обшарпаних людей. Туди він ледве втиснувся, а потім його, як зовсім німечного, пропустили до лівої стіни. Схилившись спиною до панелі, він роздивлявся навколо себе.

Попід стінами були такі, що ледве животіли. Від них в основному і сморід розповсюджувався. Однак у кімнаті зберігалася тиша. Інколи вона порушувалася німечними, що не могли вже стояти і прохали місця у лежачих. Були сміливці, які напором пробивалися до єдиного вікна, крізь яке, як видно, просочувалося повітря, і в його верхній частині мерехтіло денне світло.

Поруч з Сергієм два обірванці пошепки розмовляють:

– Зазнали у ворога згуби, – каже один.

– Та й знову потрапили чортові в зуби, – відповідав другий. – Тут нам, напевно, жаба цицьки дасть.

Через деякий час однак відкрилися двері – викликають когось на другий поверх для допиту і «профілактики». Потім знову і знову.

Наступного дня черга дійшла і до Сергія, хоч він був безсилим, і, піднімаючись по кам'яних сходах, тримав себе героїчно, маючи лише одну думку: за будь-яких обставин не йти на підлість, як це бувало з деякими, які падали духом, дійшовши до цілковитої моральної деградації, і здатні були лише на те, щоб тільки одержати право на своє власне животіння.

І ось та сама кімната для профілактики. Двері туди вже були широко відчинені. Переступивши поріг, Сергій відразу там побачив високу перегородку. Туди прошмигнув якийсь нахмурений холуї з гумовою палицею – і двері зачинилися. Ліворуч за столом вже сиділи двоє: офіцер і перекладач. Сергій збирав усі сили, щоб триматися впевнено і спокійно. Офіцер запропонував йому сісти, спитав прізвище, а потім став розглядати якісь листи. Панувала тиша. Тільки із-за перегородки було чути якість шарудіння і тихий стогін. «Напевно, й мені доведеться там побувати», – подумав хлопець.

Та ось раптом офіцер піднявся і сказав перекладачеві: «Все вже відомо» – і наказав віддати арештанта конвоїрам.

Незадовго після профілактики – «чорний ворон». Набитий по вінця в'язнями, він мчав у табір смерті. В цій машині Сергієві пощастило сидіти ззаду біля дверець, де можна було дихнути свіжим повітрям, яке проникало в щілину. Навіть одним оком він бачив дорогу, що в'юнилася з-під коліс по полях і лісах. Миготіли природо-дорожні запилені кущі, високі сосни і павутиння колючих дротяних загорож для невільників. Ось мелькнула і лишилася позаду колона вкрай виснажених, смертельно втомлених в'язнів. В їх руках залізні лопати, а на ногах важкі дерев'яні колодки, їх підганяють конвоїри, як худобу, довжелезними гумовими палицями.

– Ось так нашому брату дістається, – вголос подумав Сергій, так, що почули друзі, які сиділи в нього на ногах.

– Не ліпше і нам буде, – промовив поляк.

– Дарма, від смерті нічого гіршого не буде, – сказав чех.

Худий і змучений, в розірваній сорочці француз від лівої стінки розмовляв жестами. Його бліде обличчя час від часу поверталось до заграбованого крихітного віконця і без слів промовляло: «Бач, яких тенет наснував для нас павук».

У ТАБОРІ СМЕРТІ

Вже вечоріло, як з гуркотом відкрилась, а потім закрилась, пропустивши машину, висока залізна брама. Було наказано вилазити і шикуватися в одну шеренгу. Поки підходив адміністратор, Сергій кинув погляд на катівні зліва, на бараки вдалині, на помешкання адміністративних служб справа і на округлий брукований плац посередині з шибеницями, звідки навівала страх постать повішеного в'язня. Навкруги – висока колюча загорожа в чотири ряди. І сторожові вишки по кутках.

Ось підійшов адміністратор. Без кашкета його лиса голова схожа на здоровенну тикву. Пихкаючи сигарою, він деякий час мовчки пожирав запалими очима прибулих, а потім пояснив, як у цьому таборі з непокірних людей вони роблять слухняних і здібних рабів. Для наочного підтвердження своїх доказів, він цвяхнув нагайкою так, що перед очима в'язнів блиснув залізний наконечник. Потім згорнув ту нагайку, показав пужалном на повішеного, застерігаючи прибулих від такого покарання.

Після інструктажу було переодягнення в смугасті халабуди, нумерація, баня в крижаній воді з шланга, дезінфекція вапном і

потім сон в сирому бараці на голих нарах.

Почалися дні, схожі один на одного, як дві гіркі краплі сліз. Усе тут виконувалося за розпорядком, своєчасно: і підйом, і апель, і видача черпака баланди, і робота в піщаному кар'єрі, і навіть зарядка.

Вже наступного дня Сергій пізнав гіркоту тієї зарядки: ті жаб'ячі стрибки, той оглушливий тупіт дерев'яних колодок і виляски гумових палиць, коли на брук падали немічні в'язні.

На третій день у цьому таборі Сергій натрапив на свого друга Бориса Чернова. Він стояв обіч гурту, що формувався в робочу бригаду.

Голова в нього біла, дрябчасті вилиці, очі великі і сині, як небо, а руки, наче дві гілки знівеченого дерева.

«Так, це він», – промайнуло в залишках свідомості Сергія. Підійшов ближче.

– Значить, і ти тут, дорогий друже?! – з глибоким сумом звернувся.

– Я вже тут чотири дні, – підняв голову Борис і простяг Сергієві кістяву долоню. Якусь мить стояв мовчки, а потім – дивився на ліс, за огорожу. Тільки згодом тихо промовив: – А Володька теж тут десь недалеко. Вірніше, його труп десь тут, у лісах. В сутичці з поліцаями загинув.

– Як же це? – запитав Сергій.

– А так., – почав Борис розповідати, а тут через голову нагайка одному і другому. Підійшли два конвоїри і погнали в стрій.

Після цієї звістки про Володьку Сергієві вночі не спалося. Він думав про гірку долю свою і його друзів – про їх муки і про тих чіпких людців, котрі пристосовуються до обставин лише на свою користь.

Іншого разу вночі пройшла по бараку сенсаційна звістка, що в цей табір привезли Тельмана. Якийсь новачок (його завели в барак серед ночі) запевняв невільників ламаною українською мовою, що він тільки що бачив, як Тельмана вели від машини в будинок, що стоїть недалеко від бараків.

Ця звістка, мов магнітом, підіймала навіть тих, хто лежав напівмертвий. Тільки деяким чогось не вірилось, що Тельмана з Батуцена могли сюди привезти.

– Чого його з в'язниці привезуть у концтабір? – озвався хтось

із кутка. – То, хлопче, ти, мабуть, обізнався. Чи мало їх привозять сюди всяких...

– А, може, комусь захотілося, щоб він подивився на нас, смертників, на колони мучеників, – сказав інший.

Ранком все з'ясувалося. Після апелю, коли в'язнів вели колонами на роботу, на ганку невеликого будиночка, мабуть, призначеного для адміністрації, стояв кремезний, середнього зросту, лисоголовий, знайомий з фотографій чоловік. Він стояв на крок попереду від свого товариша в такій же табірній смугастій формі і дивився широко відкритими очима на колони невільників.

Рухаючись повз той ганок, мов повз трибуни, всі в'язні повертали голови до нього, ліворуч. Від ряду до ряду, від колони до колони передавалося пошепки, щоб не чули конвоїри, одне лиш слово: «Тельман! Тельман!».

А він мовчки стояв, сповнений дум про долю своєї країни, і здавалося, ось він підійме руку для вітання і виголосить промову. Та, бач, навкруги – охорона.

Після цього дня в'язні ще довго спрямовували свої погляди на той ганок. Та вже не було там Тельмана.

ЗНОВУ В ПУТЬ

Цей день був особливо тривожним з самого рання, коли тільки відімкнули казарму і по команді: «Гінауеген! Льос! Льос!» – натовп в'язнів хлинув до виходу, і пролунали виляски гумових пальців по спинах відстаючих та протарахтарили тисячі гольцшугів по бруку на плац, коли холої вирівнювали ряди і, нарешті, коли вже в мертвій тиші називалися номери тих, хто повинен вийти на середину плацу і приєднатися до групи, що відправляється з табору.

«Куди ж це? – туманно промайнуло в свідомості Сергія, коли вже був названий і його номер. – Може, в крематорій?» Та, бач, ні. Вже після було сказано, що ця група в складі дванадцяти в'язнів направляється в каменоломню. «Дарма, – подумав Сергій. – Майже те ж саме, що й тут. Тільки й того, що менша гарантія вижити». Пошкодував, що з другом Борисом розстається – його номер не назвали. Дивився по рядах, щоб йому хоч якийся прощальний знак подати, та так і не побачив.

Відразу повели в лазню. Спустившись по кам'яних східцях в

передбанник, хлопці роздяглися і здали смугастий табірний одяг і тут же одержали свій. Потім ступили в напівтемний відділ, що, власне, називався лазнею. Назустріч з бокової кімнати з поличками, заставленими різними хімікатами, вийшов капо – банщик і взявся за шланг. Сильний струмінь крижаної води бив деякий час по голих кістлявих тілах, а потім з'явився з тієї ж бокової кімнати дезинфектор з білою речовиною в тазу. Той обробляв тіла не-вільників, дуже вміло володіючи совком. Від тієї речовини відразу на кожному піднялися величезні пекучі пухирі. Ті пухирі почервоніли, а деякі прорвалися. Одного нещасника винесли. Всіх інших крита машина підхопила і помчала, мов голодна вовчиця, петляючи здебільшого лісовими дорогами, в каменоломню. Вже перед заходом сонця вона зупинилася біля дорожнього знака при в'їзді в глибокий і широкий яр. Тут конвоїри відчинили дверцята і випустили в'язнів по нужді. Звідси можна було бачити, як зліва, мов червона діжа, на обрії стояло сонце і своїм тьмяним промінням освічувало високу кам'яну скелю на протилежному боці яру.

Звідти чулися вибухи, видно було, як від скелі піднявся величезний клубок диму, як униз по скелі покотилися кам'яні брили, а там, біля самого підніжжя скелі, наче мурашня, копошаться не-вільники. Ліворуч від скелі, у глибині яру, куди сповзають вагонетки, навантажені камінням, під чорними дахами стугоняють двигуни і скрегочуть невидимими зубами ненажерливі сталеві чудовиська, що розмелюють на борошно не лише каміння, а й людські кістки.

Ось пролунав наказ: «Авнштайген!», і машина швидко скотилася вниз.

В КАМЕНОЛОМНІ

З перших хвилин роботи в цьому котловані фашистські холоуї почали знущатися над безвинними людьми. Убивця ще й сміявся, відміряючи кроки від жертви, ставав у картинну позу і, наче в мішень, стріляв у потилицю в'язня.

Незабаром, за те, що під час завантаження вагонетки через пухирі на тілі не вберігся і зробив на руці невелике садно, Сергій теж стояв над ямою. Наче ножем полоснуло по серцю, коли відчув, що в його голову також наведений пістолет.

– Ти саботажник, – почув слова.

– Ні, я не саботажник, я працюю добре, – відповів німецькою мовою.

– Ти ще й нашу мову знаєш! – з ноткою глузливості сказав есесівець. – А навіщо ти її вчив? – спитав і чомусь голосно зареготав: Все рівно ж тобі гинути від рук німців.

– Я не знав про це. Хороші німці так не роблять. А тому і вчив їх мову.

– Однак ти ж саботажник, не підкоряєшся нашій владі! – з люттю кинув есесівець, наказав скинути мюцце і повернутись обличчям до ями. Та, бач, якраз у цю мить підбіг бригадир, чорновусий німець, і викляччив Сергія з-під пістолета. Пізніше, коли рани в нещасників від тієї клятої дезинфекції стали гноїтись, той добрий бригадир знову став у пригоді. За його наполегливим клопотанням під'їхала до нещасників з відкритими дверцятами машина.

– Залазьте! – звелів той добрий бригадир.

Допомагаючи один одному, залізли хлопці в простору крыту машину, і вона рушила з каменоломні.

– Хоч і не на волю їдемо, однак гірше не буде, – обізвався якийсь в'язень, що сидів спереду, увесь почорнілий, у загниваючих ранах. – І це, як бачите, дякуючи бригадиру. Він теж німець, а бач, добрий.

– А знаєте, товариші, мені здається, що я бачив цього вусача ще до війни десь на Україні. Чи, може, схожий був у нас такий чоловік у групі артистів з Берліна, – говорив від правого борту безволосий скелет.

– Добрий Гешонек, – сказав хтось інший. – Якби він не визволив нас, то в тому пеклі знайшли б ми свій кінець.

– Почекай, товаришу, невідомо, що воно далі буде, бо не сказали, куди нас везуть. Може, в крематорій...

Та ось, на велику радість, після недовгої їзди, хлопці потрапили в табірний лазарет. Три дні і три ночі знівечені доходяї, змазані якимись мастилами, лежали на чистих нарах і лікувались. Хоча потім знову потрапили в тісну в'язничну камеру.

У В'ЯЗНИЦІ

Коли рани дещо затяглись, Сергій повернувся на лівий бік і познайомився з рослим в'язнем Петром. У тьмяному світлі, що проникало сюди кризь маленьке загразоване віконце, видно було

його рослу фігуру, обгорнуту в сіре лахміття. Можна було розгледіти його темно-бронзове обличчя, засіяне крапочками, подібними до веснянок, і високе чоло з плямою над правим оком. В його лагідному густому голосі звучали приязнь і співчуття.

– Пробуй! Пробуй! – звернувся він до Сергія. – Мабуть, теж пройшов темні штуби, потрапивши чортові в зуби.

– Та, було, – обізвався Сергій.

– Ми думали, що тебе винесуть, а ти, бач, слава Богу, ожив. Звідки ж тебе привезли?

– З каменоломні.

– Щасливий, значить. Звідти повертаються мало.

– Мені теж довелося там працювати, – обізвався з нижньої нари поляк. – Шлях би їх трафив! Там нашого брата, як скотину, поганяють і нізачо над ямою під пістолет ставлять. Хіба не вийдучи живим...

– Ну, це, товаришу, потім, коли будеш на волі, – сказав дядько Петро, – а зараз краще давайте попрохаємо Сергія, щоб він щось продекламував з тих віршів, з якими він сонним цієї ночі так геніально виступав.

– Хіба я виступав? – обізвався Сергій.

– Та ще як! Мабуть, сам і складав?

Після деякої заминки Сергій декламував строфи з поеми про рідну Україну. Закінчив такими словами:

– Ще грози не втихли, в пожежах планета,

Кати переслідують кожен мій крок.

Та я розриваю їх чорні тенета,

Лечу ось до тебе на крилах думок.

Він декламував тихо, але так виразно і так дохідливо, що в камері дихання в'язнів полегшало.

Потім розказував дуже цікаві речі із творів знаменитих письменників дядько Петро. У нього теж дуже вдало виходило.

Його голос звучав спокійно і трохи хрипливато. Цього разу він закінчив свою розповідь строфою Маяковського:

«Отечество славлю,

Которое есть.

Но трижды –

Которое будет!».

Через деякий час, мабуть, щоб провітрити камеру, наглядачі відкрили двері навстіж. В'язні, як мурахи, повилазили в двір, розділений дротяною перегородкою на чоловічу і жіночу частини, обнесений високою кам'яною стіною, і деякі грілися на сонці. Сергій теж вийшов. Схилившись на одвірок, деякий час стояв і дивився на сторожову будку, звідки з'являлася огидна фігура вартового. Глянув також за перегородку. Там промелькнули, як тіні, декілька змучених в обшарпаному одязі жінок. «Можливо, тут і землячки є», – промайнуло в думці. Наважився підійти ближче до перегородки, та ноги підломилися, і він сів на вичовгану землю. Сидів зігнувшись, підставивши під сонячні промені зовсім безволосу голову, і не помітив, як перед ним до колючого дроту наблизилася дівчина в рваній кофтині, з худим і блідим обличчям, дивлячись на Сергія великими і сумними очима. Сергій підняв голову і в небесній блакиті тих очей вловив щось знайоме. Вона промовила якесь слово і показала в нижніх зубах щербинку.

– Це ж ти, Галю? – озвався тихо, щоб не почувла сторожа.

– Так, це я, – сказала крізь сльози. – Не пізнала б тебе нізачо, якби не отой шрам на носі. Ти такий худий і змучений, ніби з шибениці знятий. Почекай, я зараз принесу тобі хліба. Мені його на роботі люди дали.

Галя сходила в камеру, принесла шматочок хліба і, озираючись на всі боки, просунула його крізь огорожу. В інші дні вона просувала і по два шматочки, хоч і одержувала за це нагайки.

Сергій віддавав більшу частину хліба своїм друзям, але й сам до деякої міри ожив, повеселішав... В його сплюндровану і спустошену душу заглянуло приємне почуття, подібне до того, яким Галя наділила його ще в дитинстві, коли висипала перед ним запашну ряску з біленького фартушка. Те почуття, мабуть, відчули і його друзі по нарах. А дядько Петро навіть став його розхвалювати за поетичний талант і його надзвичайно велику силу волі. Він став наставляти дуже слабих психологічно:

– В цій заперті ми незалежні від ворогів, – говорив він. – Давайте краще свою злобу і гнів утихомиримо, щоб більша була гарантія одужати. Неварто ж достроково йти на той світ, додаючи собі тяжких думок. На цьому світі ми всі приречені нести тягар несправедливості. По можливості треба мати силу волі і берегти своє життя, бо воно і так у людини дуже коротке. Достатньо нам

того, що збереглося від страждань у нашій підсвідомості. Настане час визволення, спаде з нас нечисть покори, і тоді ми зуміємо краще засудити злочинців. Будьмо пильними, щоб чинити опір тому, хто нізачо карає люд.

– А знаєш, друже, – обізвався чоловік, що лежав теж недалеко від Петра. – Не насильством треба долати зло і ненависть, візьміть до уваги слово Ісуса Христа за правило, а його вчинки за взірець. Він радив нам відповідати покорою і любов'ю, чинити добро і тим, хто ненавидить і зневажає нас.

– Що ж, товаришу, – знову обізвався дядько Петро, – твої проповіді в даній ситуації зовсім недоречні. У пащі ворожій перебуваючи, цього я й іншим не раджу слухати.

Згодом у камеру стали заявлятися все нові конвоїри. Групами і поодиноці виводили в'язнів, саджали у криті машини і кудись везли. Одного туманного ранку вивели в двір до такої машини і Сергія. Коли він стояв уже поруч з дверцями, міг позирити за дротяну перегородку, де була Галя. Тепер там стало зовсім пусто. Густий вранішній туман спадав на вичовгану землю в'язничного двору, зависав краплями на колючках загорожі, і здавалося, що то чийсь сльози. Потім машина, набита ледве живими скелетами, мчала в інший табір лісовими дорогами поміж павутинням дротяних загорож, а ті важкі краплі від туману, як іскри, палили душі. Тільки згодом теплий травневий вітерець зі сходу розвіяв їх, а володар тих страшних загорож знайшов свій кінець.

ДРУЗІ ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ ЗНОВ

Прийшов переможний травень. Всюди просвітліло небо, затихли аларми. У великому таборі, що на околиці Бурдорфа, хоча в казармах по-старому ще тісно, однак повсюди вже відчувається воля. День настане – в табірному дворі, поза табором, навіть у вулицях міста групами і поодиноці вже без конвою ідуть колишні невільники. За зовнішнім виглядом вони ще відрізняються від місцевих жителів, однак внутрішньо вони вже на висоті людської гідності. Деякі вже переодягнені біля складу одяжі, що утворився прямо серед табірному дворі, деякі прямують групами в супроводі озброєних американців у місто.

Під час такої ось вільної прогулянки неподалік від табору Сергій зустрів свого друга Бориса. Той Борис худий і, як чапля,

цибатий йшов уже в чистих трофейних брюках і в білій сорочці. Як глянув на Сергія, вже теж переодягненого, ледве повірив своїм очам. Підбіг і, обнімаючи:

– Ти живий, друже? А я про тебе вже сумну думку мав, пригадуючи той апель в тому страшному концтаборі, коли вас, групу доходяїв, вишикували на плацу і відразу десь повели. Думав – у крематорій. Вже пізніше прочув, що вас у каменоломню повезли. А звідти ж мало поверталось назад. Якщо дехто й повернувся, то був такий слабкий, що під час муштри на плацу не витримував.

– Я ледве не потрапив у крематорій, друже, – сказав Сергій.

– Добре, що нас, декількох із одинадцяти, вивезли із загинувачими пухирями в табірний лазарет. Все-таки не дали загинути у скелях. І ми були вдячні за те визволення нашому бригадиру. Мабуть, все життя ми будемо пам'ятати того доброго рятівника Гешонка.

– Гешонек? – здивовано спитав перехожий в'язень невисокого зросту, зупинившись біля хлопців. – Я теж знаю того в'язня Гешонка. Він хоч і німець, та вірний антифашист. У тій каменоломні і в таборі ми з ним були як друзі. А ще ось що я вам скажу. Добре, що ви раніше визволилися з того пекла. А я був там до кінця війни.

Той незнайомець ступив ближче до хлопців і став розказувати таку історію:

– Вже в кінці квітня сорок п'ятого року нас повезли в бухту Любек, загнали в кораблі, які були під фашистськими прапорами, і відчалили від берега. Уявіть собі, яка була страшна агонія в каютах кораблів. Всі ж зрозуміли, що нас привезли топити. Коли кораблі вже були на глибині, з літаків, що летіли з Англії, на нас раптом полетіли бомби. Загриміли вибухи, і навколо все затьмарилося димом. З тріском осіли в глибині моря розбиті кораблі. Добре, що хоч нам, деяким відважним, пощастило затриматися на дрючках від розбитих кораблів, а потім добратися до берега. Кажуть, що врятувався також Ервін Гешонек.

Розповівши про цю страшну пригоду потоплення в'язнів, той незнайомець пішов до бараків, а Борис та Сергій, всівшись на траві біля відчинених табірних воріт, ще довго сиділи і пригадували свої відчайдушні втечі і страждання в таборах.

«ЗАГИНУВ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ ДОНБАСУ»

Над Дінцем затихали гармати, а за прибережними горами ще купчилися ворожі війська – час від часу огризаючись, посилали на лівий берег остогидлі ракетні черги.

Дмитро Боровий – в минулому танкіст, а відтоді, як потрапив у вороже оточення і чудом вийшов із нього – відважний піхотинець з двома пораненнями, вже вкотре обвішаний гранатами, з рацією за плечима вирушав у розвідку. Він пробирався густими заростями, переходив небезпечні місця, де щойно тікали вороги. Попереду ще курився від вибухів некрутий перевал, а за ним, мов червона рана, сідало закривавлене сонце. В його косих променях він бачив на схилах будівлі знайомого шахтарського міста, іржаві копри і гостроверхі, мов солдатські шоломи, круті терикони. Пригадав ту гористу місцевість. Здаля пізнав навіть надбудови шахти, де працював перед війною, куди завела його важка селянська доля в тридцять третьому році, де він зі своєю Марією так мріяв про краще майбутнє. Пригадав ту єдину радість, коли за доблесний труд у забої одержав золотий іменний годинник з рук самого міністра промисловості. Безцінним скарбом видався йому тоді той подарунок. Та не встиг на нього й надивитись, як грянула війна.

Тепер йому не до прикрас. Кожен крок на гору, здебільшого по-пластунськи, давався не легше, як було в забої. Руки в нього подерті, піт з почорнілого лица так і ллє, а на зубах тріщить пісок. Часом він відпочивав, дивився вниз за ріку, за піщану придінцеву долину, де в передвечірній імлі ледве мріють степові горби. Десь там і його село, його рідня – батько, мати. І його Марія з малим Стьопою. Вона переїхала туди ще на початку війни. Він прихилився до землі, наче прислухався до її розмови. Наче ось вона стоїть перед ним зажурена, – бліде личко, заплакані чорні очі і губи, скривлені від жалю.

Вже темніло, як Дмитро добрався до тієї високої місцевості, звідки було видно вороже військо. Приліг біля кущика ліщини, стежив та передавав по рації своїм про те формування. Тільки встиг передати координати, як із-за пагорба озвався автомат. Там замаскована ворожа застава. Дмитро швидко відв'язав гранату і шпурнув за той пагорб. Автомат затих. Розідравши сорочку, став перев'язувати рану, та ось раптом з правого боку знову загриміли постріли. Тільки замахнувся гранатою, як у праве передпліччя знову

влучила куля. Потім ще дві кулі влучили в голову, і перед ним затьмарився світ.

Стрільці з ворожої застави, мабуть, переконавшись, що розвідник не підніметься, взяли своїх поранених і хутко подалися в улоговину. Дмитро, стікаючи кров'ю, все ж переповз в безпечніше місце. Намагався піднятися, та так і не піднявся. Він лежав закривавленим тілом на колючій стерні і вже не відчував, як осінній вітер студив його гарячі рани, як із напливаючих хмар падали на нього холодні краплі дощу. Коли вже зовсім потемніло і навкруги стало тихо, він хоч і не міг рухатись, та, припавши до землі простріленою головою, все ж дивився туди, де сходяться небо й земля, наче бажав зрозуміти, про що вони між собою говорять. А розмова в них була така:

– Недобре ти, Небо, що негоду на мене посилаєш, – сказала Земля. – Ще ж тільки початок осені, а ти вже хмуришся і так суворо дивишся на мене, мов пізньої осені.

– Ні, я зараз ще не суворе. Ось на світанку подивлюся – може, ще й морозець пошлю, – мигаючи із-за хмари вечірньою зіркою, мовило Небо.

– Як же ти морозець пошлеш, як у мене на полі битви люди страждають? – турбувалась Земля.

– Вічно в тебе страждають і гинуть люди, – докоряло Небо.

– Я мати – Земля, – людей народжую і знову на вічний спочинок беру.

– Старим-то так, а молодим навіщо твій спочинок?

– Я не винна, що ненажери зброю таку вигадують, щоб людей і молодих нищити. Хіба ж я за всіх повинна відповідати? Он твій святий Ілля теж, буває, промчить на колісниці і всіх без розбору – старих і молодих – блискавкою нищить. Так ти ж, мабуть, цього не бачиш.

– Ні, я все бачу і за всіх твоїх мешканців, живих і мертвих, уболюю, душі їх навічно до себе приймаю.

– Ну що ж, ти ж безмежне, Небо, а я – Земля – ось яка маленька. Мене віки все ділять і ніяк не поділять. Не помирившись, бійки затівають і мені спокою не дають, – так кризь сльози мовила Земля.

– Значить, ти грішна, Земле, бо правди Божої поміж людей нема.

– А де ж та правда? – знову озвалася Земля.

– Правда – в світлі зірок моїх, якими стали ті, що добрі серця

мали. Зрідка вона є і в тих – ще живих і мудрих, що мають незгасну силу духовності, творчу наснагу і розум, прагнення до ідеалу.

– Так, так. Це я вірю. Є правда і в живих мудрих, але йдеться про те, щоб стати на варті людини, цього дорогого плоду Матері Природи, захистити її від страхітливих тиранів, нищівних війн і руїн. Божа воля – це і твоя воля, – сказала Земля і принишкла.

Цей діалог підслухав Дмитро, потрошеною головою поникши до землі, ще маючи жагу до життя в гарячому серці. А коли вже стало розвиднятися, і наші війська пішли на ворога, до нього прийшла допомога. Свої солдати, що наступали, повернули його лицем догори. А потім підійшла і медсестра. Вона стала перев'язувати рани, а він тільки щось марить, часом закричить, то знову заспокоїться; пильно подивився в карі очі сестри і задушевно промовив: «Марія?».

Дуже схожа була та сестра на його Марію.

Згодом Дмитра разом з іншими пораненими везли в Новоборівський шпиталь. Везли через Дінець і через його рідне село.

Під ним – дорога польова, по якій не раз пройшов змалечку за скотиною босими ногами, а над ним – небо таке голубе і чисте, мов умите дитяче личко. Він і дивився в те небо, та, мабуть, не збагнув його краси. Тільки щось незрозуміле часом вигукне, мабуть, посилаючи вбивцям найжорстокіші прокльони.

Ось машина скотилася з гірки і зупинилася в тіні велетенських сокорів. Відкрилися дверцята. Шофер став щось ворожити в моторі, а Дмитро лежав між пораненими бійцями нерухомо і тихо, спрямувавши насторожений погляд на віти знайомих дерев, прислухаючись до їх шелесту, мов до розмови своїх односельчан.

* * *

У сім'ї Борових якраз сьогодні багато було розмов і гармидеру. Малий Стьоба в терниння заліз – Марії клопоту наробив. Баба Оксана стала на діда гримати:

– Ти ж ото ходиш по двору, а не бачиш, що дитина ніжки подряпала. – А потім: – Який же ти хазяїн, як у тебе он і курятник розвалився. Як були сини вдома, так все було до ладу. Той Митя наш, було, скрізь справиться.

– Еге ж, Митя... А де ж він, той Митя? – від сараю озивається дід Георгій. – Може, він зараз десь у страшних боях, а може... Бог його зна, де...

Вже післяобідньої пори, коли дід Георгій ремонтував курник, від воріт обізвалася до нього знайома циганка Мар'яна, та сама, що з циганом-ковалем жила в кінці вулиці в старій скособоченій глинянці. Як розвалилася та глинянка, вони й кузню покинули, а ковальський міх на золоті серги промінjali, бо дуже любила чепуритись Мар'яна. Було, як іде по вулиці, так і по хатах люди чують, як вона видзвонює дорогими брязкальцями.

Тепер на ній немає тих брязкалець, а замість золотих сережок на чорній старечій шиї біліють простенькі якісь кружальця.

Вона поговорила з дідом Георгієм, що вийшов з курника з пір'їною на бороді, а потім завітала в хату. Тільки поріг переступила і побачила бабу Оксану за швейною машинкою, зразу почала:

— Ти щаслива, ти вродлива – як і змолоду була. Тепер хоч і роки вже не ті, а, бач, руки золоті.

— Та ще дещо шию, – сказала баба Оксана. – Ми з дідом і в старенькому переходим, а синам хоч по сорочці буде, якщо вернуться з війни.

— Сини у вас, як соколи, – говорила циганка. – Знаю ваших синів: і Дмитра, і Сергія, і Федю, і Славіка.

— Тепер всі на війні. Не від усіх тільки вісточки маєм, – пожурилась баба Оксана і запросила циганку до столу.

— Хороші, хороші у вас сини. Особливо найстарший ваш, Дмитро... Який він тільки хазяйновитий був! А як вийде, було, на вулицю з гармонією – всіх розвеселить. Дай, Боже, щасливо повернутися йому з війни. Заступи і порятуй ваших синів від злої кулі, не дай крові їх вилитися на святу землю.

Ці розмови почула з світлиці Марія, і коли вже циганка стала розкидати карти, щоб поворожити про долю синів, вона вийшла в хатину і стала на дверях з хлопчиком на руках, як свята Богородиця; вона стояла і нила серцем за свого Митю.

— Оце ж, дивись, дорога, – говорила циганка, – карти показують, що твій Дмитро в казенному домі буде. Бачиш, як до нього трєфовий король прихилиється, все поруч падає. Це ж доктор. А Дмитро, бач, все відходить від нього. Мабуть, з великими ранами.

Ворожила циганка і про інших синів. А як тільки зібрала вона карти і її провела баба Оксана за поріг, знову постукали в двері. Прожогом ускочив у хату сусід Іван Данильченко і, хвилюючись, проказав тривожну вість:

— Вашого Дмитра везуть на машині з фронту в Новоборівський госпіталь і зупинилися он там, під осоками, в центрі села. Там багато поранилих, а він зовсім непритомний. Ми як підійшли до машини, так зовсім його не впізнали. Баба Явдокимиха, он та, що живе над дорогою, стала по природку та по родимці прикидати, а потім оглянулася до нас і каже: «Чи це не Миронівський хлопець?». Почали ми до нього звертатись по імені, а він тільки ворухне губами та важко застогне. З трудом якось лиш промовив: «Дайте мені напитися голубівської води». Значить, якась інтуїція підказала.

Після цієї звістки баба Оксана та Марія зразу заплакали. Дід Георгій почув той плач, прийшов і почав перепитувати. Жінки, не знаючи, в що взутись, по хаті микаються, а не знайшовши взуття, одна за одною подалися по вулиці босі. Дід води з колодязя відерцем дістав, кружечку прихопив і вслід подибав. Як прийшли до машини, Марія зразу до Дмитра в кузов залізла, схилилася над ним плачучи, а він тільки дивиться перед собою затьмареними очима та ледве ворухить сухими устами. Води подали в кухлі. Тільки один ковток зробив, хотів щось сказати, відкривши уста, та так і не сказав. Коли вже завели мотор, він, дивлячись на свого батька, підняв забинтовану праву руку і вказав на прострелену голову. Марія, як сиділа над ним у кузові, та так і поїхала в госпіталь до смерті доглядати.

Ранком наступного дня привезли Дмитра додому в чорній домовині. Занесли в хату і поклали на лаві біля відчиненого вікна в його улюблений вишневий сад. Ні задуха від тісноти, коли зійшлися люди, ні прохолодний вітерець не могли вигнати приємного запаху із того саду, який Дмитро так любив і доглядав після смерті свого дідуся. Тепер лежить він у своїй рідній хаті, прямий і строгий боєць, із простреленою забинтованою головою. Тільки худе і бліде обличчя, чисто поголене в госпіталі, нагадувало Марії, всім рідним і односельчанам про колишнього молодцюватого Дмитра-гармоніста. Марія час від часу схилялась над ним і ридьма ридала, а бородатий Георгій, згорбившись, теж часто підходив, наче хотів дізнатися, чи не відкриє Дмитро очі, чи не гляне на нього і на малого Стьопу, що тепер сидів так тихо перед ним на скрині.

Вже як ховали Дмитра, на цвинтарі все село зібралось. Над його похованням тісним строем також стояло військо.

Слова скорботи під час мітингу і бойові три залпи пролунали над його могилою. По рідній долині гучною луною відізвались ті звуки, а на високому пам'ятнику були викарбувані слова: «Загинув за визволення Донбасу».

НА РАДІСТЬ СІВАЧЕВІ

Не так давно очистилося небо від зловісних хмар війни. Матері ще виглядають своїх синів, а вдови ждуть чоловіків. Тільки час не жде. Він біжить, як та вода, що з клеткотом виплескується з Верхньоголубівського джерела і спішить у широку долину, щоб оживляти природу.

Час не жде. Недавно лежали навкруги глибокі сніги, а вже все ожило, загомоніло. Запахло першою травичкою, заграв, як на флейті, теплий вітерець, і пролягли повсюди доріжки.

Цієї відповідальної робочої пори колгоспники прокидаються рано. Ще тільки зоря встає над Воряківською гіркою, ще на місяці брати-ковалі похашцем клепають залізо, перековуючи меч на рало, а в колгоспному дворі вже панує пожвавлення. Біля трактора, якого під час війни хлопці закопували в лісі, що лишився тільки живим та теплим, метушаться молоді трактористки. Вони хочуть перевірити його працездатність. Бригадир тракторної бригади Бугаївський невідступно допомагає дівчатам, дає поради, сам догвинчує кожну гаечку, прилаштовує реманент.

У кузні відзвонює молотом Льонька Банд. Здалеку видно, як у відчинених широких дверях рояться густі іскри.

У механічній майстерні Давид Семиряжко запустив двигуна. Засвітилась електролампочка. Заскреготали інструменти на токарних і токарних верстатах.

В синій фуфайці, в армійському картузі, з-під козирка якого виглядає молодецька шевелюра, по двору мотається недавній відважний фронтовик, а тепер бригадир комплексної бригади, Микола Матухно.

– А ти, Кіндратовичу, чого не запряг волів? – чути його голос.
– Я радий би ними хоч у Крим по сіль, так у рудого ще після евакуації, шия не загоїлась.

– Ну, тоді нехай стоять, а ти йди в майстерню леміші точити.

Ось жінки приводять корів, парують їх, підбирають реманент і йдуть на поле. До теслярні йдуть літні чоловіки.

– А ти, Гавриловичу, чому без сокири? – звертається бригадир.

– А де ж я її візьму? Була колись така хороша, гостра, як вогонь.

Так лихо ж трапилось: німці забрали.

– Ну йди до Льоньки, молотобійцем будеш. А ви, Гордійовичу, йдіть баз для скотини ремонтувати, – розпорядився бригадир.

У колгоспному дворі і на вулиці шум і гам, аж відлуння йде по долині.

Біля контори на лавці, мов прислухаються до цього відлуння, сидять тихо недужі чоловіки. Це інваліди – недавні фронтовики. Вони теж прийшли на роботу. Кожному ж хочеться бути десь у ділі. Тільки не всяка робота тепер їм доступна. Колись вони робили все: орали, сіяли й збирали, гордились своїм хліборобським благородним трудом. Тепер позбавлені цієї радості. В одного війна відібрала руку, в другого ногу, в третього осколками все тіло знівечила. Тепер тільки й утіхи: сиди та цигаркою попихкуй. Однією рукою хоч цвях можна забити, а на одній нозі і струмка не перескочити. Ще гірше безногому Андрієві Коломійцю, який колись був швидким і дотепним, тепер ось обіперся на спинку триколісного візка, підняв кучеряву голову, вдивляючись у небесну синь, почав:

– Дивіться, добрі люди, чиїхся голубів війна пощадила. Лишилися живими і ось повертаються знову на свої гнізда.

– Та тих голубів залишилося скільки, як оце нас, – сказав Федосій Голуб, дістав цигарку і став розминати її на протезі правої руки. – Свійські голуби, як і люди, люблять спокійне і мирне життя. Так що то, мабуть, молоденькі – старі не збереглись. Кажуть же, що в ту ніч, як горіла церква, так вони над селом зграями кружляли, поки й зникли десь у небесах.

– Ті голуби повернулися і збереглися в Артименковому голуб'ятнику, – встряв у розмову від самих дверей конторський сторож, дід Яким, поправляючи заяложену вушанку на сивій голові.

– Як же вони могли залишитись? – знову Коломієць.

– А біс його знає, – поволі сказав дід Яким, – може, хазяїн знав таку молитву, що в голуб'ятник доходила.

– Яку там молитву, – заперечив Яків Бахмет і потряс порожнім рукавом, – просто йому повезло.

– А що ви, дядьку, можливо, й так, – пожвавішав Коломієць. – Я пам'ятаю одного друга-фронтовика, який в боях тільки й ряту-

вався молитвою. Сам чув, як він перед боєм, повернувшись до схід сонця, щось божествене нашіптував. Інші, було, в бою гинуть, а йому хоч би що. Правда, одного разу про нього, мабуть, Всевишній забув. Виліз на високу березу, щоб краще вороже угруповання розгледіти і звідити без дозволу командира декілька пострілів зробив. Тут відразу ж по тому дереву німці снарядами чесонули. Мені осколками ноги скалічило, а він повалився на землю і теж ледве живим лишився.

– Отож і кажи, що молитва допомагає. Якщо йому щастило в деяких випадках, то, мабуть, тільки тому, що в нього було снайперське уміння, – стверджував Яків Бахмет. – Неукам і важким на підйом ніяка молитва не допоможе.

– Я сказав би так, що там, на фронті, так само, як і в тилу ворога, дужий той, хто не боїться смерті, – встряв у розмову Сергій Боровий. Він прибув тільки вчора з лікарні, худий і блідий. Він також поранений: на обличчі видно тугі рубці від ворожих нагайок. Коли він говорив, то дуже сильно посмикував шийними жилками, його голос тремтів і, мабуть, тому тримався на самій низькій ноті. – Правда, фронт відрізняється від ворожого тилу тим, що пораненого лікують, а там недужого хіба що в крематорій відправляють.

– Так що, молитва там не допомагала? – обізвався Гриня Гребінник, який підійшов непомітно і стояв дещо збоку, спрямувавши свій погляд на згарище, де височіла колись дерев'яна церква. До війни багато років Гриня проводив у ній клубну роботу. Тепер те попелище муляє йому очі.

– Ви, дядьку, скучаєте за церквою? – запитав Коломієць. – А скажіть, будь ласка, чи ви бігали з відром гасити пожежу?

– Ні, я не бігав з відром, бо знав, що все рівно таку велетенську споруду відром води не загасиш. Старі бабусі хотіли її молитвами врятувати, і теж нічого не вийшло. Як піднялося полум'я і освітіло все село, вони вийшли на вулицю і давай об дорогу поклони бити, а вогонь підіймався все вище і вище. Від нього стало так видно, хоч голки збирай. О, якби дійсно на небі Всевишній був, він би обов'язково побачив з своєї небесної канцелярії довжелезний язик того вогнища, зібрав би з усього світу дощові хмари і погасив би ними пожежу. Стара Мирониша, моя сусідка – навприсядки через дорогу – хрестилась і говорила, що це вже страшний суд почався,

що буде горіти небо і земля і всім грішним не буде покаяння. А воно, бач, навпаки вийшло – Божий храм з вітварем і святими апостолами згорів, а ми, грішні, лишилися живими.

– А я думаю, – озвався знову Коломієць, – ми не грішні, бо громили винуватця цієї пожежі. Хоч і кажуть, що іскра невідомо де взялася, але це ж було під час боїв; значить, винуватець – палій війни.

На ганку контори з'явилися голова колгоспу Дикало і директор школи Воронцов. Вони зупинилися і прислухалися до розмови. Згодом Воронцов сказав:

– Мабуть, мало того, щоб сказати, що наші воїни, а в тому числі і ми – не грішні. Навіть важко підібрати таких похвальних слів на адресу всіх тих, хто, не жаліючи свого життя, загасив таку велику всесвітню пожежу. Це могли зробити тільки наші люди, які люблять свою Батьківщину. Нам жаль цієї будови, але це в порівнянні з тим, що заподіяв нам ворог, як крапля в морі. І якщо ми зуміли перемогти такого сильного ворога, то побудувати на цьому місці нову церкву, принаймні, новий клуб, зуміємо.

– Ну, церкву ми не побудуємо всім колгоспом. Це хіба тільки клуб, – сказав Дикало.

– Ми своїми силами клуб побудуємо, – встав однорукий Яків. – Як, хлопці, побудуємо?

– Побудуємо! – хором відповіли інваліди.

– В кого ноги нема – руки є, в кого руки нема – голови на плечах є, – висловився Сергій Боровий. – Нам би тільки будматеріали...

– Підтримую хорошу ініціативу, – це голова колгоспу, – але щодо матеріалу, то, як кажуть, рад би в рай, та гріхи не пускають. Сівба ж... Буде тягло – привезем. А зараз достатньо вам буде роботи по ліквідації згарища.

– Навіть фундамент можемо закласти, – сказав Яків. – Камінь є, а для розчину знайдемо і піску, і цементу.

Воронцов і Дикало зійшли з ганку і рушили до згарища. Всі пішли слідом. Зразу ж почалася розчистка майданчика для будівництва. На допомогу інвалідам прийшли учні старших класів, і в цей день був закладений фундамент.

Незабаром будівництво йшло повним ходом. Навіть безногий Коломієць, сидячи у візку, допомагав у роботі, чим тільки міг.

– Сидів би ото в своєму всюдиході та готовенького ждав, – жартував однорукий Яків.

– Не командуй. Це тобі не в армії. Тут ми всі рівні. Мені теж хочеться від людей не відстати. Внесу свій труд – місце буде в клубі почесне гарантоване.

Особливо людно було і навіть весело біля новобудови в той день, коли ліпили стіни і накладали стелю. Прийшли допомагати і ті, кого не запрошували. Навіть з сусіднього села Климівки дві дівчини прийшли.

– А що ж ви думаєте?! Колгосп один, інтереси – одні. Ми повинні однією сім'єю жити, – відказала огрядна червоношока дівчина з прибулих. Ці дівчата відразу зорієнтувалися, де потрібніші люди, – полізли нагору накладати стелю.

– Дивіться, не поламайте драбини! – обізвався Гриня знизу. На горищі над отвором вже стояв наготові з високо заковченими холошами і засуканими рукавами Іван Данильченко. Він був готовий приймати все, що подадуть знизу. І ось знайому ще з шкільної парти Дуню він схопив під руки і поточився з нею ледве не до крайньої балки. Вона відіпхнула його і вказала рукою на отвір. Під час роботи Іван ще раз наблизився до Дуні.

– Не лізь! – відмахнулась і вцяцькувала його всього глиною.

– А чого?

– А того, що пожежа трапиться.

– Глина ж не горить.

– Так ти згориш.

– А хіба мене тобі жалко?

– Жалко, що тебе горілка з розуму звела.

Іван відповів присоромленою усмішкою, похнюпився і пішов у своє діло. Йому стало обідно за такі зневажливі жарти. Хіба ж він поганий хлопець? Хіба ж він ледар у колгоспі? Навпаки, він ніколи не відмовляється від найважчої фізичної роботи. У школі середню освіту здобув, а в начальство не лізе. Та й не пияка. Правда, буває, що після роботи зайде в чайну і з досади нап'ється. А хто в тій чайній тепер не буває? Навіть начальник з району заявиться – там з головою пиячить, їх розмови можна почути: «Скільки вивезеш хліба?» – це представник. «Скільки скажеш, скільки й вивезу», – відповідає весело голова. Хліб ще на полі, а рука руку мие. А Іван, бач, не такий. Він справжній трудяга. Тепер він, дещо засо-

ромлений, крадькома поглядав на Дуню, що мовчки робила своє діло та інколи також на нього стріляла спідлоба блискучими очима.

Внизу дівчата, мабуть, вперше після війни, завели веселу пісню. Співали не дуже голосно, однак у хлопців, що носили глину, терпець урвався: почали скаржитись, що їм важко.

– А ви не спішіть, – сказала Настя Куролес. – Хто спішить – той дівчат смішить. Он подивіться на дядька Гриню. Той не спішить.

– Та в нього ж свої діла – устряла в розмову якась літня жінка.

– Ви ж бачите, з афішею ходить. Постанову вже буде ставити.

– Завтра кіно привезуть, – сказав Гриня.

– Ви самі, як кіно, дядьку, – знову Настя. – Стіни ж не висохнуть.

– Не висохнуть, надворі будем ставити.

Після цієї новини ще веселіше задзвеніла пісня дівчат. Гриня обходив просторі кімнати сільбуду, прикидав, де, що розміститься, включаючи свою резиденцію, де він ще буде займатися режисурою.

Наступного дня старим жінкам, що йшли по вулиці, хтось сказав, жартуючи, що вже побудована нова церква. У кузні якраз відзвонювали молотками, а вони подумали, що то дзвони на церкві, що в ній служба йде. Підійшли ближче, а там – звичайний дах. Дуже розтривожились, коли увійшли в помешкання і побачили замість попа Олексія завклубом Гриню. Так і дихнули на нього пеклом. Хотіли подерти його за патлі, та, зрозумівши, що все це без користі, відступили назад.

Тепер всім звично бачити замість церкви новий клуб. Він майорить строкатими фарбами афіш і виблискує шибками широких вікон під променями сонця, що пробиваються крізь віття високих тополь. На полях колгоспу заколосилися хліба, а на сцені нового сільбуду все частіше оживає білий екран на радість молодого сівача.

ШКОЛА НАД ШЛЯХОМ

Напологому узгір'ї червона школа. Вона, як і той Старобільський шлях, що перетинає село, вгинаючись довгим мостом над широкою заплавою, де поскрипує під вітрами придорожний

колодязний звід, оживає рано. Ось і сьогодні, як тільки світанок проглянув крізь намерзлі вікна, коридор швидко наповнився дзвінками дитячими голосами.

— Тихенько! – обізвалася від парадних дверей хриплуватим голосом директор школи Свиридова. В клітчастому пальті наопашки, з куделею білого волосся на голові, ледве прикритою сірою хусткою, з особливою зосередженістю вона пройшла коридором до маленької бокової кімнати і звернулася до вчителя, недавно прибулого, що стояв уже на виході з журналом для четвертого класу і з картинами битви на Куликовому полі.

— Сергію Георгійовичу, до нас інспектор приїхав, – повідомила вона і зробила міну стурбованості; якусь мить дивилася на холостяцьку обстановку, а потім повернулася й пішла по коридору в протилежному напрямі, до кімнати молодої вчительки Варвари Василівни.

«Все рівно – інспектор чи інспекторша, – подумав учитель, – нам своє робити: добре проводити уроки і завжди бути на висоті своїх обов'язків.» Незважаючи на те, що Сергій Георгійович прибув у цю школу прямо з лікарні, де «ремонтувався» після війни, як розтріпана машина після гонки, і виглядав хворобливо, похитуючись на слабких ногах, як той придорожний звід під осінніми вітрами, намагався тримати себе хоробро і бадьоро.

Продзвенів дзвінок. Тільки вчитель ступив до класу, ще посадити дітей не встиг, як увійшов інспектор. Він чемно привітався і пішов до останньої парти. Своїм високим і струнким зростом, чорними вусиками на круглявому і доброзичливому обличчі, всім своїм статним зовнішнім виглядом, походкою, всією манерою триматися він був схожим на того вчителя, Серафима Семеновича, що вчив Сергія змалечку, а потім директорував у цій школі. «Яка оказія! Казали ж люди, що його забрали в тридцять сьомому. Невже лишився живий?». Вже почав пояснювати новий матеріал учням, а все поглядав на присутнього, коли той, нахилившись, щось писав.

Перед учителем підсвідомо постав також образ красуні Олени Костянтинівни – дружини Серафима Семеновича, яка також його вчила.

Розповідаючи дітям про Куликовську битву, Сергій Георгійович на мить пригадав, як йому, малому школяреві, пояснював цей

самий матеріал Серафим Семенович. В його руках картина битви, а в уяві картини давноминулих дитячих років. Часом здавалося, що нібито він не вчитель, а учень, і відповідає своєму вчителеві. Ледве не розгубився. Мабуть, інспектор і помітив його хвилювання. Та дарма, те хвилювання навіть сприяло жвавішій і образнішій розповіді. І розповіді, і картини – все було цікаве. Взагалі, в класі панувала така ділова і захоплююча атмосфера, що й сам інспектор захопився, виказуючи поглядом і всім своїм еством велику зацікавленість. Вже після пояснення і закріплення матеріалу, в самому кінці уроку, він теж підняв руку, встав, пройшовся до столу і похвалив учнів за хороші знання. Учитель стояв, осяяний промінням сонця, що недавно зійшло і крізь відталу шибку світило в класну кімнату, вигравало на блакитній панелі, відображаючи перехрестя верхньої частини віконної рами. Те відображення було дуже схоже на колодязний звід, що височить над шляхом, і достатньо було трішечки фантазії, щоб образно і свідомо розуміти, що оволодіння знаннями можна порівняти з тим, як люди черпають цебром чисту джерельну воду, вирушаючи в путь.

Під час перерви Сергій Георгійович, уважно вислухавши інспектора про відвіданий урок, вбачаючи в ньому відверту і просту людину, якимось ненароком запитав, чи не обізнався він.

– Я – Микола Семенович, – сказав м'яким тоном інспектор. – Ви, мабуть, знали старшого мого брата, Серафима?

– Він мене вчив. А потім ще деякий час разом працювали в оцій школі. Деректорував він тут і господарство підсобне таке мав, що всі заздрили. В області такого не було.

– Так, так, пам'ятаю і я те господарство, – сказав Микола Семенович.

Він, сидючи за столиком, доторкнувся вказівним пальцем до чорних вусиків, точнісінько таких, як були в його брата, Серафима, хотів ще щось сказати, та тільки похилив голову, мабуть, подумав, як тому Серафиму довелося нізащо так поневірятися, переходячи від «рукатих вовків», а після війни, незважаючи на нагороди за героїчні подвиги на фронті, знову зазнати переслідувань.

– Значить, його немає, мого колишнього вихователя? – запитав Сергій Георгійович.

– Забрали, та й ніякої звістки.

– А Волик, його синок?

– Волик тепер уже на високій посаді. Його вже в Москві, в уряді, Всеволодом Серафимовичем величають. Кажуть, що скоро міністром агропрому буде.

– Та він природою на це змалку призначений, – сказав Сергій Георгійович. – Пам'ятаю я його шестирічним. Дуже допитливим був. Ще ж дошкільням був, а в шкільному господарстві вже все розумів і все робив: корів пас, на конях їздив і навіть верблюда сідлав. Бувало, школярів у колгосп на прополку ведуть, і він не відстає. В бур'яні не видно – такий малий, а працює, було, разом з усіма. Бідовим і розумним був хлопцем. Якби призначили його міністром чи головою агропрому, може, він би витяг село з бур'янів і на ноги поставив. Життя покращало б, і мир міцніший був би.

– Так, так, мир на землі – найважливіша справа, – встаючи із-за столика, говорив Мураховський. – Сучасна війна – не Куликовська битва, про яку ви розказували дітям...

Після уроків учитель поспішав на каток. Легенький морозець приємно пощипував обличчя, даючи силу і наснагу. По обидва боки річки сріблилися в інеї дерева та кущі. Зачепи тільки гілочку – і заторохтять білі буси об слизький і чистий льодок. Навкруги все запашне й величаве, а на душі теплінь.

Спочатку він ішов по вузькій крижаній доріжці, а потім виринув на широку заплаву. Тут прибавив швидкості, розігнався так, що, обігнувши кущ верболозу, ледве не шубовснув в ополонку. Він не сподівався ніяк на таку перепону. Вчора ж був тут суцільний лід, а сьогодні, бач, хтось прорубав його. Над тією ополонкою, низько нахилившись, полоскала рядно вже немолода жінка. Ледве не наїхав на купу прання. Аж на коліна став. Коли підіймався, розгледів ту жінку. В чорній фуфайці, в товстому картатому платку, розчервоніла, вона стояла вже насторожено і дивилася на вчителя великими очима. Жодного слова не промовила, поки той не пробачився, а потім:

– Це ви, Сергію Георгійовичу? Я вас відразу не пізнала. Думала, це хтось із наших бешкетників пожартував. Ви знову в нашій школі працюєте? А я вас ще й не бачила. Ви завжди зайняті.

– Працюю. А це, бач, поїхав на ковзанах та прямо у ваші рядна,

– сказав, поправляючи шапку, а потім пильніше подивився на жінку. – Пам'ятаю, пам'ятаю технічку Марфушу. Майже не змінилася.

– А ви такі худі стали та постаріли.

– Як же.., – дещо зам'явся. – Після такої війни радий, що хоч лишився живим. Та були б, як то кажуть, кістки, а м'ясо наросте.

– А ми тут вас часто згадували. Хоч і важкі були ті тридцять роки, а веселіш якось було, – говорила Марфуша, як і раніше, схиляючи голову вбік, не випускаючи з рук мокрого рядна. – Пам'ятаєте ж, які ми вистави ставили та вечори влаштовували?

– Ну, а тепер чого ж ви не влаштовуєте?

– Нікому організувати. Війна забрала молодих учителів. Ото одна Варвара Василівна є, так вона ж і з кімнати не виходить, її й хвалять, а за що, я й сама не знаю.

– Та, може ж, за те й хвалять, що з кімнати не виходить, – з ледве помітною іронією сказав Боровий. – А, між іншим, я теж недавно прибув і тому не можу її характеризувати. Скажу тільки те, що різні люди є на світі і по-різному оцінюють інших.

– Це вірно. Тепер ви живете з нею по-сусідськи, через коридор, а тому краще за всіх будете про неї знати, а якщо не маєте нареченої, то, може, й здружитесь.

– Не заперечую. Можливо, й так... Та, давайте, я краще допоможу викручувати прання, – підступив Сергій Георгійович ближче.

Стали викручувати, і він пильніше подивився на неї, пригадав, як вони колись грали головні ролі в п'єсі «Наталка-Полтавка». Ще й прослівав тихенько: «Сонце низенько, вечір близенько...» А потім:

– Хай вам нічого поганого не сниться на оцій чистій постелі.

– А мені взагалі нічого не сниться, – сказала Марфуша, опустила рядно і задумалась. Очі в неї потемнішали, тільки десь там, у глибині, наче в льодяній ополонці, щось яскраво заблищало і швидко потухло. Якусь мить вона постояла, а потім:

– Це ви мені, нещасній вдовиці, вже вдруге в пригоді стали.

І тут обом пригадався випадок з тридцять другого року, як Сергій врятував Марфушу від вовчиці. Тоді всім селом вийшли до лісу, хто з чим – хто з вилами, хто з бичем, а хто з рогацем, щоб знищити те зубасте лихо, що кожної ночі стало проникати в колгоспну вівчарню. З'явилось особливе відчуття тієї давньої пори.

Наче лопнула якась затверділа оболонка, з якої, мов крізь прорване рядно, стала витікати застоюна рідина.

— Пам'ятаєте ж, я стояла он там, на узліссі, з правого боку, — вказала на пагорбок і збуджено заговорила Марфуша. — Нас там хоч і багато було, але я на смерть перелякалася, коли раптом з гущавини вибігла поранена волохата звірюка. Вона бігла прямо на мене з роззявленою пащею. І ось ви тут з великою гирлигою! Удар був такий влучний, що туша вовчиці так і покотилась. Ніколи не забуду вашого подвигу.

— Це ще не великий подвиг, дорога. У війну ще не такі були. Та тільки нехай їй біс, тій війні.

Боровий струсив з москвички застигли краплі води, постояв, а потім об'їхав ополонку і подався до шляху, де ширша заплава. Там, біля колодязного зводу, перев'язав ковзани, стояв, схилившись до вербини, спостерігав, як той звід, поскрипуючи, погойдувався від легенького вітерця, мов живе якесь велетенське створіння, що довгим дзьобом дістає цебрину, а хоботом сягає неба і дивиться на шлях за високий обрій. Він пригадав, як у дитинстві, йдучи цим шляхом, відпочивав біля цього колодязя на зеленій травичці і слухав цікаву розповідь сивого дідуса Сімейка. Після тієї мандрівки минуло багато часу і багато було пройдено таких шляхів. Якби їх з'єднати, то, мабуть, вистачило б до самих небес. «О, як далеко позаду лишилося дитинство», — подумав і подивився на дітей, що бігли повз нього на каток. Попереду біляве дівчисько з його четвертого класу, Люба, дуже схожа на свого татка Онисія, з яким Сергій Георгійович був знайомий в тридцять третьому, — разом ходили в цей гай за корою для коржів. Дуже добра людина. І ось його характеру Люба. Вона привітно посміхнулась учителеві, і він пригадав подругу дитинства сусідку Галю. Замріявся, дивлячись на засніжений небосхил, де костричилось передвечірнє сонце, та й не помітив, як на обочині шляху проти нього зупинилась легкова машина. І ось, мов цебром по цебрині:

— Сергій?! Не може бути!

Він озирнувся і побачив перед собою молоду жінку в розхристаному синьому пальті. На плечах у неї пухова хустка, на блідуватому обличчі від подиву відкриті уста і... щербинка в нижніх зубах.

— Невже це ти, Галю? З того світу? — викрикнув Боровий так,

що від машини на нього спрямував свій погляд шофер. – Я ж думав, що ти в тій фашистській в'язниці так і залишилася.

– Думала і я про тебе лихе. А ти, бач, живий, навіть на ковзанах бігаєш. На голові в тебе вже й волосся є. А пам'ятаєш, яким ти був, коли я просувала тобі крізь загорожу шматочки хліба? Справжнім скелетом був. Нас, жінок, хоч інколи виводили на роботу. Бувало, хтось із добрих людей та крихту хліба дасть. А ти ж був узаперті. Коли не стало тебе в тій душоубці, я очі порвала – все дивилася крадькома за ту перегородку, де ти конав. Вже так і думала, що ніколи не побачу. Відразу після війни, як повернулася додому, в Голубівці все розпитувала про тебе. Всі так і казали: мабуть, на світі його нема. Не стала вже й ждати, – заблимила вологими очима Галя, вся втиснулася у високий комір, тихо схлипнула і витерла хустиною сльозу.

– Ну, а тепер куди ж ти їдеш, Галю? – нерішучим голосом, хитнувшись на ковзанах, запитав Сергій Георгійович.

– Їдем за Старобільське до його батьків у гості. То ж мій чоловік, – показала очима на шофера, що колупався в моторі машини.

– Ну й добре, що в тебе чоловік, що й ти жива-здорова, – сказав, опановуючи себе.

– Ти хочеш сказати, що тепер все гаразд? – нахмурилась Галя.

– Хоч чоловік у мене й непоганий, на всі руки майстер, але... що ж тепер?

– Тепер, я думаю, інакше не може бути.

– Тепер... А чому ж ти не озвався раніше? Чи прагнув ти зустрічі?

– А хіба ж ти забула, як бігав за тобою в дитинстві? Тоді нам ніщо не заважало зустрітись і бути разом повсюди: чи на лужку, чи на катку, чи на каруселі.

– Ти ж пішов від каруселі. Пам'ятаєш те веселе свято на площі?

– Пішов того, що обшарпанцем був.

– А пізніше?

– А пізніше ти втекла від поцілунку.

– Аякже! Я була тоді ще школяркою. Втекла, в той же час і раділа.

– А я став соромитись: красуня ж недосяжна! Пам'ятаєш, яким я був, потрапивши одного разу у вашу хату? Твій батько пішов у

хижку відшукувати обіцяну скрипку, а я стояв у порозі і весь паляхкотів, ніяковіючи. Ти вибігла тоді зі спальні в одній сорочині, обкрутнулася в світлиці, мов дзиґа, усміхнулася, показуючи щербинку, і знову сховалася. В мені тоді все наче перевернулося. Незабаром після того вас вигнали з хати, а я, засмучений, ще довго топтався під вікнами. Тільки й радості було: ота старенька скрипка, подарована твоїм батьком. Кожного разу, коли я брав її до рук, наче й ти з'являлася переді мною. А потім – війна. І скрипка замовкла. Та мало того, як прийшли фашисти, взяли її й розбили.

– Розбили вони й нашу дружбу, нашу радість, – тихо промовила Галя і вся раптом здригнулася, бо від машини почувся сигнал.

– Нічого, Галю, буде мир та здоров'я – буде й радість, а дитинство своє, може, ми побачимо в снах, – сказав Сергій і відпустив її руку.

Машина рушила з місця, піднялася на гірку і зникла за білим горизонтом. А він все ще стояв і думав, наче хотів зрозуміти, що сталося. Ледве зібрав сили і ступнув на ковзанах по битому льоду, зійшов на каток, зробив дітям для прикладу декілька цікавих віражів і подався до школи.

Зимові дні йшли повільно. Особливо тоді, коли не стало в школі вугілля. Вербовим гіллям пічка-чавунка хоч і швидко нагрівалась, однак у кімнаті вчителя було холодно. Єдине високе вікно так намерзало, що й рам не видно. Добре, що хоч людно було часто в кімнаті. Сюди сходились учасники художньої самодіяльності. Дарма, що ніде сісти, – молодим і постояти можна. А коли приходив з балалайкою відомий на все село музикант Акименко і, за змістом п'єси, треба було танцювати, то двері в коридор були відчинені навстіж.

В такий час з'являлась і Варвара Василівна, молода вчителька, що мешкала в кімнаті через коридор. В коротенькій теплій одежині, в пуховому платку вона стояла трохи осторонь, спостерігала за репетицією і здебільшого мовчала. Вона була доброзичлива і її всі поважали. А вчитель Сергій Георгійович, крім того, ще й носив її образ у своєму серці, мов маленьку іскринку, ще з раннього юнацтва, з тих пір, як ненароком зустрівся з нею в Старобільському. На нелегкому життєвому шляху та іскринка інколи ледве жев-

ріла знову або зовсім потухала. А ось тепер, коли доля звела їх знову, та іскринка стала в ньому все сильніше розгоратись. Одного разу вони стояли в коридорі, і Сергій нагадав їй про ту колишню раптову зустріч. А вона з подивом:

– То, мабуть, не я була. Хіба мало на світі кирпатих дівчат?

Невідомо, що вона тоді думала. Можливо, і справді вона забула ту давню зустріч.

Наступними вечорами вона знов приходила до його кімнати і, як і раніше, схилившись до вікна, стояла тиха і серйозна. Сам господар дещо ніяковів, вбачаючи в ній щось подібне до принцеси. Якось попросили її суфлірувати, але бажання в неї вистачило тільки на дві репетиції.

– Це ви винні, Сергію Георгійовичу, – сказала Марфуша. – Я після роботи залишаюся, незважаючи на те, що вночі треба йти на самий кінець села, а їй на місці важко допомогти. Чим же вона тоді цікавиться? Може, вам треба розібратися?

Учитель на це нічого не відповів, змушував себе не поспішати з висновками, дотримуючись правила: чим спокійніше виявляєш свою ініціативу в розв'язанні будь-якого питання, тим легше воно потім розв'язується. Та ще й те: чи варто звинувачувати особу слабкої статі, яка нещодавно прибула з фронту, в тому, що вона не бере участі в художній самодіяльності? Правда, наступного дня на профзборах він злегка її покритикував, а потім спостерігав за нею, ніби вперше бачив. Хоч вона і була зовсім спокійною. Навіть зацікавлено глянула на нього і всміхнулася. А як говорилося про побут працівників школи, то з її слів було видно, що вона в своїй холодній кімнаті ніби ніякої допомоги не потребує. Молода, а терпляча. Ніби й топки їй не потрібно.

А яка морока була з тією вербою, що навезли з гаю, коли зовсім не стало вугілля! Сергію Георгійовичу це хороша зарядка; сира верба хоч і малокалорійна для тепла в кімнаті, зате він гріється нею, коли рубає. А що вона – та малосильна білоручка Варвара Василівна, наламає дрібненьких гілочок, надимить у кімнаті, напне на себе ковдру та й сидить, мов кікімора, над зошитами. Якось вийшла у люті морози з тупою сокирою. Довго ходила навколо великої гілляки, не знаючи, з якого кінця почати. Тільки один раз по-дитячому цюкнула, а тут Сергій Георгійович підійшов, блиснув лезом своєї сокири, наточеної, як бритва, мовчки нарубував дров

собі і їй, витер лоба, хотів щось дотепне сказати, та тільки й промовив:

– По-сусідському інакше не може й бути.

Варвара Василівна приємно всміхнулася і швидко заховала свою усмішку під хустку, бо на обличчі видно було не лише подяку, її кирпатий ніс і щербинка в нижніх зубах нагадали Сергієві про ту Галю, що з машиною згубилася в білих снігах. З цього часу, незважаючи на характер, об який ламаються й списи, Варвару він лишив у своїх очах, мов сверблячу порошок.

Наступного вечора вони знову зустрілись віч-на-віч у кучугурах снігу біля вербових гілок. Тепер вони затримались над двома купами дров до самого смерку. Він звернув її увагу на занедбаність молодих років, а вона йому розказала, як до неї минулої ночі стукав і озивався домовик і як вона потім довго не могла заснути.

– То, мабуть, громове дерево озивалось, – жартував колега.

– Яке там громове дерево! Мені директорша говорила, що то хмільний Липа шлявся – колишній голова колгоспу.

– А я думав, що громове дерево. Кажуть же старі люди, що може озиватись якась деревина в хаті, де живе жінка сама. В тім дереві є нечиста сила така, що тільки чоловічого духу боїться.

Сергій Георгійович розповів Варварі Василівні ще одну притчу, а потім постояли мовчки. Те, що вони думали, розумілось без слів.

Ще іншого разу, отак зустрівшись біля вербових гілок, вони домовились, починаючи з різдвяної неділі, складати дрова в одну купу, щоб створювати загальне тепло в одній кімнаті.

* * *

І ось та неділя. Надворі завірюха, а в кімнаті, де жила Варвара Василівна, справжня теплінь. Біля груби велика купа дров, а в грубі – аж гуде. В розкішному халаті технічка Марфуша на плиті перевертає пироги, а за довгим столом, накритим білою скатертиною, на фоні географічної карти сидять гості: круглолиця і кароока, дуже балакуча голова сільради Агеївна; білява з високою куделею на голові, трохи нахмурена директор школи Свиридова; а на табуретці перед столом з балалайкою на колінах – знайомий Сергієві з тридцятих років сільський музикант Акименко. Дещо з запізненням прибув голова колгоспу Онисій Петрович з дружиною. Цей тільки переступив поріг, відразу привернув увагу присутніх своєю доб-

розичливістю і гумористичним настроєм. Поздоровивши молодих, що стояли серед кімнати, він сів такі жарти, що всі бадьорились. Звертаючись особисто до Сергія Георгійовича, він притишив голос і з приспівом проказав:

«Ой покинув свою штубу,
Не знайшовши ладу,
Та й покликав дівку коху
Собі на пораду».

Потім музикант бринькнув на балалайці, і кімната наповнилася веселим гомоном. Тільки тоді, коли вже всі були за столом і після неодноразових поздоровлень молодих взялися за пироги, у кімнаті запанувала така тиша, що чути було, як над букетом квітів, який стояв у вазі посеред столу, задзижчала бджола. Як видно, вона тільки що випросталася з пелюсток квітки, відчула тепло і знялася вгору.

– На щастя молодим! – вигукнула Марфуша.

– І на тепло, – мовила директор школи Свиридова і, не діждавшись від колег нічого схвального, зробила таку міну, яка буває у керівника, коли його критикують. Тільки той чудовий букет квітів знову звеселив її:

– Які чудові квіти! Де ви їх могли дістати в таку холоднечу?, – звернулася вона до жениха.

– Із Старобільського приніс.

– Там є такі любителі. Я їх знаю, – сказала Агеївна. – В своїй невеличкій оранжереї велику радість для людей вирощують.

– Ви й бджолу звідти принесли? – запитав Онисій Петрович.

– Мабуть. Там стоять вулики. Вилізла, бісова. Жаль бджоли.

Сергій Георгійович став розповідати, як ішов по заметах з цими квітами, як він беріг їх у чемоданчику:

– Той чемоданчик я спеціально для хороших покупок брав, та, бач, кращого за бджолу нічого не знайшов. На автобус спішив, а він через негоду не пішов. Довелося йти додому пішки. Хурделиця зависла перед очима білою стіною і закидала дорогу. Як стало вже смеркати, відчув, що збився з орієнтиру. Ніби село вже повинно бути, а його нема. Повернув трохи ліворуч – кущі якісь. Повернув праворуч – забрався в глибокий рів. Ледве виліз. Думав,

там і ночуватиму. Не так за себе переживав, як за квіти, бо сам був добре одягнений, а вони ж у чемоданчику тільки газетою пригорнуті. Добре, що завірюха вщухла. Вдалині над горизонтом побачив фігуру, подібну до пtiці з довгим дзьобом. Розгледів, а то верхня частина колодязного зводу, що височить он над нашим шляхом. Як зрадів!

Після розповіді трохи посміялися, а потім у кімнаті стало тихо. З коридору почувся тупіт, і такий лункий, наче туди цілий табун кованих коней увели.

— Мабуть, Липа йде – спотикача шукає, – сказав музикант.

— Пещений кіт чує, де смаженим пахне, – додав Онисій Петрович.

І дійсно, весь обліплений снігом, на порозі з'явився Липа. Зовсім не знітившись, протер очі, кинув до груби шапку і підступив до столу. Невідомо, де нарядилася так швидко у циганське Марфуша, і давай веселити присутніх танцями та приказками. До неї відразу ж приєднався Липа і, так як був уже під «мухою», свої номери виконував дуже незграбно. Підкидаючи необдумані фрази, що не відповідали змісту вистави, він сам з них сміявся тонким голосом, не в такт танцю ляскав пальцями і огидно чмокав язиком. А як став розказувати, як він господарював у колгоспі та пропивав колективне добро, Онисій Петрович підсік його так, що не лишилося йому нічого іншого, як вислизнути з кімнати.

Без зайвих номерів і хвастунів продовжувалося весілля і закінчилося відчуттям бадьорості і радості за проведений час, побажанням щасливого майбутнього молодому подружжю.

Після весілля не забарилася й весна. У високе відкрите вікно дихнула вона теплим степовим повітрям, зеленим килимом густого шпоришу вкрила навколишній вигін, а у вербовому гаю заговорила пташиним голосом. У Сергія Георгійовича породила вона кращі почуття, а у Варвари Василівни неспокій. Вербовий гай над заплавою був Сергієві до вподоби. Тут він робив інколи ранкові прогулянки. Вдихаючи свіже весняне повітря, радів, що здоров'я дещо покращало, – немає ж тут табірних мук, війни і воєнної муштри, немає шпиталю з його нудотним смородом, навколо спокій і блаженство цілющої природи.

З настанням канікул – в школі тиша. За столом, закиданим книжками та зошитами, Сергій Георгійович за звітами про роботу профорганізації, а вона ніяк не зосередиться над змістом «Педагогічної поеми» А.Макаренка – все до чогось ніби прислухається.

– Їжте ягоди! – увійшла з повним полумиском червоних черешень технічка Марфуша.

– Мені якби кислого терну, – підняла блакитні очі Варвара Василівна.

– Так він ще ж зелений.

– Нічого. Хочеться кислого.

– Ну, гаразд, завтра принесу, – сказала Марфуша і пішла з відром у коридор панелі мити.

Сергій Георгійович скрипнув стільцем, встаючи з-за столу, взяв з полумиска дві ягоди і пішов по кімнаті. Тепер його хода стала поважнішою, вираз обличчя став серйознішим і зосередженішим. Перед ним і в кімнаті все повниться спокійною і лагідною весняною свіжістю, а вербовий гай за вікном, вицідуваний яскравим сонцем, розкривається йому мальовничою картиною.

Варвара Василівна вловила його зацікавлений погляд, закрила книжку і покликала такими чистими очима, як те літнє небо. Він обачно озирнувся на двері, підійшов до неї, взяв її голову в обійми, поцілував у біле чоло і посміхнувся.

– Значить, будемо втрьох...?

– А може, і вчотирьох...

Взявшись за руки, вони підійшли до вікна і, схилившись на підвіконня, довго дивилися на зелену діброву. Там видно шлях, що вгинається довгим мостом над заплавою. Там безугавно гудуть і мелькають машини, кудись спішать люди. І здається дороговказом для них – високий колодязний звід над шляхом.

ГОСТІ

Георгій Боровий і в старості лишився дуже скромним, не вмів себе показати, а тому не мав поваги від своєї дружини Оксани. Вона брала верх і всьому по-своєму давала лад. Для найменшого свого любимчика, Славіка, нічого не жаліла. Навіть спонукала старого продати подвір'я і віддати йому гроші для будівництва будинку в місті.

– Навіщо нам на двох такий великий дім? – говорила вона. –

Купимо маленьку хатку, ось по-сусідськи, та й будемо віку доживати. Старші сини вже до нас не вернуться, а цей, хоч і бездітний, та, дарма, він же менший – хай йому батьківщина.

Так і зробили. Дім продали, гроші – Славику, а собі купили за пенсію хатку-кибитку. Та хатка була старого покрою, хирлявою, тільки дощана веранда на високих стоянах спереду надавала їй більш-менш нормального вигляду. Був тут старенький сарайчик, що зяв дірками в солом'яній покрівлі. В сараї лежали трухляві дрюччя, а під стріхою водилося багато птаства – горобців та ластівок. За хаткою маячив кущ малини, що перейшов з малинника проданого двора, декілька вишень, а на городі, ген туди – до самої саги, між верболозами, стояли до пізньої осені копички сіна, приготовані Георгієм для колгоспу. За те сіно давали зерна й молока.

Та ось Георгій занедужав. Баба Оксана по господарству вештається, а він у постелі лежить.

– Встав би та хоч грядку на капусту скопав, – клопоталася баба Оксана. – Хіба ж я сама все зможу? Прибрала он у дворі, посадила картоплю, та й немає в мене більше сил. А ще ж роботи – непочатий край.

У Георгія була висока температура, і він більше мовчав. І тоді баба Оксана, шкрьобаючи по долівці старими калошами, з костуrom у руці щось незадоволено бурчала. Часто вона виходила з хати і все ніби когось виглядала. Одного разу, це вже було перед Першотравнем, внесла аж три листівки. Від усіх синів. Найстарший, Дмитро, вже не буде писати: на фронті загинув, а ці, бач, ще пишуть. Яскравими фарбами грали ті довгождані листівки. Як тільки зраділи! Сльози від радості в обох заіскрилися. Довго читали поздоровчі слова. Гарно було написано, навіть різними кольорами подекуди розфарбовано. Тільки ж... запрошення у них немає. А в тій, що від Славика, навіть зворотньої адреси не виявилось. Та, дарма, все рівно відписувати нікому: батько хворий, а в матері дуже руки тремтять.

На Паску баба Оксана щось пекла і варила, ніби готувала для великої сім'ї, хоч за столом святкувала сама. Перед собою вона поклала п'ять різнокольорових крашанок – синам і онукам.

– А невісткам? – підняв з подушки сиву голову дід Георгій.

– Та де ж ті невістки? – блиснула ледве помітною усмішкою, а потім ледве не заплакала. – Сини та онуки, може, ще з добрим сло-

вом колись заглянуть, а невістки, може, й бачити нас не схочуть.

Якось до старих завітала баба Якилина з картами. І тут баба Оксана попросила її поворожити, чи не випаде дорога в скорому майбутньому її синам. На жаль, не випала.

Вже як зовсім стало тепло, дід Георгій вийшов у двір, стояв задумливий і зирив через кущ малини на свій колишній, а тепер проданий двір. В його споминах – колишня велика рідня, дитинство і молодість з мріями веселими. Пригадав, як у двадцяті роки будував ту велику хату. Не думав бідувати, бо велике господарство мав: і сарай довгий з кошарою, і клуню високу на току, свій хліб у засіках, свої фрукти в садку, де шумів дуб-велетен, рівний, мов струна. Тепер там живуть приїжджі люди, інші порядки ведуться.

Сараї немазані, біля хати сміття, а від садка самі корчомаччя лишилися.

Дід Георгій пройшовся до похилих воріт, старечі недуги та досаду виганяв; косився на куплену кособокую хворостянку. Якраз мимо проходив колишній корінний мешканець цього двору Гриня Гребінник.

– Що, діду, гостей виглядаєте? – обізвався він, зупинившись.

– Та виглядаю. Може, й приїдуть, – у вуса промовив дід Георгій. – Тільки ж ти оцю хату таку поставив, що й без гостей на голову давить.

– Правда, що вона тісна, – погодився Гриня. – Я й сам, було, як лежу в ній, так головою дістаю до припічка, а ноги в коридор висають. Ну, та нічого, діду, зате тепер у вас двір великий – у «свинки» можна грати. Сага он яка. Сіно косіть.

– Та який там з мене тепер косар!

– Ну, сини приїдуть, покосять – сіно буде ціле і комарі будуть ситі, – як завжди, жартував Гриня.

– Та ти тільки й здатний на вигадки, – сказав Георгій. – Біс його знає, за віщо тобі хату дали.

– Ну, знаєте, я ж у начальстві, – підсуваючи під пахву червону папку, похвастав Гриня і пішов до клубу.

Дід Георгій став часто по подвір'ю ходити. Разом з бабою Оксаною йшов на город, на грядках довбався, у дворі порядки наводив. Одного разу навіть косити траву затіяв, та накосив тільки на щітки. Одну щітку зв'язав таку гарну, що баба Оксана, коли поча-

ла білити нею в хаті, так відразу й похвалила діда. А той до неї:

– Чого ото берешся за таку важку роботу? Шкопиртнеш та й не встанеш, – жалісливо мовив дід.

– Хоч шкопиртну, а треба, діду, може ж, приїдуть гості. Мені й сон такий приснився, що приїдуть.

Незабаром так воно й сталося. Тільки по садках запахли яблука, а по городах вистигла картопля; – застугоніли дороги, що ведуть у село. Одного погожого дня з першим ранковим промінням завітали в хату гості: Славик з дружиною, Федір і Сергій також з дружинами.

– Здрастуйте, дорогенькі! – пролунало майже одночасно у тісній хатині. Дід Георгій зовсім забув про всі недуги, а мати не знала, на яку ногу стати. Тільки отой бісів костур заважає.

– Не турбуйтеся, мамаша, – чемно звернулася старша з невісток, дружина Федора. – Ми ж до вас ненадовго.

Тут підійшла і Варвара, дружина Сергія. Вони понишпорили в сумках і розіслали на столі перед свекрухою квітчастий штапель на кофтинку, а на ліжку положили дві пари шкарпеток.

– Та навіщо його втрачатися? – сказав Георгій. – У вас же дітки малі, а в нас хіба ж його мало всього! Ми й того, що є, не заберем з собою.

– Не говоріть так, батя! – від умивальника озвався Славик. – Хіба ж як вісімдесят шість стукнуло, так ото вже й на той світ? Ось скоро заберу до себе. Там ще житимете до ста років.

Батько ще більше повеселішав. Уявив, як він походжає по великих і красивих кімнатах у барвистих килимах.

– А ще краше буде, як ми побудуємо вам отут, на цім подвір'ї, хороший дім з усіма зручностями, – сказав Славик.

Батько й мати раділи і цим обіцянкам, бо не здогадалися, що Славикові і його дружині забажалося побудувати на цім подвір'ї будинок, щоб продати і гроші собі прибрати до кишені. Про це догадувалися Федір і Сергій, тільки не схотіли порушувати спокій.

Незабаром гості посідали обідати. На столі було все, що вродило.

– Ну й мамаша ж у вас, хлопці, – говорила старша невістка, сідаючи на покуті. – Дар Божий, а не мамаша. Вона, мабуть, знає такі молитви, що все на стіл приходить.

А та мамаша, хоч і рада гостям, однак замість того, щоб щось

веселе сказати, тільки сльозу краєчком хустки витирає.

Батько теж причвалав з хатини і примостився на ослінчику в кінці столу. Він сперся лівою рукою на підвіконня, а правою розгладжував біле пасмо бороди; поглядав допитливо то на синів, то на невісток. Вже, як сини підняли по другій чарці, батько теж доторкнувся тремтячими пальцями до своєї. Ще й не пив, а на очах – сльози радості, приємна тепла хвиля в душі підіймається.

– Сьогодні не гріх і випити, – сказав і засміявся. Тільки до вуст наблизив чарку, як голосно чхнув. Потім, відвернувшись до вікна, витирав свої довгі вуса.

– Хіба ж тобі не можна акуратніше! – підвищеним голосом озвалася баба Оксана. – Краще б сидів ото в хатині.

– Нічого, це ж буває, – сказав Сергій.

– Буває, тільки ж не за столом, – грубо заперечив Славик, підливаючи горілки в свою склянку. – Візьми ось такого батька – нечепуру в місто та між культурних людей ось так посади за стіл...

– А на мою думку, немає тут нічого особливого, – озвався Федір. – Тільки й того, що заслаб наш батько. А між іншим, якщо вже на те пішло, то скажи, Славику, хто тебе так високо облагородив, як не батько та мати? Тобі ж, як найменшому, не довелося перенести того, що ми, старші, пережили, не кажучи вже про Дмитра, який зазнав немало утисків у голодний рік за колосок, а в війну загинув у боях. Навчання тобі не сподобалося, колгосп теж, а тепер і батьки вже не подобаються.

– Та, чого там, подобаються, – з удаваною покірливістю мовив Славик.

– А ще я тобі скажу, – продовжував Федір, – дуже довго з тобою панькалися, як з маленьким. Поки ми пробивали собі шлях у життя, ти у пляшку заглядав. А потім ще й будинок за рахунок батьків у місті он який побудував. А навіщо він такий? Щоб з дружиною в піжмурки грати? Чи для красивої оправки? Людина не красою своїх хоромів славна, а трудом своїм.

– А я хіба що, ледар? – образився Славик.

– Ніхто не каже, що ти ледар. Коли ти жив у селі, мені писали, що останнім часом тебе вже й хвалили за роботу. Треба було й держатись тієї слави, підіймати себе разом з колгоспом. Твоя ж професія – хлібороб. Твої батьки і всі твої предки – хлібороби. Вони славилися тим, що були трудяги. Он, бачиш, – повів очима на бать-

ка, – наш покірний раб ще й до цього часу не позбувся тих мозолів, які набув, коли господарював та їздив на заробітки, щоб нас ростити – цілу дюжину дітей. Ще й дім он який побудував. Тепер він нам всім – на задрість. А мамка наша чого ото з костуром шкандибає?.. В колгоспі хотілося їй більше заробити: з гарби полетіла – ногу вихнула. А кому боліло? Батько всі лікарні з нею об'їздив. А ми таки підросли. Та й розлетілися, розлізлися, як то кажуть, мов мишенята. Хоч би ти оце, Славику, був при батьках. А нам із Сергієм уже не вертатись. В науку ж пішли. Хоч, правда, і ми немало потрудилися у селах на користь просвіти. Всілякі труднощі пізнали...

– А війну он яку пройшли, – обізвалася мати.

– Пройшли, та не всі прийшли, – сказав батько і поглянув на фотографію Дмитра, що висіла на стіні в чорній рамці.

– Ну, що ж, тату, доля нам така випала, треба було... Тепер хоч би ж не оці болі в грудях, – важко мовив Федір, приклавши праву руку до лівого боку, пошматованого хірургічним ножом, коли виймали осколки. – Мені в боях, а Сергієві у ворожих таборах війна здоров'я надірвала. Славику теж не мед був на фронті, хоч він пізніше, добровільно пішов. Однак тепер йому належало б батьків доглянути:

– Нічого, самі себе доглянем, – промовив батько і боязко поглянув на дружину Славіка, яка доїдала малину.

У кімнаті стало тихо. Тільки з хатини було чути, як Сергієва Варвара вже перемивала ложки. Через її мовчазну і спокійну вдачу, мабуть, ніхто й не помітив, коли її не стало за столом. Була у неї працелюбність і жеврів душевний вогник, достатній для взаємного тепла в сім'ї. Інколи загорявся той вогник полум'ям, і тоді Сергій, мов метелик, що не хоче легіти в темряву, обпалював крила. Та не тільки він. Із-за столу Славик тільки нагадав про добавку чогось міцного в склянку, а вона йому з хатини:

– Менше вип'єте – більше старим допоможете.

Нахмурений Славик піднявся з-за столу і пішов з хати. За ним Федір подався зі словом доброзичливим. Поки батько вуса витирав, гості вийшли на подвір'я. Вони оглянули захиріле господарство, полаштували похилені ворота, а потім пішли на город.

– Як тільки тут гарно! – говорила дружина Федора, коли проходили поміж кучерявим верболозом, де шовком переливалася висока трава.

- Давайте відпочинем у цій благодаті, – запропонував Славик.
- Це хороша ідея, – підтримав Сергій.

Брати не забарилися принести рядна і прослати між верболозом, де була густіша трава. Затишок, прохолода. Тільки й турботи було: перетягати рядна за тінню.

Старий Георгій теж вийшов з хати. З високого ганку дивився на город, де вже помітні були латки притолоченої трави. Однак він не бентежився, бо гості в нього не які-небудь. Він пройшовся до сарайчика, хотів дрівець нарубати та й став над дриветнею. Біля неї лежала трава – багряно-зелена, чиста і блискуча, як шовк. Пожалкував, що вчора не зміг пов'язати всю на щітки. Бригадир їх замовляв для колгоспу. «Ну, дарма, вона як пов'яне, так ще краща буде,» – подумав і взяв у руку декілька травинок. Вітерець дмухнув, і вони завібрували, наче струни на тій Сергієвій скрипці, що не вберіг від німців під час війни. Як тільки журились за нею!

Георгій стояв такий заклопотаний, що й не чув, як відчинилася хвіртка, і у двір увійшов бригадир Микола Матухно, його двоюрідний онук.

– Що ви, дідусю, – озвався за плечима, – гостей діждалися, а самі в землю дивитеся? Сини у вас, як соколи, тож треба голову вище піднімати. Я почув, що вони приїхали, та й думаю, як же його зайти. Потім згадав, що діло до вас є: щітки ж замовляв.

Микола взяв одну вже готову щітку, став розглядати:

– Яка тільки хороша! Що значить – все вміти!

– Було б здоров'я та кмітливість, а руки зуміють, – сказав дід Георгій, сідаючи на вербовий горбуль. Микола теж сів поруч, мабуть, зрозумів, що гості відпочивають. Він закурив, а потім:

– А скажіть, будь ласка, дідусю, скільки вже на вашу долю випало трудитись?

– Та скільки ж це буде – як пас худобу вже шестирічним, а пішов у найми до людей хати робити з п'ятнадцяти?

– Хіба ви були теслярем?

– Не тільки теслею. По-тодішньому – на всі руки майстром: і теслею, і столяром, і бондарем. Було, зроблю діжку з дубового дерева, та таку, що покоти з найвищої гори, а потім наливай водою – тридцять літ стоятиме і не потече. Або воза змайструю такого, що прив'язує до машини, тисячу верст вези і не розіб'ється. Колеса були гнуті, а грабову вісь коломазю, було, як намажу – і тоді вже

хоч у Крим по сіль... І мій дід також все вмів робити: і столи, і дивани. Я в нього навчився. Робив для себе і для людей, а як став колгосп – для колгоспу. А тепер, бач, заслаб.

– І тепер ви працюєте для колгоспу. Оці щітки – теж робота, сіно здаєте з городу. Ви ж його самі косите?

– Косив, і для допомоги нікого не просив, а тепер, он, бачиш, на сарайчику дірку не можу прикрити. Та чим його ще й прикриєш?

– Матом крийте, дідусю! – пожартував Микола і подивився на город, де із-за верболозу показався білий бриль. – Вам з колгоспу шиферу дадуть на сарайчик. Тільки ж треба звернутися до голови. Добрим словом і мур проб'єш, а мовчки і дірки не залатаєш. Ну, а щодо сінокосу, то я вам допоможу. Якщо ви не проти, постараюся так, що через три години вашу траву, мов корова язиком злиже. У вас якщо є дві коси, то я ще принесу дві.

– Є дві коси, – потряс бородою дід Георгій.

– Ну, значить, буде порядок, – сказав Микола і подався за двір. Не минуло десяти хвилин, як він приніс дві коси. А на цей момент і гості прийшли у двір.

Яка тільки незвичайна зустріч з родичем! Хоч обійми й були, але замість задушевних розмов зразу – коси в руки...

– Корисна розминка! – підбадьорював Микола, роздягнувся до майки і першим хвацько ступив до трави, поплював у руки і зайняв ручку. За ним став Федір, а потім Славик і Сергій. Микола як справжній колишній косар швидко пішов уперед. Братам довелося без звички немало понатужитись. У Славіка спочатку зовсім не ладилося: заганяв носок коси у землю.

– Треба п'ятку нижче держати, – підійшов до нього батько.

– Так, так, Славику, – озвався Микола, – це тобі не варенички городські на виделку нанизувати. Тут потрібні і сила, і вміння.

Робота поступово наладилася. Хоч і впріли, працювали майже без відпочинку. Один раз тільки й посиділи на межнику з того боку, де Георгій продав подвір'я. Тепер там теж город заріс травою, і на тому місці, де був чудовий сад, утворилася заплава. Як дорога реліквія, як пам'ятка про дитинство і про дідуся Мирона, старанного садівника, залишилася там одна тільки столітня вербина, під якою ось тепер посідали косарі.

Федір став пригадувати, як Сергій змалечку стрибав з цієї вербини прямо в копанку. Навіть ту гілку показав, на якій одного разу

він штаненятами завис. Косарі трохи посміялися, погомоніли та й знову за діло. Тільки Федір, відчуваючи нестерпний біль у грудях, пішов з косяю в двір. А ті ще деякий час покублилися і з горем пополам викосили навіть притолочену траву.

– Отож, м'яка постіль боком виходить, – жартував Микола.

Після роботи косарі до пізньої ночі сиділи біля ганку за столом, накритим скатертиною і заставленим непримхливою вечерєю. Розмов було багато, бо кожному хотілося вставити щось своє. Тільки дід Георгій, що сидів дещо збоку, більше мовчав. Він дивився на місяць, що піднявся над прибережними вербами, вдивлявся в зображення на ньому братів, які не хочуть поступитися один одному.

Найбільше розповідав Федір. Фронтіві свої дороги він так малював, що вони перед кожним були, як наяву.

– Проїшов і я, як то кажуть, Крим і Рим, мідні труби і бив фашиста в зуби, – почав потім Микола. – Недарма ж отримав орден Слави першого ступеня і дюжину інших нагород. А знаєте, – сказав так, що аж луна пішла, – недавно ж я був на зустрічі з однополчанами аж у Волгограді.

– Як же це? – озвався дід Георгій.

– А так, з Луганського – літаком. Ви, дідусю, коли-небудь літали літаком?

– Та які нам літаки були?..

– Отож, уявіть собі велетенського птаха, у череві якого на бархаті, наче в театрі, сидить двісті чоловік. І між ними – Микола. Десь там, у хвості, наростає гуркіт, і раптом ця залізна птаха підіймається в небо. Поглянеш у вікно на землю, а там будинки – як оця сірникова коробочка. За одну хвилину пролітаєш віддаль таку, що під час війни доводилось її долати пішки та по-пластунськи цілими місяцями. І що головне, під час зниження літака я дивився на ту місцевість, де йшла запекла битва. З великим жалем згадав своїх бойових друзів, що загинули. – Микола допив склянку і знову: – Важко було нам долати ворога! Скільки разів доводилося ходити в атаку, бути під ворожим обстрілом. І біс його знає, що відвело мене від смерті. Пам'ятаю, одного разу мене врятувала глибока вирва. Думав, може, побачу її з літака. Так дуже ж високо!

– Та навіщо вона тобі, та вирва? – запитав Славик.

– Загнати б усіх паліїв війни у ту вирву та й прикидати, щоб хоч наші діти жили без війни...

Микола прикурив цигарку і піднявся з-за столу. Всі почали ділити ніч.

НА РОЗДОРІЖЖЯХ

Дороги, дороги... Нема їм кінця і краю. Люди йдуть і їдуть. Хто куди. Хто в село з порожньою сумкою прямує, а більше – на Донбас. Села опустіли не лише тому, що війна безпощадним мечем пронеслася, а ще й тому, що молодь хоче жити в яскравому світлі. Залишаючи степ неозорий і гаї солов'їні, ідуть юнаки і дівчата від своєї хати, від своєї рідні, швидко забуваючи живих і мертвих, здебільшого, навіть рідну мову свою.

Такі часи настали. Дороги пилом вихряться, а поля і двори чортополохом позаростали. Старий дідусь та літні жінки до землі гнуться. Ще так-сяк тому, хто в начальство потрапив, побудував собі новий цегляний будинок та ще й легкову машину має. Такий до своїх дітей у місто їздить і держиться свого двору, мов гордий керманіч престолу.

Сергій Георгійович Боровий, змалечку в нужді волю залізну виховавши, в горнілі війни гартований, міфом про майбутнє затьмарений, маючи схильність завдяки своїй інтелектуальності добрі вчинки на користь ближнім чинити, теж довго жив у чужому і в своєму селі, багато вчився і трудився на ниві освіти, життям знеславлений. А як для сім'ї зарплати не стало вистачати, теж вирішив у місто податися – туди, де роботи більше.

Було це ранньої осені. Він вийшов за село на узгір'я, де одна дорога повз цвинтар десь у степ пішла, а друга – в місто. Чекав ранкового автобуса, а він так і не прибув. Хотів, було, в попутну легкову впроситись, та де ж там! Як вихор, прошмигнула вона повз нього, тільки хвіст показала і огрядну тушу односельчанина Левка Гулявого, колишнього завзятого активіста. Навіть і не глянув. Та хоч би й глянув – що йому подорожні, як він всіх недолюблював.

Пригадавши недружні стосунки з Левком, Боровий тільки подивився нерадо вслід легковій та й сів на суху траву, щоб чекати обіднього автобуса. Часом напливали думки невеселі, оволодівала нерішучість у намірах – думав, чи не повернутися додому? На

цвинтар подивився – давню рідню пригадав, друзів колишніх, що з війни не прийшли, за ким у багряних садках ще й тепер журба витає. Внизу річка Боровик принишкла. З її берегів знайомі стежки видніють. На білі острови споминів через гони літ встає заграва ранньої зорі дитинства. І пробуджуються радісні миті святкові, встає з руїн дідівське подвір'я, де вперше побачив світ і почув пісню коліскову, рідне слово українське із вуст материнських. Вдивлявся він і в даль степову, де колись був батьків земельний відруб, толока, баштан і криничка над яром. А кавуни які там були! Скотину там пасли, кашу пшоняну з старим салом запашну варили. Пригадав, як звідти по Круглянській дорозі кожної суботи корову в село ганяв. Сонечко тільки над Солонцевою горою сідає, а він до села з гірки спускається. Назустріч з високої дзвіниці: «бов», «бов»... Бабусі до вечірні йдуть. Біля двору мати з ласкою зустрічає. Веселим недільним ранком, коли тільки всі дзвони передзвонять, веде матуся до своїх на хутір у гості. Доріжка понад річкою аж вилискує. Навкруги зелень, квіти. За луками кладка з верболозу, і знову – понад річкою, поміж вербами та поміж садками. Яблука червонобокі аж до землі обвисають, пахоццями дух забивають. Внизу сріблястий річковий потік, а над головою – крони дерев, чисте небо і сонце.

Тепер там одні верби коряві, річка замулена і всуціль очеретами вкрита. У тьмяному небі голуби кружляють і, наче, так само, як і люди, не знаючи певного шляху, вагаються в своєму польоті. О, ті голуби, вони теж шукають свободи й простору, літають, доки їм вистачить тепла й сонця, а прийде час – у них сил забракне, і всі повертаються знов.

Так і Сергієві – доки сила є, не страшить політ і даль степова. Не дїждавшись обідньої ходки, відігнавши рої різних думок, вирішив пішки йти. Рюкзак – на плечі, подивився ще раз на село та й залишив нудне роздоріжжя. Ішов так швидко, як міг. Вже вечоріло, коли наблизився до лісу, що оточує місто Кремінну; зупинився на розвилку, де дві дороги у різні кінці пішли, і знову завагався – куди ж йти? Він знав, що обидві ті дороги приведуть до міста, але ж обхід який! Постояв, прислухався до тиші та й пішов навпростець через ліс. Спочатку – поміж соснами, а потім – по гушавині. Орієнтацію не втратив, а все одно, коли зовсім стемніло, стало якось моторошно. Слабке серце скоро забилося, і ноги почали

підламуватися. Сів на пеньок, відпочивав. Не боявся в лісовій темряві, бо ще й не так було під час війни, коли тікав з ворожих таборів. Пригадав ті походи відчайдушні, дощові холодні ночі; як був спійманий, якої муштри зазнав у штрафтаборі, у каменоломні страшній. Пригадав свого друга Бориса, якого зустрів живим скелетом у тому таборі. Де ж той Борис тепер?

Потім у свідомості Борового виникло щось незрозуміле, і з'явився привид, видовище, схоже на пекло, яке бачив у таборі. Замість багряного листя, що лежало під деревом, раптом вогонь палає, а на місці дерева диявол з'явився: чорний, тільки очі коричневі, мов дві свастики, на голові роги, на спині волосся дибки стоїть і хвіст віялом. Хитнув диявол головою, блиснув очима, а потім хрипким голосом до своїх помічників-дияволят і каже: «Більшого вогню не треба роздмухувати, ми й так цього чоловіка спечем. Ви ж бачите, який він худий та слабкий, мабуть, не раз був печений. Ведіть його на цей вогонь». Диявол протяжно зітхнув, хвостом махнув, і дияволенята заметушилися, навкруги Борового гасяють і вже за ноги чіпляються. Пригадав неборака Божу молитву, якої навчила бабуся в дитинстві, та й став нею відганяти бісєнят, а вони не відходять. Тоді він схопив сучкувату палицю і розмахався нею так, що всі розбіглися.

На ранок Боровий був у місті. Знайшов ту установу, куди його запрошували, і зразу ж потрапив на прийом до доброго дядька; швидко оформився на роботу, навіть ключі до комунальної квартири одержав.

Наступного дня – переїзд. В кузові на оклунках – сам господар, Варвара, п'ятнадцятирічна донька Лариса, а там далі, на запасному скаті, – простоволосий, у синенькому спорткостюмі з книжкою в руках тринадцятирічний Михась. Варвара Василівна перехрестила двір – і машина рушила. Старі батько й мати дивилися вслід і аж просльозилися, вболіваючи за онуками; сусіди від дворів махали руками – бажали добрим людям щасливої дороги.

Горбатий степ, а далі – широка придінцева долина. На автошляді, що перетинає місто Кремінну, – нескінченна низка машин. Скільки їх! Недарма називають це місто воротами Донбасу. Ось річка Красна – притока Дінця. По берегах – високі розкішні верби, на синю гладь схиляються плакучі верби, а далі – сосни, сосни.

– Як тут красиво! – аж вигукнула Лариса.

– Гарно, доню, – сказала Варвара Василівна.

Михась піднявся, обвів зором річкові береги, що в далині потонули в густому сосновому лісі, та тільки й промовив:

– Почекай, поживем, роздивимося краще, бо не все те золото, що блищить.

Машина зупинилася недалеко від річки в новому кварталі, де ще валялася подекуди побита цегла. Шофер допоміг скинути з машини речі, завів двигуна і поїхав, а приїжджі, піднявшись на третій поверх, де пахла новою фарбою призначена їм квартира, дуже зраділи. Та, бач, ненадовго. Коли господар став відмикати її, зсередини цокнув інший ключ, і в дверях з'явилася огрядна жінка в строкатому халаті з розчервонілим обличчям і з залізною лопаткою в руках.

– Грабують! – почувся її розпачливий лункий вереск.

Ближні мешканці будинку вийшли з квартир, дивилися на приїжджих і слухали образливі слова на їх адресу.

– Дозвольте! – благав Боровий жінку, щоб вона хоч на мить затихла і вислухала його. – У мене ж ось ордер на цю квартиру.

А та ще сильніше лютує:

– Ніяких орденів мені не потрібно. Хай хоч і міліція йде. Не виб'ють мене звідси й гарматним вогнем.

– Як же так... Я ж сім'ю привіз, а ви ось так.., – заїкувато почав Боровий і заблимав великими сірими очима, вже і без того підведеними знизу широкими синцями від переживань.

Нахаба не слухала нікого. Вона гримнула дверима, замкнула їх десь роздобутим ключем, і дійсно, – хоч з гармати бий. Боровий тільки стеноу плечима, постояв ще якусь мить та й пішов розтривожений у куток до своєї сім'ї. Добре, що люди добрі знайшлися і запросили переночувати.

Наступного дня, не знайшовши ніде справедливої розв'язки квартирної проблеми, Сергій і Варвара ходили по місту, шукали, хоч якого-небудь притулку, а не знайшовши, були такі розчаровані переїздом, що здавалось, наче вони стоять на тонкій корі вулкана, крізь яку будь-коли можна провалитись у кратер вогненний; були такі чужі одне одному, наче лежала між ними глибока прірва, береги якої не можна було з'єднати ніякою кладкою.

Він хоч і рішучий у своїх намірах, терплячий у досягненні будь-яких задумів, не боячись ризику в найскладніших ситуаціях, в той

же час і дуже вразливий, що призводило до неспокою і страждан-
ня. А вона, Варвара, ганила його за слабкість, що веде до легкого
обману з боку нечемних людей. Не замислюючись, вона відносила
чоловіка до недостатньо розбитних скептиків, у всьому звинувачу-
ючи його. А він, знаючи її характер, більше мовчав, прощав
жіночі слабкості. Тим паче, ось за таких обставин.

В цей нещасливий день, не знайшовши пристанища для сім'ї,
Боровий вирішив піти на околицю міста і ловити попутну маши-
ну, щоб їхати знову в село. Стояв на узбіччі дороги засмучений і
жадібно вдивлявся у рідні поля за лісом. А як перевів погляд на
високу сосну, де прибудна ворона суху кору довбала, раптом по-
чув за спиною гучний голос Варвари:

– Чого ж ти стоїш, гав ловиш? Он тебе хтось кличе.

Озирнувся – правда: з паличкою бабуся диба і вже здаля:

– Ви квартиру шукали? Мені сусіди сказали... Я ж одна живу.

Тоді Сергій Георгійович, як ногу вломив: пішов з бабусею, по-
дивився на її велику порожню хату. А потім і сім'ю привів.

Всім хороший настрій повернувся. Очі Варвари незлобливо в
Сергія вп'ялися, а його також повернулися до неї. Хоч і в чужій
хаті, а запанувала згода. Відчувалася навіть радість, яку можна було
порівняти з радістю нещасних у безводній пустелі, котрі хоч і зна-
ють, що вода в криниці, до якої вони доповзли, дуже солона, а все
ж п'ють після спеки. Бабусі Тані теж стало веселіше з квартиран-
тами. Якось увечері підійшла вона до Сергія Георгійовича, який
сидів за столом, закиданим книжками, і запитала:

– Чи не пам'ятаєте, часом, моїх родичів, що жили в Голубівці,
отам, навпроти колишньої розправи? Висока тополя у них стояла
над флігелем, у якому хомути та цвяхи продавалися. Лаврінами їх
прозивали.

– Як же не знати своєї рідні! – аж вигукнув Боровий. – Хоч я
тоді був ще малим, а пам'ятаю самого дідуся Лавріна. Перед ко-
лективізацією він ще господарював на земельному відрубі, що був
поруч з нашим. Пам'ятаю, як він старанно обробляв ту землю. На
ниві в нього ніколи не було й бур'янинки, а пар, було, зробить та-
кий рівенький та чистий, як оце долівка, ще й коточком прика-
тає. Бачив я часто дідуся Лавріна в полі при якійсь роботі, а в свя-
та – в церкві на криласах. Як добре співав! Тільки вже тоді, коли
стали розкуркулювати, я не знаю, де він і подівся. Чутка була, що

їх теж у кручу вивозили.

– То ж моя рідна сестричка була за Лавріном. Діток було багато, – сказала бабуся і хвартушком утерла сльозу. – А тепер, мабуть, нікого немає. Мабуть, і двора того немає?

– Тепер там тільки тополя та сама стоїть. Вона вже й стара та корява, а нагадує своїм видом високу постать дідуся Лавріна.

Бабуся Таня, пригадуючи своїх родичів, схилила зів'яле обличчя, на якому тільки чітко вирізнялись темні брови і такі самі темні і великі очі з теплим і лагідним поглядом, затуманеним глибокою задумою. В клітчастій сукні, в ореолі сивого волосся, вона ще й тепер відрізнялася від інших старих жінок вродою. Працелюбна була. Чистоту і порядок любила, а тому швидко в прибулій сім'ї повагу знайшла.

Тільки недовго разом жили. Якось пізньої осені увійшов у хату Сергій Георгійович і показав ключі від нової комунальної квартири. Сім'ю звеселив, а бабусяю наче блискавкою чорною по старечих очах ударив. Як не хотілось їй самій лишатись!

* * *

У новій комунальній квартирі Борових міський порядок приживився швидко. Нова обстановка з'явилася, чистота. Тільки з настанням зимових холодів дрижаки стали ходити.

– У своїй хаті лежанку миші точать, – почне, було, Варвара, – а ми холодні цегляні вугли обтираєм. Погріли б оце боки, так де ж?

Сергій мовчки тільки погляне на Варвару, та й не наважиться їй суперечити, щоб менше було скандалів, бо дай можливість розкрутитися маховику жіночих нервів – довго не зупиниш. Бувало, пригадавши воєнні роки, скаже:

– Ти ж знаєш, дороженька, які нам лежанки були? На снігу спали, терновому кущику раділи. Так що мені твоя лежанка – як мертвому припарка. Тим більше, як газове опалення проведуть.

А Варвара йому знову:

– Говори, що буде тепло, як рай проміння на пекло...

Під час обіду в свята у Борових всі – за столом. Тільки Варвара не сідає, бо біля пічки завжди є робота. Михась, як і батько, пісного борщу не цурається, їсть не поспішаючи – сьорбне і через кожну ложку в книжку загляне. Лариса над обідом довго не засиджується, можливо, через те, щоб ложки не мити. Батько одного

разу не змовчав: взяв та й сказав, що треба ж інколи мамі допомогти. Мовляв, корисно ж уміти й посуд помити. А та зразу приснула і мотнулася в спальню. Батько хотів показати, що він бореться за інтереси порядку, а потім благав дочку не мучити себе образою.

– Людські нерви – не машинні деталі, які можна замінити. Їх треба берегти, – говорив так жалібно, що в самого затіпалися шийні жилки. – Тим більше, що ти медицину вивчаєш, будеш людей лікувати. А для того, щоб лікувати інших, треба самій бути здоровою. Он твоя подруга Тася – яка при здоров'ї. А чому? Перш за все тому, що дарма не тривожиться. Або візьми он когось із твоїх вихователів. Ну, хоч би того самого лінгвіста Силантія Гавриловича. Я ще мало його знаю, але ж видно, що у нього залізні нерви.

– Так оте страховисько за приклад брати? – аж вигукнула Лариса. – Він як волох. Йому важко по класу пройтися. Сяде за стіл та й сидить, як намальований бог. Одного разу отак посидів – посидів, а потім і каже: «Ви ж оце не слухаєте, то я піду погуляю». Піднявся й пішов. Коли дзвінок на перерву продзвенів, увійшов у клас та й вусом не моргнув. Такий байдужий до вихованців – мов та стіна. Так який же приклад з нього брати?

Тільки виказала Лариса своєму батькові наболіле і сіла в спальні за книжку, як раптом рипнули парадні двері, і в квартиру увійшов той самий Силантія Гаврилович. В розхристаній строкатій куртці, вже в коридорі роззутим до голих ніг, він зупинився на порозі, вибачився, що завітав непроханим гостем, кинув на холодильник полисілу хутряну шапку, кивнув голоною головою на кухню до Варвари Василівни і пішов до світлиці. З його округлого обличчя дивилися на Борового, що сидів за столом, безбарвні скельця очей, а під огрядною постаттю заскрипіла підлога, і в книжковій шафі заторохтіло скло.

– Ну, ви ж і вступнули, Сергію Георгійовичу, перейшли з села в це задрипане місто і поселилися в оцій шпаківні, – сказав Писаревський, важко опустившись на стілець.

– Через сім'ю – хоч на шпиль, – відповів Боровий, аби швидше заглядити свої хиби.

– У вашій квартирі, мов на пароплаві – все скрипить, торохтить, і качка якась відчувається.

– А у вашій хіба не так?

– У мене хата стародавня, куркульська. Покійний мій батько

був у начальстві. Як приїхав із села – безплатно дали.

– Ну, так що, по-вашому, те, що тепер побудовано, все на скрипах?

– Ну, як вам сказати... На безвідповідальності. Особливо оті блочні – наче ось-ось від вітру попадають. На їхньому місці стояли такі, що снарядом не розіб'єш.

– Пам'ятаю, такі будинки і у нас були – з дуба в два обхвати. Тепер там бур'яни.

– В тих бур'янах, мабуть, скоро вовки завиють, – сказав Писаревський.

– Та воно тепер і люди, як вовки, поробились, – вийшла з кухні Варвара Василівна, – розгублені якісь та набурмочені ходять. В магазинах нема чого купити. На базар сьогодні пішла – думала, овочів хоч діткам візьму. Так де ж там! Підходжу до одного спекулянта і кажу: «Зважте мені карбованців на п'ять помідорів». Так він і зважив: поклав один на шальку і дивиться на мене нахабними баньками, наче вуздечку надіває. «Оце, – каже, – на п'ять карбованців». Йому – ніби жарти, а в мене в очах потемніло. Той червоний помідор, як вогнем, до печінок пропik.

– А знаєте, чого той помідор такий дорогий? – сказав Писаревський. – Того, що наша перестройка в отих бур'янах заплуталась.

– І як ви думаєте, хто ж її розплутає? – озвався Боровий.

– Власники розплутають.

– Які власники? На це нікого не вчили. Та й не за це боролися в революцію.

– А що мені та революція?.. Поки наш уряд на раздоріжжі у бур'янах словесних баталій борсається, я навіть сам можу стати власником. Закуплю землю, і нехай на ній демократія працює, а я буду в місті жити.

– Земля повинна належати тому, хто її обробляє. Демократія – це ж і совість. Якщо буде справжня демократія, то поступово згине й безладдя і не скористаються цими здобутками народу новоявлені ледарі, казнокради і спекулянти; пріоритет одержить мудрість, візьме верх одвічна мета: сіяти добре, розумне в житті, – гарячкувато висловився Боровий.

– «Дум спіро, сперо», – сказав Писаревський, відкинувшись на спинку стільця. – Як говорив Овідій, доки дихаю – сподіваюсь.

Надіюся на таку демократію, щоб стати багатим власником. Людині властиво мати не лише внутрішню свободу...

– Властиво, але ж не повинно бути й такого, щоб нахрапистий нероба катався на скромному трудязі. Добро повинно подолати зло. Інакше ми не вийдемо із роздоріжжя, на якому ось скільки часу борсаємося. Ми хоч і багато вчилися, а поки що в темряві блукаєм.

– Я вчився у двох київських вузах. Ще думаю в самій столиці Москві щось закінчити, – похвастав Писаревський. – Поїду, по ресторанах вештаюся – корки в кишеню і... баста.

– Здорово! – покрутив головою Боровий. – Добре, що вам гроші дають таку приємну можливість. Але ж, пробачте, зараз світ міняється. Зараз наука хоч і занепала, а висвітлюється все щось нове. В недалекому минулому ми вважали нормальним явищем липові дипломи і незаслужену славу, а зараз хоч і на роздоріжжі, однак однією ногою на правильному шляху оновлення, яким наші нащадки заслужено дійдуть до особистих прозрінь, і їх дипломи будуть мати вагоме значення.

– Ну, це мене не стосується, – сказав Писаревський і випрямився на скрипучому стільці. – Менше турбот – більше здоров'я.

– Без турбот – як без рук, – відказав Боровий. – Хоч, правда, людина повинна жити не лише для праці, а й для радості – творити радість для себе й для своїх ближніх. Хоч невелику. Ось, наприклад, на столі в мене стоять оці квіти. Для чого вони? Це – окраса життя. Я не був у вашій хаті, але від колег чув, що в ній і подібного нема, крім розкиданих по підлозі порожніх пляшок. А хіба не краще було б, якби замість них та були квіти? Взяли б інколи, хоч на велике свято, та й купили букет. Подарували б якійсь самітній жінці. Ви затратили б копійки, а їй радості було б на цілий рік. Так, так, милий друже. А в чому ж радість і людська доброта?!

Боровий встав із-за столу і пішов по кімнаті, накульгуючи.

– А візьміть ви музику. Це теж радість, – сказав, знімаючи стареньку скрипку з гвіздка.

– Реліквія, – промовив Писаревський. – Понесіть у музей – грошики будуть. Кажуть, що ця штука дорога.

– Для любителів ця штука безцінна, а для байдужих – мертвий експонат, – зауважив Боровий і почав настроювати інструмент.

Писаревському, як видно, не сподобалися ніжні звуки скрип-

ки. Він зайорзав на стільці і хотів, було, йти з кімнати, а потім зацікавився блискучим кінцем смичка і згодом запитав:

– А навіщо взагалі музика?

– Як навіщо? Музика допомагає людині відчувати себе людиною і розуміти інших. Вона навчає більш тонко і ясніше бачити навколо себе прекрасне, розвиває здібності, виховує співчуття і любов до ближнього, до навколишнього середовища.

Боровий підняв смичок і загравав варіації. Потім зазвучала мелодія Глюка, і гість утамувався. Розглядаючи хатні речі, він зупинився поглядом на русявій голові Михася, що сидів над книжкою за тумбочкою, на низенькому ослінчику, а потім подивився в спальню, де сиділа Лариса і щось писала. На столику, застеленому чистою скатертинкою, він бачив її білі руки, а на тлі квітчастої фіранки – всю її постать, її каштанове волосся, заплетене в довгу косу, і гладенько причесане невеличке пасмо, що спадало вниз на чітко окреслені брови, на тонкий овал ще майже дитячого обличчя. Все ясно бачив і був незворушний усім своїм єством. Ледве помітна тінь досади пробігла на обличчі, коли пригадав, як нещодавно на його лекції дівчата підняли гучний гамір і як він потім читав їм довго мораль. Ця досада, однак, володіла ним тільки мить. Коли скрипка затихла, Писаревський звернувся до Михася:

– Мабуть, ученим будеш?

– Волам хвости крутитиму.

– Волів тепер і в колгоспах нема, синку, – зауважив батько. – Тепер треба хвости крутити хвастунам, щоб менше базікали, а більше діла робили. Тим паче, якщо ти будеш юристом.

– Не знаю, ким я буду. Конкурс у юридичний дуже великий.

– Не в конкурсі діло, – сказав Писаревський. – Я ніколи не звертав уваги на конкурси.

– Ну, то ж ви, – тихо промовив хлопець.

Писаревський у Михася швидко знайшов справжню відразу. На запитання, які права захищав би, коли б став правознавцем, сказав, не замислюючись:

– Зрозуміло – більш повну демократію. Тільки при ній сам народ, подолавши узурпаторів, стане господарем свого становища і забезпечить щастя більшості. Інакше кажучи, визволення суспільства від залишків тиранії – гарантія успіху.

– Коли ж буде той успіх? – пожурилася мати.

– Це пов'язано з удосконаленням політичної і соціальної свідомості простих людей. Ось я тільки що вичитав: «Не може бути справжньої свободи, доки всі громадяни не будуть прилучені до законодавства».

– Правильно, Михасю, – сказав Писаревський, встаючи з-за столу. Вже від вихідних дверей додав: – Учись – ученим будеш. Мені вже скоро п'ятдесят, і то думаю ще якийся факультет закінчити. Третій диплом не зайвим буде. А головне – по Москві поवेशтаюсь, а там найму таких мудреців, що контрольні зроблять, сюди-туди, й – диплом. Та, відверто кажучи, – це вже Боровому, як вийшли в коридор, – думаю там знайти собі професоршу.

– Хіба обов'язково професоршу? – зацікавлено подивився на нього Боровий. – По-домашньому теж можна знайти подругу по душі.

– Та, знаєте, які тут плебейші неписьменні...

– Професорша може не прийхати в наше місто – роботи не знайдеться.

– У неї лишуся, якщо не приїде. Приряджуся так, щоб і сам схожий був на професора, і буду по Москві походжати, а вона нехай працює. Ну а що ж тут дивного? Демократія, – додав, зав'язуючи шнурки на нозі.

– Заздрю вашій мужності, Силантію Гавриловичу, – посміхнувся Боровий. – Але ж, скажіть, шановний, чому це ви в драних черевиках ходите? Такі і в коридорі не страшно залишати, тільки ж як ви будете в них по Москві ходити?

– Імпортні куплю, – сказав Писаревський і розпрощався з Боровим.

* * *

Цього літа Михась книжки з рук не випускав – надумав поступити на юридичний факультет.

– Поїду, – сказав рішуче. – Тільки не знаю, куди. У Ростові наплив дуже великий. Поїду, мабуть, у Мінськ.

– Ой, як далеко, синку! – занепокоїлась мати.

– Що ви, мамо, далеко! То колись було далеко, як пішки ходили.

– Та як же, заїдеш на край світу та й домівку забудеш. А там і Ларису, Бог його знає, куди направлять. Залишимося з батьком,

як дві старі билини в полі, та й будемо скучати, серцем тліти – як вони там десь живуть, які дороги прослалися перед ними?

Поки мати заплакані очі фартушком витирала, батько, зрозумівши те, що Михася вдома вже не втримаєш, зібрався з документами – і в Мінськ. Тільки й сказав:

– Поїду на розвідку – може, й справді, туди вигідніше...

Два дні і дві ночі їхав попутними вантажними машинами (щоб дешевше вийшло), а як доїхав, то й сам переконався, що краще б Михасю без науки бути, ніж у таку даль заїхати. Однак він знайшов університет, дивився на довгі списки абітурієнтів, вивішені на дошці, говорив з викладачами, зустрічався з приїжджими, що також вболівали за долю своїх дітей. Навіть підходив до високих і товстих дверей, оббитих коричневим дерматином. Тільки не знайшов потреби постукати туди. Схилившись на підвіконня, стояв і дивився, як сновигали люди; звернув увагу, як з тих товстих дверей раптом вийшла широко усміхнена, з гордо піднятою головою наваксена дівиця, а за нею слідував червонощокий її тато з товстим шкіряним портфелем. Вистукуючи по коридору кованими каблучками імпортних тувельок і виблискуючи золотим годинником на руці, та дівиця йшла з таким веселим настроєм, ніби вже склала на відмінно всі вступні екзамени. «Мабуть, тато посприяв товстим портфелем, – подумав Боровий. – А чим я посприяю своєму Михасю?»

На зворотньому шляху він зробив пересадку в Харкові: думав у Ростовський університет заїхати. Та оскільки грошей залишилося мало, завагався. А тут ще й ноги почали крутити. Роздумував, як вчинити, щоб подолати роздоріжжя, та й вирішив: не морочити голову даремними об'їздами. Сів у вагон дизеля і увечері був удома.

– Не схотів, полінився! – почала Варвара. – У людей батьки улаштовують своїх дітей, а ти не міг скрізь об'їздити, розвідати. Знайомство завів би. Може, якусь тисячу назбирав та й повіз би, щоб місце для сина знайшли.

– Не місце красить людину, а людина місце, – озвався Михася із-за столу. Ще й додав: – Кожен повинен розуміти, що щастя треба заслужити.

– Так, так, синку! – повеселішав батько. – Велике діло гроші, а ще більше – правда. Та в тебе, синку, вистачить розуму здати екза-

мени в будь-якому навчальному закладі за будь-якого конкурсу.

Після цієї розмови не забарився Михась послати документи до Ростовського університету. А потім і на іспити поїхав.

Цього дня особливо матуся турбувалася: як же синок там екзамени здає? Вночі вона теж була неспокійна, а рано-вранці стала розказувати батькові жахливий сон:

– Стою нібито десь на горі чи на скелі. Наді мною все небо взялося грозовими хмарами, а внизу виблискує широка-широка ріка. Вже після я розгадала, що це була ріка Дон. Спочатку там вода нібито була чиста і тиха, а потім де взялася буря, і піднялися хвилі. Та такі сильні хвилі, що великі човни, на яких сиділо по дванадцять людей, шпурляло, мов тріски. Навіть кораблі з позолоченими написами, що проходили мимо, колихались, як на гойдалці. І раптом у тих хвилях я побачила, як пливе наш Михась. Рученятами, мов крилами, розмахує і голівкою крутить то праворуч, то ліворуч, а худе своє обличчя під сильні потоки холодної води підставляє...

– Ну, і куди ж він плив? – запитав батько.

– Я й сама не зрозуміла, куди він плив. Нібито до берега. А той берег там такий високий! Та ще й у тумані.

Тільки мати розказала сон, як рипнули парадні двері, і на поріг ступив Михась. Лариса зі спальні прибігла. Всі здивувались: як швидко приїхав!

– Мабуть, нічого не здав, – непевно промовив батько.

– Нічого, – усміхнувся хлопець краєчками вуст, а потім, вже проходячи до вітальні, спокійно сказав:

– А навіщо все здавати? Один профілюючий предмет на відмінно здав і поїхав додому.

– Значить, переплив ріку, синку? – обняла мати Михася і на радіощах пустила сльозу. – Мені й снилося, як ти плив по Дону. Мабуть, і рученята порвав, поки по хвилях до берега дістався. Ну, а тепер же як? Там берег високий!

– Нічого, мамо, там сходинки є... До того ж, бачите, який я сильний, – знімаючи змоклу від поту сорочку, жартував Михась. – На будь-яку висоту зійду.

– Та краще б ти не старався сходити на ті висоти. Он твої товариші в колгоспі не забивають грамотою голови, та й справні. А ти он який – кісточки світяться. Та ще й футболу отого ганяєш.

– Футбол, мамо, корисний для здоров'я. Так що я не думаю з ним розставатись і в Ростові. А поки що тут буду грати. Ось цієї суботи на нашім стадіоні відбудеться матч на першість між сільськими командами. Піду – допоможу голубівським футболістам.

* * *

Стадіон на околиці міста, обрамлений високими соснами, аж гуде: грає духова музика, співи. На зеленому футбольному полі в білих та червоних майках, позолочених яскравим промінням, купаться футболісти, а на трибунах людей – ніде сосновій голці впасти, особливо на нижніх сидіннях. Сергій Георгійович Боровий теж прийшов на стадіон. Він піднявся до найвищого ряду і мав дуже велику насолоду все бачити навкруги, дихати пахощами зеленої хвої. А коли почалася гра, особливо уважно стежив за футболістами. Жодного руху їхнього не прогавив, а тим паче, забитих сином Михасем щасливих м'ячів. Коли вже кінчався перший тайм, він був так захоплений грою, що не помітив, як до нього збоку підійшов Писаревський.

– Давно, давно вас не видно, – обізвався Боровий, відірвавшись від футбольного поля. – Мабуть, у самій столиці розкошували?

– Та, я здавав там у вузі... А як почув, що мою хату вже думають ламати, то я й поїхав.

– Значить, як чорногоуз, прилинув до свого гнізда, а його вже й нема.

– Та тепер уже й розламали – висотний дім ставитимуть. Вчора вже й двір бульдозером зрівняли. Будку собачу ледве не прикидали разом з Барсом. А в мене ж той Барс – як сім'янин. Тільки сусіди дуже занехаяли.

– Ну, і де ж ви його тепер поділи? – запитав Боровий, не відриваючи очей від футбольного поля. – Привели б його на стадіон та віддали сторожу.

– Та ні. Знаєте, тепер не такий час, щоб задарма віддавати. До того ж, такого вовкодава. Вчора взяв та й повів он туди, за дубовий гай, де новоселів багато. Думаю, там за будь-яку ціну візьмуть. Ще й не довів, як тут циганча зустріча і клячнить: «Продайте, дядьку, собаку, мій татко заплатить вам золотими монетами». А я й

дивлюся на нього, не вірю своїм вухам. «Що, золотими монетами? А де ви їх набрали?» – став допитуватись. А він: «Та де ж, у фундаменті вирили, як ставили свою хату. Там колись купець якийсь жив, та й залишив після смерті цілий скарб. Тепер у нас на погрібнику стоїть казан з монетами від того скарбу. Як не вірите, так ходіте, подивитесь» . – «Може, й правда, – подумав я. – Була ж чутка, що тут жив багатий купець». Взяв та й завернув прямо в двір. Прив'язав Барса до стовпа, а сам попрямував з хлопцем до погрібника. Тільки крок зробив, як тут у двір укотилася легкова машина. Дивлюся, піп вилазить з тієї машини і на собаку зирить. Ще й спитав, чи не продається. Я нічого йому не сказав, бо тут вийшла молода циганка й шепнула, щоб я залишив їм Барса, а за платою прийшов сьогодні пізенько. Обов'язково треба сходити, бо той піп у них всі монети вимолить. Недарма ж і машину зупинив біля погрібника. Та, може, вже й вимоловав. За віщо ж палац такий поставив? Он, на Набережній та гігантська будова височить.

Боровий подивився на красиві фронтони того двоповерхового палацу і теж позаздрив. Однак він дещо не вірив Писаревському і згодом не стерпів сказати:

– У вас, Гавриловичу, манія, пов'язана з золотом. Мабуть, вашу голову запаморочила ним якась московська професорша або якась антична новела, де дуже цікаво описується про золоті скарби. Хіба може бути таке, щоб у казані на погрібнику лежали золоті монети? Може, то мідяки якісь або вухналі. Якщо у тих циганів була колись кузня, то у них і лишилися в тому казані вухналі та підкови. Ну, а між іншим, якщо бажаєте сьогодні туди піти, то і я з вами замість прогулянки пройдуся. Отак узлісьям і підем. Тільки давайте ще додивимось футбольну гру, може, мій Михась заб'є ще одного...

– То ваш Михась? А я його й не впізнав. Який бідовий хлопець! Як спритно грає! Та он, бачите, він уже штрафного забиває. Браво! – крикнув Писаревський і тупнув ногою так, що задривав дощаний настил, привернувши увагу Борового до рваних черевиків.

– Як же трапилось, шановний друже, що в Москві були з великими грошима, а черевиків не могли купити?

– Та, знаєте, була б валюта, то й імпортні купив би, а за наші «дерев'яні» гроші й лаптів не купиш.

– Так, так, шановний, була б валюта -й верблюда купили б, а за наші гроші й штанів не купиш. Я оце недавно був у своєму селі і в колгоспній конторі спостерігав, як троє штанів ділили на шістьох механізаторів. Хотіли, як видно, всіх задовольнити, але як не крутили – по одній холоші кожному припада. Потім вирішили наділити кращим. Однак за новою демократією штани дістались не тому, хто більше дірок протира на твердому сидінні трактора, а тому, хто краще володіє мистецтвом марнослів'я.

– Отже, потрібне золото, – сказав Писаревський. – А вам, Сергію Георгійовичу, й поготів. Ото Михась поб'є останні тувельки на футболі, купите йому новенькі, якщо дістанемо в циганів золотих монет. Та, взагалі, золото – це не рублі, особливо в оцей переломний період. Якась заворуха – гроші ні за цапову душу пропадуть, а золото ніколи не пропаде.

Сонце вже хилило на захід, як закінчилася футбольна гра з перемогою команди, в якій грав Михась, і Боровий з веселим настроєм вирушив з Писаревським до циганів. Як було домовлено, ішли узліссям. Навколо високі сосни, подекуди кущі – пахощі, тиша. Тільки під ногами інколи трісне суха гілочка або в кущах озветься довгохвостий свистун, чи об стовбур постука дятел – і знову тихо. Ось між соснами з'явився густий чагарник, і доріжка між ним почала виляти. Йти стало важче. Вже смеркало, як приятелі підійшли до розвилки, де одна доріжка вела праворуч, а друга – ліворуч.

– Тут нам треба поміркувати, – зупинися й зауважив Писаревський, як бувалий грибник, у цих просторах кремінських лісах. – Якщо ми підемо ліворуч, то віддалимося від міста і десь на ранок опинимося біля Будинку відпочинку, а якщо праворуч, то дістанемося до Дубового гаю – туди, куди нам і треба.

– Гаразд, – погодився Боровий, – бувалий провідник у лісі – цінніший від золота.

І подорожні взяли праворуч. Не подолали, мабуть, і двадцяти метрів, як опинилися в густих заростях, а потім ступили в м'яку трав'янисту твань. Сосни широко розступились, і перед очима з'явилось невелике озеро. На березі цього, оброслого окоугою озера, вималювалася фігура рибалки з вудочкою, а в тихій воді плавала велика золота монета місяця.

– Так, так, – обізвався Писаревський, витягаючи рвані черевки-

ки з болотяної твані. – Це ми не туди пішли – занадто праворуч взяли. Вертаймося назад.

І приятелі пішли на той самий розвилок, де щойно були. Настрій зіпсувався. В черевиках Писаревського чмокала болотяна вода, а Боровий став відчувати слабкість і плентався вслід, накульгуючи, мов підбитий козел. Сміх і горе. Як посідали відпочивати на розвилці та й замріялись. Один воду з черевиків вихлюпує, другий реп'яхи обриває.

– Ну, Силантію Гавриловичу, – обізвався Боровий, – це ж ви винні, що ми майже вдома заблукали.

– Та, знаєте, оці стежки тут так заплутані, що сам біс не розбере. Вдень ще так-сяк, а вночі, бач, і я не второпаю.

– По Москві ходили з професоршами і вночі, та, мабуть, не блудили, – пожартував Боровий.

– Та, ні, не довелося мені з ними ходити. Ну, а відверто сказати, там у верхах є такі, що блудять.

– У пошуках правди? А навіщо ж закони? Вони ж для всіх...

– Для них – про людське око. Насправді там темний ліс і самі роздоріжжя. Хоч і розумні, а блукають у густих нетрях державної мудрості. Живуть ніби в дружбі, а насправді так і норовлять один одному хвіст відтоптати. Згоди немає.

– А без неї вони можуть загрузнути в такій твані, що й іншим добра не буде.

– Так, так, – ствердив Писаревський, взуваючись у мокрі черевики, – буває, що й розумному дай безмежні права, то він і рідного батька в болото заведе.

– Значить, крім розуму, треба мати ще й совість, душу, – обізвався Боровий, – навіть віру – особливий такий кругозір, такий емоційний стан, коли відбувається єднання людини з безмежним світом, щоб черпати в ньому енергію для творення вселюдського щастя.

– Ну, віра – це, знаєте, кому як..., – сказав Писаревський, зав'язуючи шнурки. – А кругозір і нам би не завадив, щоб швидше вийти з лісу. Он, між соснами, нібито якийсь вогник. Мені здається, що то якраз там, куди нам треба. Мабуть, у циганів горить світло.

Приятелі встали і пішли на те світло навпростець. Під ногами шурхотіла суха трава, позаду озивався деркач, а попереду все ясніше тріпотіли золоті промінці. Не подолали, мабуть, і тридцяти

метрів, як вийшли з лісу і зразу підійшли до циганського двору. Загавкав пес.

– Це ж мій Барс, – зауважив Писаревський. – Який тільки чутливий!

Біля воріт приятелів зустріла циганка. Тільки не та, молода, що виходила вчора вранці до Писаревського, а стара згорблена її бабуся з костуром у руках. На тлі освітленого вікна вона зовсім була схожа на відьму.

– Пробачте, – обізвався Писаревський, привітавшись, – я прийшов до вас за платою: собаку ж вам наділив породистого.

– Яку ж плату ви хочете взяти за цього кудлая? – ввічливо і в той же час насмішкувато запитала циганка.

– Знаєте, за свого Барса я міг би з вас вимагати якої завгодно плати, та оскільки у вас є золоті монети, то хочу, щоб ви ними розплатилися. Декілька штук можу ще й за гроші прикупити. Ну, а ті, що залишаться в казані, Барс мій буде вправно стерегти.

Слухаючи Писаревського, стара циганка аж рота роззявила. Підступила близько і, схилившись на костур, поводячи чорними, як ніч, очима, жваво заговорила:

– Чоловіче милий, добре тобі, що ти в грошах купаєшся, багато живеш та ще й про золото мрієш. Щасливий ти будеш. А ми, як повернулися з кочування, то й останній жупан на ринку продали. Були в мене колись золоті серги – в Голубівці за ковальський міх виміняли, та й ті проміняла за хлібину в голодовку.

Боровий насторожився, як почув про Голубівку та про золоті серги. Підійшов ближче до циганки і став допитуватись:

– Це ж ви колись жили на нашій вулиці? Я пригадав ваш двір. Там стояла глиняна хата і кузня з високою трубою. Мій дідусь кував у вас коней. Він розказував нам, онучатам, як знайшов ті золоті серги біля річки Боровик і як ви їх виміняли в коваля Василя Денисовича за ковальський міх. Я був тоді ще малий і думав, що то була казка, а воно ж таки й правда. Я трохи пам'ятаю, як ви молодою красунею ходили повз нашого двору в блискучих браслетах та в тих золотих сергах.

– Давно це було.., – журливо мовила циганка. – Як уві сні, ті молоді літа... Потім ми виїхали з Голубівки. По світу не схотіли довго їздити. Якось зупинились біля оцього лісу та й вирішили отут віку доживати. Поставили оцю хату, погрібець викопали та й

живемо. Кажуть люди, що на цьому місці колись багатий купець жив і золотий скарб залишив закопаним. Бог його знає, хто його відкопав. А наш казан, який ми возили з собою, ще стоїть і тепер на погрібнику з вухналями.

Поки циганка розповідала Боровому про своє життя, Писаревський якось непомітно підійшов до свого Барса і став з ним бавитись, а потім взяв та й відв'язав. Мовляв, плати ж – ніякої, а собака ж мій і повідок мій. Поведу краще до попа, той заплатить, бо живе ж не так, як оці нещасні цигани. За повідок – та й повів за ворота.

Як побачила циганка, що собаку повели, нарбила такого крику, що й циганчата повибігали голі з хати. Кликали Барса, з плачем просили залишити собаку. Боровий теж умовляв Писаревського змилюватись над голодранцями, а недопросившись, пішов і сам услід, дотримуючись такої дистанції, щоб не дістав кудлай.

Літня ніч – коротка. Коли приятелі вийшли на довгу вулицю, що веде до центру, вже сіріло. Навколо – ні душі, тиша. Тільки й обізвався від продуктового магазину знайомий сторож:

- Куди це ви, Гавриловичу, в таку рань свого кудлая водили?
- До циганів, а тепер ще до попа поведу – продати треба.
- Та віддали б його краще дарма, ніж водитись.

– Знаєте, зараз життя вимагає, щоб робити якийся, хоч маленький, бізнес.

Вже розвиднилось, як подорожні з собакою добрели до центру міста. Попереду, на розвилці вулиць, мигав світлофор, вказуючи праворуч дорогу через базар до попа, ліворуч – до спустошеного двору Писаревського, а прямо – в село. Собака повернув, було, в напрямі свого двору, а Писаревський смикнув за повідок і потяг його праворуч у напрямі до попа. Пес знову рвонув ліворуч і потяг за собою Писаревського.

- Щоб ти здох йому до вечора! – кричав і сердився господар.

Собака, як видно, був нагодований у циганів і тяг з такою неймовірною силою, що Писаревський змушений був схопитися за світлофорний стовп, кружляючи навколо нього разом з Барсом, як на каруселі.

– Гавриловичу, – обізвався Боровий, – краще прив'яжіть його до світлофора, та й не мучтеся. Скоро на базар люди будуть іти, і тут же на місці хтось його купить.

Писаревський так і зробив.

На цьому центральному перехресті доріг швидко запанував жвавий рух. На ринок ішли люди, їхали машини. Одна новенька «Волга», що також, мабуть, прямувала на ринок, раптом зупинилася. З кузова машини висунулася кучерява голова випещеного товстуну.

– Собака, як видно, у вас породистий, – було чути з віконця, мов з екрана телевізора, коли показують якісь важливі торги. – Скільки ж ви просите за нього? – запитав якимось зневажливо, мов давній знавець цін за ринкових відносин. – Вчора мій кум купив такого собаку за двадцятку.

– Знаєте, – сказав Писаревський, – вчора черевики я купив би теж за двадцятку, а сьогодні ходжу у рваних, бо не можу купити й за двісті. Так що мій собака теж не той, що був учора.

Кучерявий товстун ще раз кинув чіпкі очі на Барса, а потім на Писаревського і, зрозумівши, що має справу не з якимся алкогол-іком, поїхав.

– Я ж вам казав, Гавриловичу, залиште пса циганам, – обізвався Боровий вже з тротуара, по якому направився йти додому. – Тепер ви почекайте, поки він виголодається, щоб сили було менше, та й ведіть його, тільки не до попа, а ось так – по прямій дорозі в своє рідне село, де ваша, хоч далеко, рідня лишилася. Не пошкодуйте грошей та купіть подвір'я для себе й для Барса, візьміть землі та покажіть на ній свою силу і кмітливість. Сім'я буде – заживете на славу.

Писаревський на це нічого не сказав, тільки махнув рукою на прощання та почухав голену голову. Потім він ще довго стояв зі своїм Барсом і думав, як правильніше повестися на цьому роздоріжжі.

ЗАСМУТНІВ СОСНОВИЙ ЛІС

Барварі Василівні вже за сімдесят. Однак в її поставі, в її рухах і рисах ледь прив'ялого обличчя, як і змолоду, як і тоді, коли вона ще вчила в школі діток, було щось приємне і привабливе. Та ось вона занедужала, її блакитні очі, затуманені невиліковною хворобою, стали згасати і втопати в глибокій болісній задумі. Від невідомої для неї загадкової хвороби вона слабшала, і на її устах все рідше з'являлася чарівна усмішка. З кожним днем вона ставала

все похмурішою і неспокійною. Навіть тоді, коли вдома все йшло на лад і з добрим словом був поряд її чоловік, Сергій Георгійович.

Дещо краще Варвара почувалася тоді, коли приїжджали син і дочка. Вона забувала тоді про болі, і почуття сімейної радості, мов золоті промінчики, спадали на її чутливе серце. Наче від веселої музики, в такий час вона жвавішала, а з її лиця сходила болісна задума.

Діти дорожчі за все на світі. Дочка Лариса – лікар, а син Михась – юрист. Дочка найбільше тривожиться хворобою мами. А як згадає ще й свої негоди, затулить білими руками обличчя і болісно, знижуючи плечима, тихо заплаче. А то й схлипне на всю хату. Дуже часто її страждання перевершують розум, і тоді вона стає сліпоглухою, не сприймає нічого. Якби ж вона могла опанувати себе, не хвилюватися зайве – вона була б вільна від недуг і як лікар, можливо, допомогла б вилікуватись і мамі.

Михась розсудливий, хоч і має багато навантажень як науковий працівник, труд на вдачу перетворивши, мислить більш логічно. У нього вистачає мудрості добре керувати кафедрою, вчити студентів. Як і батько, що гартувався у вирі життя, Михась, не знаючи втоми, з книжками дружив з самого малечку. Він хоч і казав малим, що буде волам хвості крутити, а працював і прагнув знань, не відкладаючи нічого на потім, зусиллями волі все перемагав. Тільки ось, як мама вже вдруге була з лікарні невиліковною виписана, він стурбовано замислився і зателефонував з Ростова: «Приїду, заберу маму на лікування!» І ось мати жде приїзду сина. Хоч і не має надії на одужання, а все ж дещо повеселішала. Вона стала дуже набожною. Хоч до церкви вже й не могла ходити, а іконку завжди при собі тримає і тихенько до неї молиться, часто журиться та сни страшні чоловікові розкажує.

– Ти знаєш, – почала одного разу, – мені сьогодні лісова цариця наснилася. Неначе я в кремінському лісі гриби збираю і раптом бачу, як у срібній короні, у дивному коштовному вбранні та цариця між соснами походжає. Інколи зупиняється над блискучою поверхнею озерця і стоїть, видивляється на свій образ та заслуховується у веселе звучання ледве чутних золотих струн. І мені було добре чути, як звучать ті незвичайні струни. Тільки недовго звучали вони. Швидко затихли і засмутилися сосни. З глибини гущавини долинув не музичний звук, а якийсь жалібний і болісний

зойк. Як видно було, порвалися ті золоті струни, а веселі звуки навічно потонули в чорній болотистій безодні.

– Навіщо думати про такі небилиці, Варю? – обізвався Сергій Георгійович. – Хіба нам уже не доведеться веселих струн почути? Ось поп'єш відвару з того зерна, що приніс тобі від знахарки, і ти будеш здоровіша. В неділю приїде Михась, забере тебе в таку лікарню, що ти обов'язково вилікуєшся. Видужаєш, та й знову нам сосновий ліс весело загомонить. А може, ще й у Голубівку поїдемо. У рідне село. Хоч своєї хати вже й немає, знайдем притулок. Кибитку якусь купимо та й будемо віку доживати. Ти ж знаєш, тепер всі вертаються в рідні місця, як ті голуби, що де не літають, а повертаються знову на свої гнізда.

– Бачила я уві сні і твоїх голубів, – млявим голосом сказала з постелі Варвара. – Летіли вони нібито в Голубівку, а потім закружляли над сосновим лісом та й опустились он там, на околиці Кременної, де так багато покійників під хрестами.

– Навіщо ж ти таке говориш, Варю? – журливо сказав Сергій Георгійович і опустився перед нею на стілець. – Хіба ж це так давно було, як ти ще зеленим дівчиськом у Старобільську червоні ягоди продавала і сама як ягода була?! Пам'ятаєш, я у тебе купував тих ягід. Ти насипала на п'ятак повний кухоль, а мама твоя ще й горою добавила, примовляючи: «Їж, хлопчику, на здоров'я, може, ще й зятем будеш». І ти тоді всміхнулася. Що, забула?

– Та не забула, але це так давно було, що все змішалось: і ягоди, і роки. Мені тоді, мабуть, всього десять років було, а несла повні відра ягід. З самого малечку спину довелось гнути, бо ще ж було п'ятеро і всі від мене менші. Треба ж було допомагати. Чим же й здоров'я з самого рання збавила.

– А в голодні роки?.. – тихо спитав Сергій Георгійович.

– За колосками на скошене поле ходила. Мабуть, не одну сестричку згубила б, якби не ті колоски. А то, бач, один тільки братик помер. А які тільки важкі вони були, ті колоски! Бувало, ходиш, ходиш цілісінський день, торбинку назбираєш, а тут об'їждчик: «Сякі-такі, колгоспне добро грабите». Відбере торбинку – з плачем додому йдеш.

– Та було ж таке, що за колоски й судили...

– А то хіба не було! Одного разу ми пішли з сусідською дівчиною на недокошену ниву, тільки почали збирати, а тут голова на

тачанці, мов із землі виринув: «Ага, це розкрадачі колгоспного хліба!». Якими тільки словами не хрестив. А потім повіз нас у контору, допит зробив, а на батьків подав матеріал у суд. Добре, що в районі був на високій посаді мій дядько та з біді виручив.

Іншого разу отак у розмовах Варвара, вже дуже хвора, ще й свої фронтіві дороги, смертоносним вогнем начинені, згадувала.

– Не треба страшно пригадувати, Варю, – говорив Сергій Георгійович, бо й сам важко перемагав зусиллями волі біль своїх ледве зарубцьованих ран із фашистської неволі. – Поговоримо краще про щось веселіше. Чи для тебе вже й веселі розмови – як оті рецепти, що кучугурою лежать у шафі? Їх пишуть, мабуть, для окозмилювання, а ліки десь ходять по нечистих руках.

– Та, дарма. Мені вже всі ліки – як мертвому припарка.

Сергій Георгійович намагався не показувати свого хвилювання і після цих слів умовляв дружину не падати духом. Тільки подумки шкодував, що людство ще не навчилося так діяти спільно й розумно, щоб переборювати всілякі хвороби.

Ось приїхав Михась:

– Дорога матусю, повезу тебе в Ростов. Може, там пощастить тобі вилікуватись. У мене є там знайомі знамениті лікарі.

Умостив на задне сидіння вже дуже слабеньку матусю та й повіз у далеке місто, у велику лікарю, до знаменитих лікарів для порятунку.

Вісім днів і вісім ночей там ішла боротьба за життя Варвари, а в Кремінній Сергій Георгійович з нетерпінням чекав хорошої вісточки.

Та й не дочекався. На дев'ятий день до його будинку підкотив катафалк чорну домовину. Наче чорна блискавка вдарила по очах бідолахи. В нього ноги підкошуються, кроку ступити не може. Чужі люди несуть домовину, а він, згорбившись, тільки дивиться отупілими очима, час від часу прикладаючи хусточку до лица, похитуючись на слабких ногах. Михась і Лариса припадали до матусі, мов голуб'ята до голубки, що відбилася від своєї зграї. Ішли мовчазні люди, і здавалося, що навкруги засмутнів сосновий ліс.

ГОЛУБИ ПОВЕРТАЮТЬСЯ ЗНОВ

До Голубівки по асфальтованій дорозі мчить комфортабельний автобус. Обабіч дороги мерехтять молоді дерева, а між ними

червоними вогниками спалахують кущі розквітлої ожини. Ось блиснули вікнами рівні прямокутники довгих будівель комбінату «Кремінський», що між рядами пірамідальних тополь утворюють мальовничий краєвид, де, наче за помахом чарівної палички, вирощується майже сто тисяч свиней.

Дорога стелиться то по рівнині, то вгинається в розлогу зелену долину і одноманітно шелестить під тугими колесами. Пасажири в автобусі мовчазні і задумливі. Хто про що... Кремезний дідок на боковому передньому сидінні крутить вусом і поглядає на чоловіка в кучерях; як видно, пізнав у ньому по природку далекого нащадка Овсія Голуба, іменем якого назване село Голубівка.

– Значить, у рідне село? – чемно запитав.

Той тільки ствердно кивнув головою, всміхнувся і погладив своє чорне волосся жовтою, як віск, рукою в хімікалях.

– Тепер аби господарював. Хочеш – у колгосп іди, хочеш – сам працой і багатій, аби не лінився. Навкруги он які простори, а робочої сили мало.

– Буде робоча сила, – сказав кучерявий. – Прийдуть з міста справжні трудівники, не оті патлаті, що згубили почуття до ідеальних гармоній життя. Прийдуть ті, в кого є жага до порядності, і не лише для себе, а й для своїх нащадків.

– Ясно, – ствердив дідок, – різні оті бюрократи та кар'єристи сюди не прийдуть, а якщо й прийдуть, то на підряд, мабуть, не підуть.

– Між, іншим, всякі ті кар'єристи та браконьєри краще б сюди не їхали. Смердючого диму та чаду побільше їм, – висловилася літня жінка.

Кучерявий Голуб дивився на степ, літав зором у цьому світлому цеху під блакитним дахом небес і почував себе вільним, як птах. Він покинув завод, що виготовляє вже зайві хімікати, а тепер перед ним інший світ, не той, що он там, ззаду, в долині Дінця, – в Рубіжному або в Лисичанську, де не сходять хмаровища від густих заводських димів, де ні вдень, ні вночі не гаснуть смердючі згарища газових відходів. Поки там учені виношують у мріях трубні фільтри, він буде трудитися в своєму селі і дихатиме чистим повітрям.

Дехто з пасажирів їде на центральну садибу радгоспу «Луганська правда», що вже на гірці виринає своїми новими блочними бу-

динками, високими, мов хмарочоси. Зблизька вони, правда, не такі високі, бо здебільшого вони тут потопують у бур'янах та в залишках будівельного матеріалу. Однак і сюди люди їдуть.

На зупинці в дверях автобуса штовханина. Одні встають, інші сідають. Через передні двері ввірвалася група жвавих хлопців, що зразу ж пробилася назад до дівчат. По їх замурзаності та розтріпаних шевелюрах можна було здогадатися, що вони були тут на футболі.

– Ну й грали ж, – сказав один з хлопців іронічно, затуляючи гулю.

– Видно й по вас. До впаду бігали, лоби понабивали та, як видно, і програли, – висловилася дівчина в квітчастій хустині, блиснувши чорними очима.

– Та як їм, бідним, вигравати, – озвалася якась жінка, – як вони футболу майже не бачили. Вигін, де колись грали, бур'янами позаростав.

– А хто ж їм прийде стадіон робити? – заговорив знову дідок. – Ми як грали колись у городки та в полотняного футболу, так все самі робили. А які змагання організовували! Першості брали.

– Та їх у нас і хлопців – як кіт наплакав, – сказала жінка.

– Всі вони тепер балувані, до роботи не привчені, – кинула бабуся.

– Не міряйте всіх однією міркою, – заперечив кучерявий чоловік, – є здібні й молоді люди. Хто ж, як не вони, завойовують світову славу на різних змаганнях, хто ж як не вони, підіймають науку, техніку...

– Так, так, це правильно, – обізвався чоловік у брилі з заднього сидіння. – В сім'ї, правда, не без виродка, але в основному наша молодь хороша. А спорт для всіх необхідний. Це сила і спритність.

На чоловіка в брилі люди спрямували погляди. Старші пізнали в ньому односельчанина Сергія Борового, колишнього спортсмена, який не раз до війни виручав голубівські команди на різних спортивних змаганнях, а під час війни, потрапивши в німецький концтабір, тільки й вижив тому, що міг утриматися на тренуваних ногах, коли його примушували стрибати по-жаб'ячому.

Тепер він постарів. В його очах туманиться, а по обличчі від самого бриля і до спітнілої шиї стікає нервова блідість. Тільки що слухав розмови і сам встрявав у них, а це вже повернувся до вікна

та тільки дивиться на хлібні поля, де яскравим і чистим янтарем переливаються зелені хвилі, де на високих залізних колесах рухаються труби і барвистими веселками виграють струмені поливної води. Ось знайомий курган. Пригадав, як ще в дитинстві, пастухом, сходяв на нього і слухав шепіт зеленої трави, наче розповідь про волелюбне козацтво. Пригадав, як блукав тут по бездоріжжі в заметіль, ідучи на канікули з міста. А пізніше йшов тут у негоду із Варєю. Не страшні тоді були їм ні заметіль, ні морози. Ще й жартували, витягуючи одне одного з кучугурів снігу. Варя... Тепер про неї одні спогади. Від них аж паморочиться в голові і в очах. Ось і зараз якась особа зайняла поруч вільне місце, а йому привиділося, що то Варя сіла. З її плечей звисала довга коса, точно така, як була змолоду у Варвари. Боровий аж зблід, заблимавши затьмареними очима.

– Варя? – не втримався.

– Яка я вам Варя? – подивилася та особа на чоловіка. Потім вона, презирнувшись зі своїми подругами, сказала:

– Може, я її внучка?

Від хвилювання Боровий не знав, що їй відповісти, і тільки жарурено похитав головою та поринув у думки.

Його роздуми обірвала зупинка на узгір'ї перед самою Голубівкою. Скориставшись відкритими дверцями, Боровий вийшов, щоб пройтися до села пішки. Зайшов до Верхньоголубівської криниці, у вибалку, де жили його предки, сидів і слухав дзвінку мелодію джерельного струмка, наче розмову тих людей, які ось так, як і він, колись тут відпочивали після походів чи після тяжкої роботи. Тепер вони відпочивають ось тут, на запущеному цвинтарі. Боровий вклонився зарослим могилкам, наче живим людям, і попрямував униз до свого села понад ярмом путівцем, де зеленим килимом прослався густий шпориш. Так і тягне посидіти на цім шпориші та послухати, як шумить пшениця, що стала стіною обабіч дороги. Сів на хвилину, як бувало колись у дитинстві на пасовиську, та й знову замислився. Пригадав, як малим безштаньком гасав по цій дорозі, збиваючи пилюку, як замурзаним пастухом бігав ось у цьому яру за своєю і чужою худобою, не знаючи втоми і не знаючи болі в ногах ні від стерні, ні від сухих будяків.

На шпориші біленькі сережки: здається, прислухайся – і почуєш їх кришталеве звучання. Десь у пшеницях озивається пере-

пел, а шепіт колосків солодкий сон наганяє. Приліг на шпориш та й задрімав. І вмить щось його стривожило, щось йому привиділося. Можливо, той самий круторогий віл приснився, який ось тут колись ледве не заколов його. Він здригнувся, очі широко відкрив, а піднятись не може. Тільки дивиться в небо та важко дихає. Хотів повернути голову набік, щоб розгадати, де він знаходиться, та не може повернути ні направо, ні наліво. В небі біла хмарка раптом з'явилася і зупинилася над головою, а йому приверзлося, наче рідна матуся в біленькій хусточці схилилась над ним, малим пастушком, і колосками своїх зів'ялих уст щось тихо шепоче. Ось подув сильніший вітерець, і навколо гучніше зашуміли хліба. А йому приверзлося, ніби повз нього йде ціла колона машин, ніби їдуть і їдуть люди то «Жигулями», то «Москвичами», то на таксі, то на автобусах. По обочинах крокують закурені і зажурені пішоходи. Всі їдуть і йдуть у село. Внизу на широкому майдані стоїть та церква, що згоріла під час війни, а навкруг неї вже сильне пожвавлення, як бувало колись у велике свято. Прибувають все нові і нові люди. І все колишні – тутешні. Зупинившись, вони на всякий манір вітаються – від ледь помітного кивка головою до зтяжних поцілунків та церемонних обіймів. А старі чоловіки наче віки були в розлуці: один одного поплескують по плечах, міцно тиснуть руки і кидають навкруги допитливі погляди, сіють породжені часом і розлукою серйозні гримаси. Лиш у деяких, молодих, блукають на обличчях непевні усмішки: від кислуватої до ласкавої. Є тут люди знайомі й незнайомі. Біля обеліска, на якому густо рябіють прізвиська, – чоловіки -пішоходи: одні в білих брилях, інші простоволосі. Серед них високого зросту бородань Овсій Голуб, той самий, що село Голубівку в позаминулому столітті започаткував. Як досвідчений ватаг, він зібрав до купи людей, прибулих, напевно, для того, щоб дати пораду, як жити безпритульному на білому світі.

Біля церковної огорожі стоять колишні знаменитості села: в чорних ризах з великим хрестом на грудях – священик Олексій; мовчазний і заклопотаний, з білою бородою до пояса – добрий господар Воробійов; огрядний вусань із колючим поглядом і крутою натурою – багатій Макаренко, колишній церковний староста. Цей дивиться, мружачи очі проти сонця, на високі бані, де кружляє зграя голубів, мабуть, також повернувшись із далекого польоту. Там, у круглomu отворі дзвіниці, біля великого дзвону вже стоїть

замурзаний, в розідраних штанях дзвонар Галенко. Як видно, він одержав наказ тим дзвоном всіх людей села на великий сход скликати.

І ось нібито бовкнув той дзвін. Гучне і розкотисте відлуння пішло по долині, відбилося десь там, у гаях, і розбудило подорожнього, Борового.

Він встав і пішов до околиці села. Там тиша і спокій. Під ясным погожим небом стоять, як сторожі, принишклі розкішні верби, а поруч луки причепурилися зеленою отавою. У свіжому, дещо вологому і прохолодному повітрі відчувалася близькість ріки Боровик. Боровий не пішов до того двору, де жив, де тепер мешкають чужі люди, а тільки подивився на високу веранду, що відсвічувала полудневе сонце, та й попрямував до своєї двоюрідної сестри Марії Петрівни.

Ще й до воріт не дійшов, як побачив у малиннику біля розквітлого соняшника її високу постать. В барвистій хустині, повна і червонощока, вона й сама була, як розквітлий соняшник.

Зустрілись, сердечно привітались. Завітали в хату. Марія Петрівна показала братові внутрішню красу і комфорт свого будинку, щойно перебудованого на новий лад, гостинно запрошувала до старого сала і запашної малини.

Незабаром пішли на город. У повстяних босоніжках і в довгій та широкій сукні, вона повільно ступала попереду по доріжці, перекачуючись з боку на бік, мов стара качка, та все розхвалювала свою долю.

– Оце, братику, такий у мене город.

– Гарний город, – оглядаючи зелений простір, говорив Сергій Георгійович. – Родючий чорнозем, річка поруч. Погано тільки те, що не все обробляється.

– Мені й цього вистачає. Ще й дочці у місто даю.

– І цим непроханим гостям вистачає? – пожартував Боровий, махнувши білим брилем на горобців, що обсіли соняшники.

– Та хіба від них убережеш?

В кінці городу, біля самої річки, брат і сестра сіли на лавку під розлогою яблунею, де колись відпочивали покійні батьки Петрівни.

– Добре пам'ятаю твоїх тата й маму, – сказав Боровий. – А от тебе, Марусю, ніби змалечку й не бачив. Чи це тому, що ти мало в

школу ходила?

– Мабуть, тому... Ти ж, бач, учився, а я з малих літ до колгоспної землі присохла. Довго на свинарні працювала.

– А тепер, бач, на таке велике подвір'я одна лишилась; маячиш, як той маяк серед моря. Як не діждалася з війни свого Івана, так і Грицька не схотіла прийняти. Не скучала б і город увесь би обробляли. Він же, той Грицько, наче молодцюватий був.

– Всі вони молодці, як оті горобці, що прилітають на готовеньке, – сказала Марія Петрівна і подивилася в даль засмученими очима. – Жаль, що я не розкусила його під час першої зустрічі.

Після цих слів деякий час обоє сиділи мовчки і дивилися на річку, де тихо перешіптувалася гостролеза осока, а жаби справляли свій передвечірній концерт. У повітрі гули джмелі, і прямо перед ними на гілочці трепетав метелик. Він ніби зібрався летіти, однак лишився на місці.

– Тепер я сама собі господиня, – озвалася Петрівна і блиснула загадковою усмішкою. – Одного разу я ледве не вийшла заміж за лисоголового інтелігента із райсільгоспвідділу. Дуже умовляв. І я вже, було, згодилась. Та непорозуміння трапилось.

– Яке ж непорозуміння може трапитись, якщо двоє покохались? – дещо жартома спитав Сергій Георгійович.

– Я сказала йому: «Як же мені виходити за тебе заміж, як ти ось такий начальник, а я свинарка? Якщо не жартуєш, то вийду, тільки ж і у вашому колгоспі я буду працювати свинаркою». А він, не довго думаючи: «Ні, ми все це влаштуєм зовсім інакше. Як поїдемо в місто, всім людям скажем, що ти не свинарка, а домогосподарка. Тільки покинь роботу на свинарні зразу ж». І що ж ти думаєш, кинула я свою роботу і сама собі вселяла думку, що я вже не свинарка і не колгоспниця, а міщанка – домогосподарка. Деякий час нібито була весела, а потім занепокоїлася. Ходила як неприкаяна по подвір'ї та все роздумувала, чи правильно роблю. Лише на третій день, перед тим, як сватів повинна була зустрічати, прийшла до остаточного рішення: «Навіщо мені такий жених?! Йому ж не подобається моя любима професія». В цей день мене в контору за прогули викликали. У відвертій розмові з головою я розповіла все: Той підняв слухавку та в район зателефонував. А там здивувались моїм заміжжям: «Як же це так могло статися, їй же нагороду намічали вручати, а вона – в місто... Вона ж найкраща свинар-

ка. Та, дарма, якщо вона розкаялась, то нехай їде за нагородою». І ось, незважаючи на прогули, повезли мене «Волгою» в район. Вже доїжджали до центру, як перебігла дорогу чорна кішка, і я подумала, чи не влетить мені, замість нагороди, за прогули. Зайшла я до актового залу райвиконкому, а там – нарада. Якраз голова говорив про успіхи колгоспів району в тваринництві. І ось, як снігом на простоволосу голову: «А в колгоспі «Зоря» великий падіж і велика плинність основної робочої сили. Хороші трудівники йдуть у місто. Значить, вони недостатньо заохочуються в селі. Навіть серед нас є такі працівники, що не сприяють розвиткові свинарства». Після цих слів у мене аж серце защеміло. Думаю, це ж мене стосується. «Я вважаю, – говорив далі голова, – що працівники райвиконкому, які бувають на селі, теж не повинні бути осторонь від цієї справи. А землеміру нашому, мабуть, соромно. Хіба ж допустимо сказати, що візьму заміж, коли ти не будеш свинаркою!». У залі люди засміялись і почали озиратися. Згодом викликали мене до трибуни для вручення нагороди. Всі заплескали в долоні, тільки лисоголовий землемір з останнього ряду дивився на мене скося. Після цього він просив у мене пробачення і був згодний взяти мене заміж, хоч я й свинарка, та я не погодилась. І ось так до цього часу живу сама. Якби не боліли ноги – незважаючи на роки, працювала б і зараз на свинарні. Вона мені до душі так припала, як рідний дім.

Марія Петрівна замовкла і замріяно дивилася на кучерявий бузок, що, як вдовине щастя, зовсім недавно розцвітав, обдавав перехожих пахощами, а тепер знову засмутнів. З нього на стежку впали пелюстки квіточок і зів'яли. Між кущами верболозу та між очеретами, де беззвучно струменить річковий потік, вже вкрадалися вечірні сутінки. Столітні верби на протилежному березі в цю безвітрянну вечірню пору, як і люди в старості, стояли в глибокій задумі. Тільки безмежні ясні небеса, які ніколи не старіють, лишалися веселими.

– Нічого, сестро, все буде гаразд, – сказав Боровий, підіймаючись з лавки; він хитнувся, як підбитий птах, поправив бриля і подивився на небосхил, де в напрямі села летіла велика зграя голубів. – Аби ніхто не замутив оце небо для нас і для отих сизокрилих створінь. Вони, як і люди, де не літають – все рівно на свої гнізда повертаються знов.

НЕЖДАНІ ЗУСТРІЧІ

Цього літнього недільного дня до полудня Петро Іванович Воронцов обладнував музейну кімнату. Тепер можна було б і відпочити, та, бач, йому не хочеться ще йти додому, нудьгувати одному в чотирьох стінах. Він робить деякий обхід по сільському парку і повертає туди, де збирається більше людей.

В сіренькому кашкеті, в смугастій сорочці на випуск, він ступає повільно, неквапливо. Крислаті каштани над доріжкою стоять тихо, нерухомо, наче дослухаються його ходи. Тільки верхівки струнких тополь, що, як сталеві шпаги, підіймаються у височінь, ледве вібрують у сонячному мареві і сіють на землю тихий шепіт. Часом із-за Боровика долине дівочий спів, заплутається в густих кронах, і знову – тиша. Зрідка тут проходять односельчани. І не дивно, що вони при зустрічі вклоняються Петрові Івановичу, дивляться на нього, як на глибоку і чисту криницю, бо протягом півстоліття він був їх вихователем, розбуджував у них прекрасні думи, високі прагнення до світла і добра.

Петро Іванович іде тією самою доріжкою, якою ходив школярем, а потім учителем і директором школи. Колись тут був голий вигін, покритий килимом густого шпоришу, де бігала босонога дівтора та з голосним гелготанням швендяли попівські гуси. Часом тут грали в «свинки», а на Покрову, коли сходились і з'їжджалися близькі і далекі шанувальники веселих свят, до запаморочення людського натовпу крутилася розфарбована карусель.

Старий учитель зупиняється від задишки, ніби шойно крутив ту химерну карусель. Літа! Вони, немов те вороння, що гніздиться на верхівках тополь, яких нічим не проженеш. Нелегке дитинство без матері, неспокійні роки колективізації, важкі фронтові дороги – все це далось йому взнаки. Відчуваючи нестерпний біль у правому плечі, ось похитнувся і прихилився до дерева.

– Що ви, дідусю, чи не запустили, часом, за комір зеленого змія та й хитаєтесь? – озвався сміливець із гурту юнаків, що сиділи за деревом на траві.

– Який же я вам дідусь? – бадьорився Петро Іванович. – Учитель я ваш, а не дідусь. Та й про зеленого змія не раджу говорити.

– Пробачте, Петре Івановичу, я вас не впізнав, – знітився смільчак у джинсах. – Багато років я жив на Донбасі та й забув своїх людей. виявляється, ви – наш учитель. Сідайте, щось нам

розкажете.

Петро Іванович сів на трухлявий стовпчик, де колись була лавочка, замислився, а потім:

– Ви, братці, хоч і бували, багато дечого в кінофільмах бачили, а не знаєте такого важкого, як ми знали.

– Та ми ж і не ледарі теж, – обізвався інший, огрядний тракторист.

– Хоч ви й не ледарі, виконуєте всі накази, всі свої обов'язки – сієте, орете і збираєте, однак з високого свого сидіння інколи погано придивляється до своєї землі.

– Ми заробляємо на тракторах непогано. Хліба й грошей у нас достатньо, – зауважив інший тракторист у спортивній формі.

– Я теж не проти заробітку, якщо він використовується не лише на оцю отруту, – показав Петро Іванович на порожні пляшки в бур'яні, – та були б ви на висоті своїх обов'язків. Пам'ятаю, в школі були ж ви непогані. Хоч, ніде правди діти, деякі десять років тільки штани на партах протирали та тільки й думали про те, щоб скоріше атестат одержати і на Донбас дременути.

– Там манка з неба сиплеться разом з димом, – пожартував юнак у джинсах і сам голосно засміявся.

– Отже, інколи справді дехто з вас смішним робиться, коли покидає своє рідне село і йде шукати манки з димом, – сказав Петро Іванович. – Найкраща людина – це та, яка здатна на своїй землі створити красу й багатства. Непорядків у нас ще дуже багато, братці, і хто ж їх повинен ліквідувати, як не ви? Хоч ви і багато працюєте, але ж багато і випускаєте з виду. Подивіться хоч і на оцей парк, який ми колись посадили. Хіба ж він раніше отаким був? Тут ми мали ідеальний порядок. Доріжки в алеях пісочком були присипані, дерева попідрізувані, та ще й квіти цвіли на клумбах. А тепер тут що? Лавки поламані, бур'ян росте он який. Як не прийде дід Яким з косою та не наведе хоч деякого порядку, так вам ще краще тут сидіти.

– Це ж ми після футболу відпочиваємо, набігались.

– Отже, набігались. Чув, що бігали до впаду, а програли. А чому програли? Тому, що не тренуетесь. А майдан у нас для спорту он який! Колись там земля гула від скраклів та від м'ячів. А змагання з легкої атлетики які там проводили!

Петро Іванович дивився на той зарослий майдан поруч з пар-

ком, а потім перевів погляд на обеліск, де золотими літерами значаться імена його ровесників, що не повернулися з війни, з якими ось тут колись гасав і які ніколи вже не стануть на ці доріжки.

– Так, так, дорогі мої вихованці, – говорив далі Воронцов, – фізична загартованість так само, як і моральна, в житті необхідна, а на війні й поготів. Оце я дивлюся на наш майдан та й пригадую Косу Чушку, де ми стояли в обороні. Там теж отака трава була: густа і запашна; у чистім небі ось так, як сьогодні, світило яскраве сонце, а зовсім поруч тихо плескалося в берег Чорне море. Деякий час було тихо-мирно. Але чи могли ми допускати благодущність, знаючи, що ворог близько. Треба було бути готовими і фізично, і психологічно, щоб відбити атаку в будь-який час, незважаючи на перевагу ворожих сил. Правда, ми ще не встигли як слід окопатися, як налетіла зграя фашистських літаків. Мов чорні круки, вони кружляли над нами, а потім стали довбати землю. З прибережної висоти полетіли також на нас міни і снаряди. І ось ми стали відбивати атаку. Наші зенітки зразу збили два ворожих бомбардувальники. Один за одним вони загорілися над нами і з гуркотом упали недалеко від наших окопів. Над цим невеликим клаптиком землі шаленів запеклий бій. Небо над нами помутніло, трава почорніла, а вода в морі від снарядів стояла стовпами. Нам нікуди було відступати, і ми стояли на смерть. Не забути мені випадок, як ворожий снаряд жмухнув біля нашого окопу, і нас, двох командирів та ще двох рядових бійців, закидало осколками й землею! Ось тут нам теж допомогли витримка і взаємодопомога.

Хлопці припинило слухали свого старого вчителя, кому ще змалечку зобов'язані були в науці, як майстру людських душ. Всі цікавилися його розповідями. Навіть Коля Буркун, колишній шибеник і неохочий до навчання, слухав Петра Івановича з роззявленим ротом. Ще й запитав:

– А чи правда, Петре Івановичу, що у нас є така техніка воєнна, що ми можемо Америку завоювати?

– Навіщо тобі, Миколо, Америка? – ззаду підійшов шофер Коваленко. – Хіба тобі мало території своєї, щоб з кудлаєм наввипередки бігати? Чи, може, ти думаєш фермером таким великим стати, що своєї землі мало буде? А оброблятиме ту землю хто? Наймити?

– Нехай хто хоче працює, а мені хочеться багатим бути. Потім я силою буду порядки наводити.

– Та ти сильний, Миколо, тільки спочатку під носом у себе наведи порядок, – сказав водій. – На своєму городі впорайся. Отой буркун навіщо такий вирощуєш?

– Та я думав, що то соняшники, взяв та ще й підпушив весною. Роздивився вже пізніше, а воно буркун, як ліс.

– Отож, того тебе й прозвали буркуном. Кмітливість треба мати. Ти хоч і дорослий, на дівчат поглядаєш, а книжки, мабуть, ще у руках не держав. Читати треба.

– Так, так, братці, читайте більше – все будете знати, – сказав Петро Іванович, піднявся з ветхого сидіння і пішов додому.

* * *

Вечоріло. Тільки встиг Петро Іванович прочитати деякі кореспонденції, як до господи ступив давній приятель Сергій Боровий.

– Здрастуйте! Здрастуйте! – луною озвалося по всіх, навстіж відкритих, кімнатах. Міцно потисли один одному руки. Постояли біля фотографії померлої дружини, поговорили про холостяцьке життя, про своїх дітей.

– Лишився один, – пожурився Петро Іванович. – Думав жити, як у Бога за дверима, а лишився, як горобець під стріхою. Добре, що хоч навідуються дочки – приберуть, наварять.

Потім друзі пішли на кухню. Гість відпочивав на стільці, а господар, не знаючи, на яку ногу стати, метушився біля столу. Як рідний брат, проявляв своє піклування. За вечерю після пляшки слабенького вина згадали молодість. Потім Боровому сильно занудило, і він деякий час, переборюючи свою слабкість, посмикуючи шийними жилками, сидів мовчазним.

Вийшли на веранду. Тут була прохолода і свіжість. Кущі бузку, посріблені електричним світлом з вікна, видихали приємний запах. З'явився великий диск місяця. Підіймаючись над громадям прибережних верб, він випромінював сріблясте саяво.

Приятелі говорили про здоров'я, що все гіршало, і про те, що вік надто малий для людини дано, навіть дещо філософствували про вічність природи.

– Так, природа вічна, тільки ми не вічні, – вголос подумав Боровий. – Якби це й справді була на землі хоч одна істота, яка б жила вічно.

– Життя – явище неповторне, – сказав Петро Іванович і дістав пачку з цигарками, – а тому треба його шанувати. І не лише своє власне, а й життя свого ближнього. Ми часто забуваємо про збереження здоров'я. Ось нам пишуть на пачках з цигарками, що куріння шкодить здоров'ю, а ми нехтуємо написаним. Погана звичка стає на перешкоді нашого благополуччя, скорочує життя. А воно ж прекрасне і не так то вже довге. Вхопившись за нього, як акробат за перекладаину, кожному не хочеться відірватися і піти у прірву небуття.

– Це так, – обізвався Боровий, – але скажіть, чому нам зовсім байдуже, наприклад, те, що нас колись не було, а ось те, що нас колись не буде, що нам обов'язково доведеться відірватися від цієї химерної перекладаини, – інколи тривожить?

– Я гадаю, що цим зовсім не тривожиться той, хто переходив ниву життя, так би мовити, не пустим, засіваючи її дорідним зерном на користь своїх нащадків. Цього нас учили колись батьки. Учили з раннього дитинства. Не цигарки палити. Цю погань ми взяли з розпутного середовища вже пізніше, у недобрі часи. Нас учили змалечку: не збреши, не вкради, не будь лихословом, у хаті знімай шапку, старших називай на «ви», вітайся з ними і поважай їх. Вже семилітніх привчали нас до роботи: ходити за худобою, полоти, носити воду дерев'яним відром від сусіднього колодязя. Та до чого тільки не привчалися наші дитячі руки! Особливо влітку. А взимку – школа. Було, по пояс загрузаючи в заметах, лізеш із-за Боровика в старих шкарбанах і в латаному сірячку. Розчервонієшся – ніби й холоду не було. За плечима в торбинці – один підручник та один зошит. А вчилися далеко краще, ніж вчать тепер. Та червона школа, яку заступила тепер двоповерхова споруда, була такою затишною і бажаною, мов рідний дім. І не тому, що я в ній жив, коли директорував, а тому, що вона справді була кращою від цієї, нової. Класних кімнат, правда, мала менше. Але скільки в них світла і простору!

– А який там резонанс! – сказав Боровий з ноткою знавця музичних звуків. – Було, заїде на співи учитель Тихонович з скрипкою, як поведе смичком – полетиться мелодія, мов у театральному залі. Кожному хотілося свій голос підладити. Всі тоді співали: і учні, і вчителі. Тепер колишніх наших наставників уже немає. В пам'яті тільки лишилися. І наша червона школа... О, це не просто була школа. Це – жива пам'ятка недавньої, але славної історії села.

Це пам'ятка і про наші зусилля на ниві виховання дітей, де особливо ви, Петре Івановичу, так багато років трудилися. Тепер, у старості, по праву маєте втішати себе.

– Взагалі, кожен повинен тішити себе за будь-яких обставин, задовольнятися і радіти, навіть тільки тим, що випало, мов за жеребком, прожити на білім світі певний відрізок часу.

– Мені здається, не всі це можуть. Наприклад, у ледаря або в алкоголіка не може проявитись така здібність. Нема у них величі душі. А з приглушеною черствою душею не можна бачити справжнє різнобарв'я життя. Життя наше прекрасне, якщо на нього дивитися тверезими очима. Тверезість, розумний труд і виховання здібних нащадків несуть довготривалу радість, аж до смерті, а після смерті це воскресіння з праху. Доречно сказати, що розумний труд удосконалює й природу.

– Це вірно. Тільки безтурботність може погіршувати її, – мовив Петро Іванович і подивився в бік річки, де голосом глухаря озивалися майже непрохідні зарості. – Ось візьмімо, для прикладу, нашу річку Боровик, її зробили гіршою, ніж була колись. Мало того, що її замулювали ріллею з полів, та ще й з лугу додали. Знайшлися розумники, щоб розорати такий прекрасний сінокіс. Тепер із-за такої ось запущеної річки в нашій долині з'являється все більше мокрих безплідних плям, що змушує нас будувати будинки для колгоспників он там, на узгір'ї. Там виростає вже ціла вулиця.

– Даремно, – сказав Боровий, – з того узгір'я, як були ми пастухами, кавуни котили і при нагоді, на своє село дивилися, як на картину, намальовану з натури. Ще кращою була б ця картина, якби та нова вулиця була побудована ось тут, у центрі, зарослому бур'янами. Тоді можна було б її назвати Молодіжною, бо вона прикрасила б і оживила село. Відомо ж бо, що будь-яка занедбана територія, тим більше, якщо вона в центрі, принижує і пригнічує душу селянина. Освоєння, забудова цих пустирів дали б велику естетичну і економічну вигоду.

– Тут не дозволяється будівництво.

– А якщо прочистити річку?

– Тоді не стало б сирості, але це ж нелегка справа.

– Нелегка справа, однак вона здійсненна. В літній час, коли Боровик стає струмком, нашою технікою при хорошій організації праці тут можна чудеса творити. Та для наведення порядку в такій

ось райській долині ніхто не пожалкує сил. Ще й мул вивезли б на поля, як найродючіший компонент ґрунту. Не дешево це обійшлося б, але й не дорого, якщо йдеться про долю наших нащадків. Відомо ж бо, що наша Голубівка серед інших сіл області, як Україна серед інших республік, нажила собі слави прекрасною природою. Сама річка Боровик – це одухотворена поезія нашого дитинства. Пам'ятаю, як ми бігали прибережною доріжкою ледве не до самих її витоків. Під шатами розкішних верб струмувала чиста, як сльоза, вода. Обабіч річки духмяно цвіли вишневі і яблуневі сади і весело лунали солов'їні трелі. Будь-якої пори року жінки прали в річці білизну, білили полотно, а влітку купалися діти, набиралися сили, та й не лише діти... Під тихими вербами зустрічалися закохані. Далеко було чути, як лунала молодіжна пісня.

– А пам'ятаєш, яку рибу там ловили? Отакенні щуки попадалися! – широко розвів руки Петро Іванович. – З низів навіть білуґа і севрюґа заходили.

– І коропа там також були, – сказав Боровий. – Я пам'ятаю, як одного разу, було це під час поводи, Борис Митрофанов ловив приплудного коропа. Все село ним збудоражив. Ви тоді були у від'їзді і, може, про це не чули. Так от, було це якраз у такий час, коли вже остання криґа відпливала. Цього дня, кажуть, з самого ранку Борис сидів над розлитою річкою з довгою і міцною вудочкою. А вже обідньої пори, коли на березі зібралось багато спостерігачів за повинню, раптом у воді стрепенувся великий коропа. Борис забачив його спину і дуже зрадів. Зразу став картоплю варену на гачок підвішувати. Мабуть, знав, що коропа йдуть на картоплю. Закинувши вудочку, він сидів непорушно і дивився на поплавок. Мабуть, і молитву не одну сам собі прочитав, бо коропа же був який! І ось у нього поплавок раптом – сіп! У серці Бориса, мабуть, так само сіпнуло. Підсік. А потім, схопившись з пенька, він ступив на крижину, щоб зручніше було тягти. Став вудилищем сюди-туди водити, а витягти риби не може. Такий великий був коропа. Він тягнув його з таким захопленням, що й не помітив, як раптом та крижина відійшла від берега і попливла на середину річки. Вже треба було б порятунку Борису просити, а він все ще вовтузиться з тим коропом; крижина швидкості вже набирає, а він стоїть на ній, мов статуя. Вудилище дуґою, а ліска, мов струна, натягнута. Борис водить коропа, а коропа водить Бориса. Сміх і горе. Часом коропа покаже то голову, то спину

або хвостом так ударить, що бризки дощем летять. Вже там он, за селом, коли крижина наблизилась до найглибшого місця з виром, де, як ви знаєте, купатися страшно було, хлопці подали йому кінець довжелезного берестка, по якому він, спираючись на поламану вудочку, вибрався на берег.

– Ну, це було колись, – сказав Петро Іванович. – А тепер по всій річці – застій: очерет стіною і багнука непролазна. В хашах, де колись були сади та городи, мабуть, скоро вовки завиють – справжні джунглі. Діти вже бояться туди ходити. Молодь, яка є в селі, теж сахається очеретів, як біс ладану. Того ж і втікають на узгір'я.

– У них штани модні: щоб не замазати, обходять джунглі.

– Про моди не слід говорити. Вони були і будуть завжди. Колись ми франтували в полотняних штанах, а тепер нехай франтують у джинсах. Ясно, що треба добиватись і того, щоб людська краса розкривалась і в праці. У нас, між іншим, є немало таких людей, які трудяться від душі, – говорив Воронцов, дивлячись на вогники за городами, де розташована молочнотоварна ферма.

– Ви хочете сказати, що вже діє людський фактор? Цебто, замість тих колишніх тенденцій, за якими часто знецінювалася людина, тепер є зацікавленість особистості в своїй праці?

– Звичайно, вже діє людський фактор. Взаємодопомога, доброзичливість доярок стали умовою ефективності роботи.

– Значить, перебудова, і перш за все перебудова свідомості людей розчистить всі непотрібні намули, що так заросли очеретами несправедливості, – сказав Боровий, підіймаючись з ослінчика.

Воронцов теж піднявся і запросив гостя до спальні.

У спальні – чистота і порядок: два акуратно заслані ліжка і килимчик між ними. Коли полягали, Боровий ще довго перевертався. М'яка постіль ніби заважала, лягав на бік – дуже боліло серце і мучила задишка, а повертався на спину – невгамовно роїлися думки. Щоб забутись, він деякий час дивився на стіну, де електролампочка з вулиці вимальовувала перехрестя віконної рами і в ній гілочку з палісадника, схожу на зажурену літню жінку: «Хто ж вона?».

Згодом надворі піднявся сильний вітер, і на стіні з'явилося багато рухливих гілочок. Здавалося, там гойдається кремінський ліс, шумить дубовий гай неподалік від цвинтаря, де лишилася його Варвара. І знову думки... Тільки на світанку все, про що він думав, покритлося туманом забуття.

У МУЗЕЇ

Вранці Воронцов повів гостя в музей, що був обладнаний за його активної участі в Палаці культури. З просторого фойє, розмальованого химерними видами, приятелі пройшли коридором, і там відкрилися широкі двері в затишну, велику кімнату. Війнуло прохолодним запашним повітрям, настоящим за ніч на свіжих барвах і на живих квітах у вазах. Яскраве світло від люстри заграло на стендах різними кольорами.

Від самої стелі і майже до підлоги, густо устеленої килимами, – все фотографії, портрети, вишивки, малюнки. Біля стін на низеньких спеціальних столиках, здебільшого під склом, – історичні речі, різноманітні рідкісні предмети, давні вироби з дерева і металу. В правому кутку – дореволюційний сільськогосподарський інвентар і різне хатнє начиння. На низенькій лавці в тіні, що падає від макета вітряка, наче ховаючись від яскравого електричного світла, вишикувались рядочком лучина, каганець і керосинова лампа.

Ось речі зовсім такі, як були в колишній селянській хаті, можливо, зроблені в минулому столітті умільцем дідусем Мироном: і мотовило, і дубова ступа, і прядка. Все це повертало Борового в дитячі роки і до глибини душі захоплювало. Воронцов нахилився над столиком і щось записував в інвентарну книгу, а гість, як зачарований, стояв біля експонатів і поринав у минуле. Довго дивився на прядку, а потім ненароком присів на вичовгане днище, доторкнувся до скалки і став розмотувати нескінченну нитку думок. Він пригадав, як його матуся довгими зимовими ночами пряла на цій прядці пряжу на всю багатодітну сім'ю і як він радів, що буде і йому на весну новенька сорочка. Йому вчувалася музика прядки.

Тоді він був малим, а вже розумів потреби сім'ї і допомагав по господарству, навіть умів намотувати нитки на мотовило. А як прийде, було, черга м'яти прядиво, то всім братам носа утре. Від сухої тріскучої костриці під босими ногами аж пилюка стовпом, було, піде.

Ступа і товкач нагадали йому про смачну пшоняну кашу і про кутю з пшениці, що стояла на покуті під Різдваєне свято, як найдорожча рідкісна пряність. Між глиняним та дерев'яним посудом з давньої селянської хати Боровий побачив і ложку грушеву, точнісінько таку, якою їв його покійний батько і яка, бувало, інколи ходила по лобі. Тепер це – реліквії, до болі знайомі з дитинства. В

тиші кімнатній наче промовляли до нього віки. У всіх речах було щось значне, велике і дивне, чим жили наші предки, в чому лишився їх людський дух.

Боровий проходив мимо експонатів не поспішаючи; зупинявся і впізнавав знатних односельчан: першого голову сільради Гребінника у чекістській формі, який загинув у нерівній сутичці з бандитами, першого голову колгоспу Липку, перших комсомольців, культармійців і вчителів-просвітителів. На великому стенді він пізнав загиблих друзів і братів під час Великої Вітчизняної війни.

– Це дуже добре, Петре Івановичу, що ви виявили ініціативу і обладнали таку цінну кімнату, – сказав Сергій Георгійович. – Це пам'ятник не лише для сучасного покоління, а й для майбутнього. Раніше, ви ж знаєте, такого не було, тим більше, в селі.

– Між іншим, дещо було для багатіїв, а для бідних були тільки цвинтарі, – сказав Воронцов. – Прості люди, незважаючи на заслуги, після смерті тільки й пізнавалися родичами по дерев'яних хрестах.

– Справді, – погодився Боровий. – Раніше лише дворяни та царі лишали за собою всілякі пам'ятні склепи, скульптури та портрети, хоч вони не всі заслуговували на те. Тепер народна влада, і все в наших руках, щоб увічнити своє минуле, зберегти пам'ять про життя предків, про хороших людей – трудівників.

– У нас ще мало зроблено, – поскромничав Воронцов, – експонатів обмаль.

Після цих слів, щось пригадуючи, Петро Іванович зібрав густі зморшки на старечому чолі, мить помовчав, а потім підійшов до столу, де лежали якісь згортки.

– Я думаю помістити на самому видному місці ось цю картину – колишнє наше село, намальоване з природи. Не знаю, чи не порушу правил оформлення історичних музеїв? Можливо, ця картина більше пасує картинній галереї або художньому музею. Так їх у нас немає, навіть у райцентрі.

Воронцов розгорнув великий згорток, наче відкрив завісу в прекрасний казковий світ. Яскравість фарб на гладенькому полотні, краса природи, відображення сільської дійсності з природи хвилювали гостя до глибини душі. На картині, як на екрані, село Голубівка з червоними покрівлями шкільних будівель, з блакитними, як небо, високими церковними банями, з рівними вулиця-

ми на фоні квітучого колгоспного саду, що простягся ген туди, по схилу, за річкою Боровик, аж до самого обр'ю.

– Чудово! – вигукнув Боровий. – Та це ж наше село на зорі оновлення. Не знав, що у нас такий художник був.

– Був такий художник, ти його теж знаєш, хоч він і старший. Ось він на фотографії серед загиблих фронтовиків. Це наш незабутній умілець на всі руки Дмитро Рудий. Колись у нас були і художники, і артисти, музиканти і навіть акробати. Придивись пильніше до картини, і ти знайдеш на її задньому плані навіть себе юним акробатом на високій перекладині. Правда, ти тут дуже маленького розміру.

– Бачу. А ще бачу он там, на горизонті, ніби кіннотник якийсь на воронім коні скаче, – сказав Боровий, вдивляючись у фігуру між хмарами в рожевому ореолі вранішніх променів. – Чи то ілюзія?

– Ні, то не ілюзія. То ж ти в дитинстві на своєму лошаку, якого ніхто, крім тебе, не міг осідлати. У пам'яті голубівців той лошак – музейна рідкість. У колгоспі взагалі не було таких скакунів.

– Та й село захиріло, опустіло. Добре, що ви, Петре Івановичу, хоч цю картину зберегли. На ній наша долина, як втілення одухотворюючої земної краси. Квітучий сад над річкою, від якого тепер лишилися подекуди одні пеньки, – райське місце. До речі, той сад – тільки частина нашої роботи по озелененню села.

– Шкода, що його вирубали. Знайшлися розумники, яким не сподобалась опіка над ним. Прибутку не зуміли брати.

– А церква... Церква теж для керівників морокою стала. Занепадала, а під час війни не витримала запаху порохового диму та й сама на попіл перетворилася. Як і не було. Тільки на картині лишилася золотоголавим пам'ятником. А скільки там було чудових експонатів!

– Згоріли, – сказав Воронцов. – І горіли вони не лише під час пожежі, а й раніше, коли дехто бажав перед невірними славу заробити, не враховуючи духовних потреб старих людей і потреб наших нащадків, яким цікаво було б довідатися, чим утішалися наші богомільні предки.

– Кожній розумній людині властиво схилити голову перед красою справжнього мистецтва, – підтвердив Боровий.

У кімнаті на мить запала тиша. Ледве чутно було, як крізь прочинені двері з великого залу Палацу звучала чарівна мелодія. При-

слухались, а потім Петро Іванович підняв картину, живу історію села, і помістив на самому видному місці. Він і сам ніби піднявся на висоту, бо створення музею нагадує героїчний труд верхолаза або важкий труд землекопа, який добирається до джерельної води, щоб дарувати її людям.

НА БАТЬКІВЩИНІ

Старий і сивий, як лунь, батько, діждавшись сина, що приїхав у Кремінну разом з дружиною Олею і дочкою Оксаною, вже не знаючи, чим у пригоді стати, сів на канапу та тільки мовчки тишився гостями. Зморщене і видовжене його лице з темними колами під очима та згорбленість у плечах роблять його вже підупалим. Однак ця зустріч його веселить.

Ось батько підняв голову вище, дивлячись на Михайла з гостинцями в руках, притаївши думку про колишню свою недостатню поступливість, яка, можливо, стала для сина корисною в досягненні високих ідеалів, щоб стати таким мужнім, освіченим і гідним людської шани.

– Нічого, тату, – сказав Михайло, сідаючи поруч, – до ста років ще живіть, а там легше буде. Тільки частіше повторюйте: «Мої роки – моє багатство».

– І я рада за вас, дідусю, що ви в такому віці ще виглядаєте так молодо, – підійшла внучка Оксана і поправила на голові дідуса заплутане сиве волосся.

Дідусь ще більше повеселішав і жартома запитав Оксанку:

– А скільки із сотні яблук залишилося на старому дубі, якщо їх уже впало 88 ?

– Яблука на дубах не родять, – зразу відповіла Оксанка, – а тому вони й не падають.

Потім Оксанка стала розповідати про свої успіхи в навчанні, що вона вже скоро закінчить на «відмінно» юридичний факультет, наслідуючи свого батька в професії і слідуючи за своїм братом Андрієм, який уже працює обласним суддею. А на наступне запитання дідуса: «Що головне в навчанні?» – Оксанка теж зразу відповіла:

– Звичайно, не ступінь грамотності, а особа.

А тому дідусеві не залишалось нічого іншого, як слухати все добре від своїх внуків, бо сам змалечку був слухняним і завжди пам'ятав приказку: «Хочеш їсти калачі – не сиди на печі».

Потім Оксанка, поглянувши на свіжопобілені стіни кімнати, на квіти, що стояли на підвіконні і на пофарбовану підлогу, на якій лежав чистий килим, висловила:

– Як у вашій кімнаті гарно! Порядок, значить, тримаєте.

– Тримаю порядок, щоб часу було більше для інших різних справ.

Тільки дідусь став розказувати, як робота збагачує його силою і досвідом, а тут дочка Лариса з кухні гукає, що вечеря вже готова. У світлицю на принесли так багато різних страв, що вже й на стіл не поміщаються. Тільки посідали вечеряти, як тут відчинилися парадні двері, і увійшла ще одна дідова внучка, трохи старша за Оксанку, єдина і любима дочка Лариси, Надійка. Гості вже бачили колись її, красиву, вродливу, знали про її відмінні успіхи в навчанні, навіть чули, як вона вправно грала на роялі і добре виконувала свої власні жартівливі пісеньки...

Після вечері, коли надворі вже темніло, Михайло, провівши дружину Олю і дочку Оксанку до сватів, йдучи назад, завернув на ту вулицю, де була школа, в якій він учився. Аж крок притишив, вдивляючись у високу будову, в широкі вікна, позолочені яскравим світлом з вулиці, за якими проходили його останні шкільні роки, де він, будучи відмінником і комсомольським організатором, віддавався життєдайній силі, якій він був здатний служити, яка обіцяла йому велич і шану; служити тій силі духу і слова, що завжди панує над темрявою. А ще він подумав про те, що, можливо, і він збивався десь на манівці, бо майже для всіх людей не буває рівної дороги. В навчанні і праці він знаходив сили, щоб подолати всі труднощі. І цю школу любив, як і ту, сільську, в якій він навчався спочатку.

Йдучи вже до квартири батька, Михайло так задумався про своє суворе минуле, що вже біля дверей ледве не наштотхнувся на друзів, які прийшли поздоровити його з приїздом і вже стояли тут, почувши його кроки.

– Ласкаво прошу, – по-дружньому привітавшись, Михайло запросив їх у квартиру. Тут батько пізнав нових гостей. Один з них – високий на зріст, русявий, в світло-коричневій сорочці, що чітко підкреслювала його широкі груди, з мужнім загорілим обличчям, на якому завжди помічається турбота про людей, стриманість і вміння володіти собою. Це був сам глава районної адміністрації

Рябінін. А другий – середнього зросту, чорноволосий красень, з приємним м'яким обличчям – дзеркалом його душі – голова податкової адміністрації, генерал Прокопенко. Обидва, маючи вже великий життєвий досвід, як і сам Михайло, який викладав їм право в університеті, будучи вже професором, спілкувались як давні друзі, були в доброзичливому і веселому настрої.

Рябінін підійшов до старого Сергія Георгійовича, і, маючи схильність у розмовах до гумору, висловив йому побажання мати принаймні хоч дерев'яну медаль за довголітній учительський труд, а також за видані повісті і поеми, що знайшли вже дорогу до серця читача.

– Та ні, – обізвався старий, – не кожному вдається по заячому сліду знайти ведмедя. Дуже заплутані ті сліди. А ще важко розуміти самого митця, цю нещасну людину, яка йде на смертельну втому, зображаючи людські почуття і характери, незважаючи на те, що його писання не може бути головним. Наївний простаки над ним ще може й посміятись, та ще й скаже: «Я краще б написав». Так що, можна сказати, немає на світі боліснішої проблеми, як правильно розуміти мистецтво художньої літератури. Правда, є й банкіри пишуть захоплюючі твори, хоч попит на них не буде тривалим.

– Як же, якщо це хороший твір?

– Для справжнього твору ще потрібні такі джерела, які створюють велике враження від пережитого в неймовірно складних ситуаціях.

– Так, можливо, в наш час ось ці книги будуть потрібніші і довговічніші? – підійшовши до шухляди, Рябінін став гортати книги по юриспруденції.

– Ці книги! – підійшов також і Прокопенко. – Незважаючи на те, що ми закінчили і юридичний факультет на «відмінно», вони й для нас будуть цікавими і корисними.

– Між іншим, ці книги, – сказав Михайло, – я привіз і для тих, хто в керівництві. Я писав їх не лише для юристів, а й для всіх тих, хто хоче досконало озброїтися цією потрібною в житті наукою.

– Так, наука є зброя, – обізвався Прокопенко. – Якби всі люди могли нею озброїтись, напевно, скоріше могли б і економіку підняти.

– Так, наука є зброя, – повторив Рябінін, вже тримаючи в руках книжки «Конституция и права человека», «Муниципальное право».

– Правда, – сказав Сергій Георгійович, дивлячись на Рябініна,

як на гетьмана, – ці твори можна прирівняти до того пістоля, якого вручив колись Півторакожуха гетьману Хмельницькому, щоб дружба України з Росією була кращою. Знаєте ж, сам Хмельницький тоді сказав: «Ніхто в світі нас не переможе, коли Велика, Мала і Біла Русь стоятимуть купно».

– Все це так казано, – обізвався знову Рябінін, – але тепер наша Україна не та, що колись була. Широкі її простори, ріки і озера, чудові міста і села, а найкращі – наші трудящі люди з думками добрими до рідної землі. Тепер Україні нікого боятися – нема загрози ні від польської шляхти, ні від татарської навали.

Тут старий знову не змовчав і висловив своє побажання порозумітися з усіма сусідами так, щоб кордони чортополохом не заростали.

– Ну, це, татку, нас не стосується, – сказав Михайло.

– А високому начальству не можна підказувати? Є ж між ними й такі, які даремно тільки портфелі носять.

– Нам, молодим, можна підказувати, – сказав Рябінін. – Розбудова незалежної держави, поліпшення життя народу важливе, нелегке діло.

– Пенсії пора підвищити, і перш за все тому, хто заслужив її довголітньою працею.

– Тату, ну чого ви завели такі розмови? Що вам, не вистачає пенсії? – обізвалася Лариса, ставлячи для гостей на стіл смажену рибу, яку Михайло із самого Підмосков'я привіз.

– Та чого там не вистачає, – з ноткою покірності сказав батько, а сам собі подумав, що, мабуть, немає такої людини, якій би не бракувало грошей.

* * *

Вже було за північ, як біля під'їзду Михайло побажав друзям щасливої дороги. Ще й постояв біля своєї машини, насолоджуючись після денної спеки чистим і прохолодним повітрям. Над ним широке безхмарне небо просівало яскраві зорі крізь невидиме сито, а повний місяць над дахом сусіднього будинку, наче змагаючись із світлом невеличкої лампочки біля під'їзду, розпрямлював райдужне саяво, навколо переливаючись ним і виблискуючи на кузові машини. Михайло став, було, витирати на ній пилку, а тут батько підійшов.

– Як же так, синку, тільки приїхав та й знов знайшов собі роботу – відпочивати поря.

– Нічого, тату, відпочину, як на пенсію піду. До того ж, як розвидниться, ми всі поїдемо в Голубівку, на свою Батьківщину.

Згодом Михайло пішов у квартиру і ліг у м'які подушки, яких сестричка Лариса накопичила так високо, що без звички тільки перед світанком міцно заснув. Сестра й додому не пішла та все, як і годиться, братові догоджала. А батько теж майже не лягав, біля машини більше сидів, радів гостям і майбутній подорожі в своє рідне село.

І ось, як тільки сонечко із-за соснового бору вигулькнуло, Михайло, його сестра Лариса і батько поїхали в своє село Голубівку.

Перед ними та сама дорога, по якій сорок років тому вони їхали в Кременну. Тільки тоді їх було не троє, а четверо. В кузові старої вантажної машини в центрі сім'ї на вузлах з майном ще сиділа матуся. Тепер вона покоїться на околиці Кременної, де шумить сосновий бір. Над її могилою підрастає червона горобина, привезена Михайлом з Ростова, де він і сам підростав у науці, увібравши все добре і талановите материнське, батьківське і загальнолюдське. Тепер його машина «Самара» мчить швидко, тільки придорожні стовпи та дерева навкруг миготять, а з наближенням до села спогади про давнє дитинство рояться. Ось уже й знайомі поля, а далі в широкій долині – рідне село. Вже й пісня пригадується, яку співали і в школі:

«Голубівка моя, Голубівка,
Ясний день над тобою встає,
Мого роду щаслива домівка -
Незабутнє дитинство моє.

Повертаюсь до тебе з походу,
Дорога Батьківщино моя.
Буду бачити знов твою вроду,
Як дорідно квітує земля;

Як пливе у небеснім просторі
Вечорами ясний молодик,
Як світанками падають зорі
В тихі води ріки Боровик...»

Михайло дивиться з kabіни на мальовничий пейзаж над Верхньогулівським джерелом.

– Яка красива рідна природа!

– Так, синку, – обізвався батько, дивлячись на струнку берізку над яром і далі за впадину, де колись був земельний наділ його батьків, де йому з самого малечку теж довелося немало трудитись і пасти скотину, і полоти, і бути погоничем. – Тепер чим старші ми робимося, тим ближча стає нам ця рідна природа, бо в ній провели ми частину свого життя. Особливо в дитинстві тут кожна пора року свою мудрість і втіху приносила, і кожна була нам уроком, засвоївши який все легше було увійти в доросле життя. Дивлюсь я на цю впадину і пригадую, як ми тут ставок гатили, скотину в ньому напували, криничку чистили. Там он, далі курінь над баштаном стояв. Які кавуни і дині були! Потім той курінь, мов вітром знесло, ставок і криничку замулило. Та й земля, незважаючи на нашу техніку, стала більше кукулем заростати.

– Так, треба цю землю оновлювати, – сказав Михайло і прискорив машину.

Наближаючись до села, він подумав про своїх давніх друзів, з яких, як йому розказували, вже лишилося дуже мало. Як він любив з самого малечку своїх однокашників, як він поважав своїх учителів. У навчанні маючи відмінні успіхи, завжди був готовий допомогти іншому. Дружив більше з хлопцями своєї вулиці, дуже поважав старшого від себе Юрасика Голубченка, хоча характером і своєю зовнішністю був цілковитою протилежністю.

Той Юрасик, йдучи до школи, було, одягався в гарний теплий бушлат, а взувався в модні чобітки. З-під новенької хутряної шапки вже по-парубоцькому вибивався на смугляве чоло розкішний чуб, а з червонощогокго обличчя безтурботно і владно дивилися чорні очі.

Тому Юрасикові хотілося ближче перетягнути Михася в світ своїх дещо інших, вуличних уподобань, хоч це йому вдавалося не завжди.

Одного разу, поступившись друзям, Михайло встряв, було, навіть у бійку, що була затіяна приїжджими бешкетниками, яка ледве не довела і його до кримінальної відповідальності. Та весна була для нього, напевно, найгіршою порою року. Навіть у школі він був деякий час мовчазним. Замислювався не лише над своєю

поведінкою, а також і над тим, щоб стати в майбутньому причетним до удосконалення законності і правопорядку.

Лише Юрка ніщо не турбувало. Згодом він теж покинув дімівку, йшов дорогою, якою йому судилося йти, трохи недбалою і нерівною.

Та дорога обдарувала його тим, чим могла обдарувати, а натомість взяла в нього те, що брала з таких.

Під'їжджаючи до села, Михайло подумав також, що тепер більшість людей у селі його вже й не пізнають. А як пізнають, то, мабуть, не Михасем, а Михайлом Сергійовичем назвуть, як того Горбачова. Та дарма, своїми заслугами він не менший за нього. Навпаки, своє ім'я він може увінчати ще більшою славою, ніж будь-який президент. Президенти приходять і відходять, а його наукові труди назавжди залишаться для поколінь.

А ось тепер, маючи чергову відпустку, він, скоротивши свій відпочинок, відвідує свою малу Батьківщину. На околиці свого села, їдучи повз цвинтар, він вирішив перш за все відвідати могили рідних і близьких, своїх односельчан.

Йшли від машини всі до хрестів і пам'ятників, де панує непорушна тиша, де у цей спекотний літній день тільки у кронах дерев ледве чутно пташиний писк, що породжує відчуття скорботи. Ось на пам'ятнику надпис: «Загинув за визволення Донбасу». Михайло та Лариса тільки з розповідей знають про героїчні подвиги того дядька, однак і перед ними він як живий боєць. Крізь гілля на його могилу ледве проглядає обіднє сонце, кладе на блискучу плиту, на портрет рухливі смугасті відблиски, і здається, чиясь невидима рука розчісує на його голові після тривалого сну вже дуже посивіле волосся. Постояли, пройшли далі цвинтарем, де покояться дідуся, бабусі, колишні вчителі.

– А ось мій однокласник, Сашко, – сказав Михайло, ступивши вперед до хреста з великою фотографією. – Такий був красень у розквіті літ, а, бач, не встояв перед п'яним недобрим зіллям, згубив себе дурницями.

Обійшовши ще багато могил, подорожні сіли в машину і спустилися в центр села. Тут рідна школа, а трохи далі у вулиці – їхня колишня рідна господа. Під'їхали до двору і зупинилися біля хвіртки в тіні столітнього осокора, що височив за низенькою огорожею і простягав над вулицею свої віти, мов довгі персти, неначе

вітаючи приїжджих.

Вийшли з машини, роздивлялися навколо, прислухалися до навколишньої сільської тиші. Нальотний вітерець раптом загойдав того осокура, і десь тріснула суха гілка, а Ларисі й Михайлові вчулося, що то відчинилася хвіртка, як, бувало, колись вона відчинялась, і за двір виходила рідна матуся, зустрічаючи їх, – малих школярів.

Потім батько взявся за клямку тієї хвіртки, і вона відчинилась. Увійшли в двір. Подивилися на іржавий замок біля хатніх дверей та й зупинилися в тіні старої яблуні, де колись був великий сад. Милувалися зеленим килимом шпоришу, що слався, як і колись, серед широкого двору.

– А он той куц червоної троянди, що я колись саджала, – обізвалася Лариса, дивлячись у палісадник.

– А он той берест, на якому я шпаківні ставив, – сказав Михайло. – Одного разу, злазячи з нього, штанці порвав.

Батько подивився на той берест та на той куц троянди, а потім – глядь за ворота, а там біля машини ціла дюжина людей зібралась. І вже звідти сусід Геннадій озивається:

– Ми почули, що Михайло приїхав. От і прийшли зустрітись.

– Добре, що прийшли, не забуваєте, значить, своїх друзів, – сказав старий і вийшов за ворота. Михайло і Лариса теж зразу підійшли до гурту. Тепло віталися, весело розмовляли, пригадуючи давні пригоди. Хтось, тільки потиснувши гостю руку, спішив у своє діло, а хтось вже й пляшку на шпориш виставляє. Михайло, помітивши це, став теж щось у багажнику для прибулих шукати.

– Ну, а ви, дідуся, як на це дивитесь? – звернувся Василь Кузьменко до старого. – Ви діждалися свого сина та й самі помолоділи. Та вам, мабуть, ще ж і небагато років? Як я прикидаю, вам ще й дев'яноста немає.

– Хоч і немає, – сказав дідусь, поглянувши на пляшки, – а вже око на оту штуку не дуже гостре. Без неї все краще бачу, а з нею і гудзика пришити чи десть там цвяха забити не можу – в очах миготить.

– Ну, гудзики вам зараз не потрібні, та й за кермо не сідати. Машину ж Михайло водить? Який він у вас славний хлопець. То професором був у Ростові, а це вже й до Москви добрався.

– Та до Москви не так-то й далеко. Навіть поїздом можна туди доїхати за одну добу. До Вашингтона значно далі, однак і там він

не раз був, – сказав дідусь з ноткою гордості за свого сина.

– Значить, важливі державні справи, – звернувся Кузьменко до Михайла – Та ти ж, мабуть, не лише на користь Росії служиш?

– Служу на користь загальної демократії, – сказав Михайло і подивився на протилежний бік вулиці, де стоїть в оточенні очеретів обшарпана, присадкувата хата його діда, в якій він і сам народився.

– Ну, а у нас хоча теж демократія, а порядків ще дуже мало, – мовив Кузьменко. – А тут іще підступна ота волога з Боровика прямо занастила нашу оцю центральну вулицю. Скоро, мабуть, тут буде болото. А колись же які тут стояли тополі, які були чисті двори з палісадниками та з вишневими садками!

– Ну, а тепер хіба не можна цей очерет покосити? – запитав дідусь.

– Та хіба ж його, отакий високий, покосиш? Та хоч і покосиш, а він же знову виросте. Як був у нас ще колгосп, то голова, який приїхав звідкись, дивився з вікна контори на оці очерети. Він хотів, було, завести тут порядок, тут, у центрі, побудувати собі гарний дім. Одного разу, кажуть, він і проходив повз ці очерети аж до луків, де паслась якраз скотина. Вже повертався назад, як раптом погнався за ним бугай: біжить, хвіст бубликом тримає і вже гострими рогами водить. Перелякався голова та в ті очерети й заліз. А бугай, ірод, за ним слідує, реве і ногами землю гребе. Очерет тріщить, мов з кулемета хтось строче. Добре, що попереду стара вербина стояла. Як схопився голова за ту вербину, а її стовбур тільки хрясь – і переламався. Від того звуку той диявольський бугай зупинився і побіг до череди. І що ж ви думаєте... З того часу голова не ходив у ті очерети. А для будівництва свого будинку він вибрав краще місце, он там, в кінці села, над ставом. Гарний маєток збудував.

– Отож і кажіть, дядьку, що в нас демократія, – підійшла молода жінка, прибиральниця в школі. – Значить, йому можна було зводити гарний маєток, а трудяга хай хоч і в болоті живе. Та й про школу мало хто турбується. Оце добре, що ми своїми силами до нового навчального року все підготували, навіть у класних кімнатах підлоги покрили лінолеумом, який прислав нам у подарунок оцей наш дорогий гість. Казала директорша, що цей подарунок від колишнього нашого вихованця буде для наших дітей, як чудодійний талісман у досягненні гарних успіхів у навчанні.

– Ну, що?! За нашого гостя! – підняв чарку Кузьменко і підійшов до Михайла, який теж тримав чарку безалькогольного напою.

Після цього люди почали, було, розходитись, як раптом із-за машини вийшов ще один друг Михайла, в солом'яному брилі, подомашньому в розхристаній сорочині, Юрко Голубченко. Як видно, він був у веселому настрої і вітаючись обняв Михайла так, що той аж похитнувся.

Потім він, угледівши Ларису, якусь мить пломеніючи, дивився в палісадник на запушений кущ троянди, пригадуючи ту давню весну, коли він, проходячи тут, бачив її з відерцем такою молодою і красивою, як і та троянда. Звертаючись до Михайла, він висловив своє незадоволення місцем зустрічі:

– Чому ж не в Палаці культури? Всі прийшли б зустрічати.

– Не місце прикрашає людину, а людина місце, – пожартував Михайло.

– Якщо так, то давай це місце прикрасимо тим, що поборемося. Пам'ятаєш, як ми з тобою колись боролися? Тільки тоді ти мене поборов, а тепер я тебе зразу поборю, – похвастив Юрко.

– І таке може трапитися, – сказав Михайло і почав уже розстібати комір сорочки.

Юрко повісив на огорожу білий бриль, витягнувши руки, почав наближатися до Михайла. Спочатку вони сходилися спокійно, нібито йшли привітатись, а як залишилося відстані на два кроки, мов по команді, рвонулися назустріч. Схопивши один одного, затупцювали по густому шпоришу, вибираючи вигідний момент, роблячи все більші кола, щоб, зібравши силу, покласти противника на землю. І ось Михайло вибрав вигідну позицію, трохи підняв Юрка і, наче молодого саджанця, щоб не потривожити корінь, опустив на траву.

Всі присутні заплодували. Юрко піднявся і хотів, було, повторити боротьбу, та Михайло відступив.

– Отож, – сказав Юрко, – якби ти мене не взяв так низько під силу, так я поборов би тебе. Між іншим, я й не думав, що ти такий сильний. Ти, мабуть, у Москві з Путіним тренуєшся?

– Аякже, – сказав Михайло. – Силу треба розвивати. Недарма ж філософом сказано: «Тоді я вітху і силу маю, коли борюсь і перемагаю».

По вулиці від осокора лежала вже довга тінь, а високо в небі з'явилася зграя голубів, зробила півкола і опустилася на село.

– Мені пора, – сказав Михайло і всім подав руку.

– Ну, будь здоровим і щасливим, Михайле. Ми ще тут по одній перехилимо за працю твою, за твій шлях у житті і думку твою. Хай благословляє тебе Господь на подвиги. Приїжджай, не забувай свій рідний край.

– Як же, – сказав гість. – Он голуби, і ті – де не літають, а повертаються знов додому...

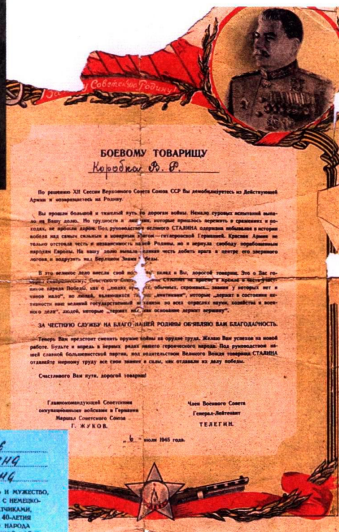

Грамота учаснику взяття Берліну, підписана 9 травня 1945 р. Коробка В.Р. – дівоча фамілія Валентини Романівни Бондар. Її бойові нагороди за активну участь у Великій Вітчизняній війні – медалі «За отвагу», «За взятіє Варшавы», «За взятіє Берліна» та інші.

Валентина Романівна Бондар,
дружина Семена Єгоровича Бондаря,
учасниця Великої Вітчизняної війни
з 22 червня 1941 р. до кінця війни.
Місто Вердер (Германія).
2 червня 1945 р.

Документ, підписаний маршалом
Г. Жуковим, про демобілізацію
В.Р. Коробки (Бондар) з Дійсної
Армії і її повернення на Батьківщину

Орденська книжка на ім'я
В.Р. Бондар про нагороджен-
ня орденом Вітчизняної
війни 2 ступені.

*Уліта Яківна Коробка, мати
Валентини Романівни (1891 р. –
2 лютого 1977 р.). Фото С.Є. Бондаря.*

*Роман Григорович Коробка,
батько Валентини Романівни.
(1893 р. – 5 травня 1958 р.).
Фото С.Є. Бондаря.*

*Зліва направо: Валентина Романівна, Тетяна Романівна,
мати Уліта Яківна, Іван Романович, Ольга Романівна,
Галина Романівна Коробки. Фото С.Є. Бондаря.*

ЧАСТИНА ДРУГА

З книги «Пам'ять»

1950

Виходило німецьку мову в Голландії,
жиди.

18/8 - народився синио Калл.

Піткан Явдох. носила його
хрестити, і повернувшись,
вона стала розкачувати, як
батькинка заливний, що це
буде розумна і змайстерта
людина.

Цей невеликий місто-воєнний
період заставив бінити працю-
вати і в кесомі і вдома.

Став багато фотозйомати
Робив ретазраді: будь-якої
випадки (на закуску) хоч
своїх же нас брав кетарні, оджак
в цей депомогало в сім'ї в
кавсанкі.

В цей рік вступив став студентом
Харківського педагогічного інституту мов

Автограф з біографічних поміток С. Є. Бондаря (про 1950 р.)

ВІД АВТОРА

Дану збірку я підготував з віршів і поем, які писав періодично, починаючи з шкільних років. Писав я їх вдома і в школі, в армійській казармі і в походах, для друку й для естради, для людей і для себе.

Коли випало мені зазнати неволі в найсуворішому фашистському концтаборі, я не міг не написати про те, що там пережив. При нагоді на твердих нарах читав свої вірші товаришам і цим також робив деякий внесок у боротьбу з ворогом.

І пізніше писав не просту ілюстрацію і не з легкого настрою. Тоді, в свої молоді літа, я не видав збірки через нікчемне здоров'я. Треба було багато їздити.

Тепер, хоч роки й посивілі, вивівши своїх і багатьох людських дітей у життя, вирішив пустити в світ і свої твори.

Батько й син. 23 червня 2003 р.

ПАМ'ЯТЬ

Я стою на горбі, що сльозами просочений
Матерів у ті роки воєнні страшні,
Де за ширмою тьми – на пологій обочині
Є солдати й цивільні у вічному сні.

Односельці недавні й прадавні з мозолями
Від свого рубікону відходять у даль.
При високих літах між беріз, між тополями
До опалих могил відганяю печаль.

А вона все вертається гротом без виходу,
Куди сонце і зорі не світять з небес.
Хто вже там, той не знає ні мряки, ні віхоли,
Ані пекла, ні раю, – немає ж чудес.

Тільки пам'ять людська, як туман над курганами,
Над достойними честі, що впали в боях,
Йшли на леза вітрів, проти зла ураганами
І Роботу-Царицю несли на плечах.

Тільки пам'ять вита над братами і сестрами,
Хто спинив своїх років нестримний розбіг.
О ти земле, всі прийдем до тебе з оркестрами
З поривань і шукань, із далеких доріг,

Із полів золотих чи снарядами зораних,
Із палаців гучних, із квітучих садів,
Із високих орбіт на ракетах прискорених.
О, без тебе ніде і ніхто ще не стлів.

Нам судилось миритися з дійсністю строгою:
Від яги із косою пощади не жди!
Як уляжеться пристрастей вихор, дорогою
Вже старою вертатися не буде нужди.

Тільки пам'ять людська над горбом цим замисленим
І над пилом негодами здрібнених плит

Буде жить над роками, як щит над завісою,
Про діла наші добрі в розбурханий вік.

* * *

Літа вже по тілі карбують, мов лезами,
І тчуть непроглядне в очах полотно.
Лишають лиш думи ясними, тверезими,
Любові й поваги цілюще вино.

І слово незлобне із мислями власними,
І музи звучання, і творчості мить.
Доволі дружити з лихими контрастами
І згубні колеса Фортуни крутить.

Вона ж бо в мені, а не лише у знатностей
І в тих, хто біснує, нахабним стає,
Хто створює з наших малих необачностей
Велику кар'єру і благо своє;

Хто чесному горя у серце накрапає
Ганьбою з трибуни або з-під пера,
Збиває багатство, трухлявим обаполом
Від згину і зламу свій схов підпера.

Та жадному нелюбу хто ж позавидує?
В нім совість гноїться, краса помира.
У пам'яті людській стає він огидою.
У Всесвіті світлім – як чорна діра...

Літа вже по тілі карбують, мов лезами,
І тчуть непроглядне в очах полотно.
Лишають лиш думи ясними, тверезими,
Любові й поваги цілюще вино.

ЩО НАМ СЛАВУ УВІНЧА

Кривда, жадність, зілля з пляшки
Кривлять нам частенько шлях.
Звичку з пельки вибить важко,

Як з дубка іржавий цвях.
Але ж треба. Гласність вирве.
Нащо ж погань, нащо річ
Та, що шкодить? Зло – у вирву.
Йти нам треба пліч-о-пліч.
Розбрат, злоба – наші втрати.
Зрозуміти це пора.
Білим чорне називати?
Та хіба ж це не мара?
Нам – не чвари, не калими,
А міцні у даль мости,
Пшеницями золотими,
Дружнім словом прорости;
Жить з Тарасом і з Криловим
Свистунам наперекір,
Щоб не меркло рідне слово,
Відкривало людям зір.
Честь і совість, чисте небо
І орало із меча –
Ось яке нам діло треба.
Що нам славу увінча.

ВЕСЕЛКА

За лісом сосновим, ген там за туманом,
Порвалися дощику срібні разки.
Веселка схилилась низенько над яром –
Шукає замулене люстро ріки.

У зарості буйні вронила намисто,
Де чиста й глибока заплава була...
Брильянти померкли, не грають барвисто
На тлі небосхилу, на фоні села.

Веселка поблідла, упала між крони,
Коромислом гнутим у землю вгруза.
Під стать їй статура старої Мотрони,
Чий вік очорнила воєнна гроза.

Колишня веселка, на що стала схожа!
Довічної скуки тягар напосів.
В зіниці віконця розгублена поза
І смуток у хащах нахмурених брів.

Цегляна хатина їй бідній не мила,
Нудний і похмурий за вікнами світ.
Та все ж бо не хочеться впасти на крила
У безвість бездонну з розгойданих літ.

Біжить на обійстя розхристана, боса.
Гірки перепробує хрін і полинь.
Плакучої вербоньки спущені коси
Кладуть їй назустріч мережану тинь.

Спішить непосида у поле широке
І грузне у мріях, немов у снігу.
З-під ніг мозолястих випорсують роки
І вітер згинає її у дугу.

Колишня веселка вронила намисто.
Маячить одна, мов стара бірюза.
Прикраси її вже не грають барвисто.
У віях тремтячих зависла сльоза.

ДУМА ПРО МАТІР

Навкруг непроглядні ворожі тенета
І люди, мов тіні, підвладні мечу.
Розкрилюю думи, як велич поета.
Все знову і знову до тебе лечу.

Лечу через гори і через руїни,
Крізь морок і стогін і грізні бої.
Далеко на сході є рідні долини.
Там бачу засмучені очі твої.

Стоїш ти одна за селем під вітрами
І вранішні роси спадають до ніг.

Ти там розпрощалася з нами, синами,
Тепер виглядаєш із дальніх доріг.

Душа материнська і спогадів сила
Ведуть тебе знов до старих вітряків.
Скриплять над тобою обшарпані крила
І жорна розмелюють зерна років.

Стоїш у сльозах ти над сірим гранітом,
Де брат після битви у вічному сні.
Лечу я до тебе з сердечним привітом,
Вклоняюсь низенько твоїй сивині.

Нас троє братів ще лишилось на світі.
Я в пеклі конаю, а ті ще в боях
Долають вершини, туманом повиті,
Ідуть по ворожих кривавих слідах.

Дороги далекі нам випали зрання,
Тривоги і шторми розбурханих літ.
Забули ми ніжність, забули кохання.
Нам доля одна – боронити цей світ.

В нас воля гартована в гуркоті грому.
Здолаємо ненависть людську і зло.
Можливо, не прийде із нас хтось додому,
Та нам здобувати і волю й тепло.

Ще грози не втихли, в пожежах планета.
Кати переслідують кожен мій крок,
Та я розриваю їх чорні тенета –
Лечу ось до тебе на крилах думок.

Я ПРИМЧАВ У СВІЙ КРАЙ

Відгрімилі гармати побідні.
У свій край я примчав навесні,
Щоб побачити обрії сині,
Щоб почути пташині пісні;

І пройтися від рідної хати
Ген туди – за село і за став,
Там дитинства слідів пошукати,
Де колись я босоніж гасав;

Обійти сторону неозору,
Милуватись з високих горбів,
Як зелене хвилюється море
Колосистих і чистих хлібів;

Як звучить, передзвонами лине
Голосний і широкий заспів –
Щира пісня степів України
Під акорди гучних тракторів.

Я примчав у свій край на машині.
Облечу всі сади, всі поля,
Пригадаю літа солов'їні.
О, ти юність крилата моя!

Пронеслась ти шляхами крутими
Крізь вогонь і крізь грози війни.
Там лишились мої побратими.
Жаль, додому не прийдуть вони.

Ледве чуть з далини їхні кроки
Над полями, де ходять вітри,
І над тим обеліском високим,
Де в задумі шумлять явори.

Я примчав у свій край не спочити,
А вершити важливі діла:
Сіять світло науки, щоб діти
Підростали, як ті самоцвіти,
Щоб щасливою доля була.

В ПУТІ

Мелькають обабіч асфальту
Тополі в сріблястій росі.
Сьогодні я їду у Ялту
В розкішному авто – таксі.

Зі мною супутники жваві,
Весела завзята сім'я:
Колишні солдати при «Славі»
Вже літні такі, як і я,

Жінки із полів смуглолиці,
Хто славен трудом на віку.
Напроти дівчина в косинці,
Немов у барвистім вінку.

Щебече до ніжної тьоті
Красуня про щастя своє.
Усмішка в ясній позолоті
Тривожить щось серце моє.

Вдивляюся в личко дівоче.
О, де ж тебе бачити міг?
Пригадую днини і ночі
Із давніх воєнних доріг;

Стежину на схилі крутому,
Що з лісу вела до дворів,
І звуки гарматного грому,
І сльози гіркі матерів.

В ту грізну буремну негоду
Людей рятував наш загін.
Дівчатко таке ось на вроду
Я виніс тоді із руїн.

Пригадую коси дитячі
В широкій шинельній полі.

Як свідчення – родимку бачу
Ту ж саму, на світлім чолі.

Ті ж самі ясні оченята,
Ясніші ясного вина.
На мене, неначе на брата,
Ось дивиться пильно вона.

Дає мені руку несміло,
Змахнувши із личка сльозу.
І пам'ять моя проясніла
Лишила у серці грозу.

І вітер її не розвіяв,
Не згладив шляхів до мети.
Ношу я ту зустріч і мрію,
Щоб мир для дітей зберегти.

СКАЖИ...

Скажи-но, з якого ти світу
Явилася в наше село?
Якщо ти десь виросла з цвіту,
То вітром яким занесло?

Якщо ти не квітка в завії,
То чому ж так серцем горю?
Дивлюся на тебе в замрії,
Немов на вечірню зорю,

Немов на далеку комету,
Що в небо зліта голубе.
Скажи ж ти мені по секрету,
Хто був би достойний тебе?

Чи той, хто не любить роботи,
А скрізь виставля тільки «Я»,
Чи той, хто лиш має щедроти,
За тебе віддав би життя?

Хто серце кував серед грому
В борні за народність ідей?
Чи ти непідвладна нікому,
З ума тільки зводиш людей?

СУСІДКА

Дарувала змалку світло,
Йшла зі мною все рядком.
А як виросла, розквітла,
Полетіла з вітерком.

Залишила тільки згадку,
Безліч жалібних думок.
Що клубляться без порядку,
Наче скошланий димок.

НАД РІКОЮ БОРОВОЮ

Над рікою Боровою
Роздзвенілися пісні.
Над рікою голубою,
Вмиті ранньою росою,
Розцвіли сади рясні.

Щойно з дальнього походу
Повернувся я сюди.
Бачу верби коло броду,
Що схиляються на воду
У задумі, як завжди.

Сонце в чистім водограї,
Наче бавиться сріблом:
То пірне, то виринає
І мені тоді моргає,
Золотим сія чолом.

На воді грайливі хвилі
Б'ються в берег у ногах.
Білі чайки бистрокрилі

Над затоном креслять милі
І зникають в небесах.

На тім боці у садочку
Хата біла, мов сніжок.
З тої хати із ганочку
Вийшла мила у віночку,
Мов троянда, на лужок.

Над рікою Боровою
Чайки гордої крило.
Над рікою голубою
Ми зустрілися з тобою.
Мов розлуки й не було.

СМІЯЛАСЯ ВЕСНА

Ішла весна в красі своїй,
З висот спускалася в ріку
І сонця диск на водопій
Несла в зеленім рюкзаку.

Несла, немов рясний вінець,
Сховавши тіні серед трав.
Повіяв раптом вітерець,
І диск у хвилях закружляв.

Жасмин барвистий на лугу
Зустрівся з вітром віч-на-віч,
Розгнівався, підняв пургу –
Його обсипав аж до пліч.

Та вітер хитрий, як лиса, –
Пробіг швиденько по траві,
Піднявся в самі небеса,
Зігнав там хмари грозові.

Оззавсь травневий сильний грім –
Аж покотилася луна.

Сплакнув оголений жасмин.
Над ним сміялася весна.

ОСІНЬ

З тихим шелестом крадеться нивами,
Усміхається скупю з-під вії,
Укриваючись росами сивими,
Деся ночує в траві луговій.

З калачами іде по обочинах,
Крижинками хрумчить на зорі.
По дворах, по садках позолочених
Світить рано ясні ліхтарі.

Нетугими спада перевеслами
Промінців до околиць села.
Щоб никати пришерхлими плесами,
Довгий плащ від дощу одягла.

З прохолодою ходить долинами,
Проганяючи літню жару.
Гучно дзвоником дзвонить малиновим –
До науки зове дівтору.

Хоче бути від літа не гіршою –
Бадьориться і гонить пійтму.
Крізь тумани, насичені тишею,
Виглядає подружку Зиму.

* * *

На узліссі ходить вітер,
Гонить листя низкою,
На горбочку землю витер.
Бавиться берізкою.

Нахиляє на всі боки,
Розмовляє весело.
Гладить ніжно садиноку,
Бо вона ж нечесана.

Кучерява, наче в танку,
Розмахалась вітами,
На світанку, спозаранку
Росами умитими.

На узліссі ходить вітер,
Весь пройнятий лунами,
Наче голосом трембіти,
Золотими струнами.

ТОПОЛЯ

Мчуся степом на машині.
Телеграфну бачу нить,
Що пішла у далі сині.
Бачу крила голубині,
Де тополя височить.

Наче парус серед моря,
Все колишеться вона.
Світлі далі неозорі
І тополя на просторі –
Моя рідна сторона.

Мчуся я в автомобілі
Серед жита, серед трав,
По полях, де котять хвилі
Роки давні бистрокрилі,
Й цю тополю пригадав.

Пригадав усі дороги,
Даль моєї сторони,
Загорілі босі ноги
І волів розлогі роги,
На баштанах кавуни;

Жовті дині і толоку –
Все, що змалечку я знав;
Як проводив тут я роки,
І як вітер одиноку
Цю тополю колихав.

* * *

Проміння не блисне з-за бору
Тому, хто не бачив грози.
Не взяв же бо він собі зору
Із краплі людської сльози.

Не взяв же він відзвуку грому
І відблиску хмурих зірок.
Згубитись судилось такому
У хащах безплідних думок.

Такий проявитись не в силі
І сповна віддатись труду,
Спіткнутися може при ділі,
Мов кінь без підков на льоду.

Не знайде в роботі порядку,
Не втримає справи в руці,
Ніколи не вбачить спочатку,
Що буде у нього вкінці.

Проміння прогляне крізь віти
І думку розбудить ясну
Тому, хто не звик животіти, –
У грозах шукає весну.

ПРОВОДЖАЮЧИ СИНА

Наче тільки що був з горошинку,
Наче все промайнуло ві сні,
А вже встиг ти покинуть домівку,
Це село, ці поля запашні.

Інші в тебе вже цілі і плани.
Не потрібні значки, ліхтарі.
Є для тебе земля, океани
І далекі заграви зорі.

Залишилось дитинство позаду.
Воно вернеться лиш міражем,

Як відкриєш колись ти шухляду,
Де дрібнички твої збережем.

Вже не підуть вони до поклажі,
Де новенькі книжки голубі.
Ще ж бо й вузликів мати нав'яже,
Щоб щастило в дорозі тобі.

Йди, мій сину, у зими, у весни,
У незвідані дальні путі.
Може, будуть путі перехресні,
Може, хвилі зустрінеш круті.

Перед лихом не стань на колінах,
Ниву кривди пожнеш не одну.
Може, будеш в далеких країнах, –
Не забудь про свою сторону.

Пройде час – будуть діти і внуки,
Все, що треба, все збудеться в строк.
Підіймайся на крилах науки.
Може, дійдеш до самих зірок.

Голуби повертаються знов

*Сім'я Семена Єгоровича.
Дочка Ліда йде в перший клас.
С. Голубівка, 1955 р.
Фото С.Є. Бондаря.*

*Микола Бондар з мамою
Валентиною Романівною.
С. Голубівка, 1959 р.
Фото С.Є. Бондаря.*

*Валентина Романівна Бондар,
дружина Семена Єгоровича Бондаря
(6 січня 1922 р. – 23 травня 1994 р.).
Фото 60-х років ХХ століття.
Фото С.Є. Бондаря.*

*Новий 1959 рік. Семен Єгорович
біля домашньої ялинки
в Голубівській хаті.*

*Діти Семена Єгоровича.
С. Голубівка, 1953 р.
Фото С.Є. Бондаря.*

Микола Бондар вперше йде до школи. Хата Бондарів. Голубівка.
1 вересня 1958 року. Фото С.Є. Бондаря.

Останнє фото В.Р. Бондар (друга ліворуч) разом з сім'єю. Травень 1994 р.

*2 травня 2004 року. Одні з останніх відвідин Семена Єгоровича
могили своєї дружини.*

ПАМ'ЯТІ ДРУГА АНДРІЯ КОЛОМІЙЦЯ

Хоч сам не той, що був. Старію.
Та згадки, бач, за роєм рій.
Тебе пригадую, Андрію,
Неначе п'ю терпкий напій.

Як ці ось рідні далі сині,
Як що доріжку у гаї,
Тебе я бачу у свитині,
Хлоп'я із бідної сім'ї.

Колись, бувало, тут гасали,
Робили млиники з верби.
Нас вітром буйним колисало
Єдине дерево судьби.

Швидкі були, як мотвила,
Хоч їли скупо... не книші.
В Боровиці ми щук ловили,
Ховали скуку в комиші.

Пізніше мали і розлуку.
Та вогник дружби не зачах.
Немало нас пішло в науку –
Торби носити на плечах.

Лиш ти свою не кинув хату,
Ці прибережні пустирі.
Тримав собачку волохату
І корівчину при дворі.

Не проміняв на інститути
Своє село, свою артіль.
Хоч повернулась доля круто
Війни в колючу заметіль.

Вітчизни син із серцем чистим,
Трудар, невтомний плугатар.

У бій пішов, громив фашистів.
Двох костилів пізнав тягар.

Були вони тобі, як пута,
Як та іржа на чересло.
Спіткнувся – впав.
Нестерпна смута.
Вже гло травною заросло.

І вже медаль твоя не брязка
І мрія в царстві не літа.
Лишились костури, коляска
І сліз подруга – гіркота.

Та ще лишились два протези,
Що в тіло грузли, мов клини –
Сумна реліквія, протести
Проти проклятої війни.

І фото в чорному овалі,
Як зблиск життєвої ріки.
Тобі мої чуття печалі,
Як потиск дружньої руки.

ХВИЛИНИ ЙДУТЬ

Хвилини йдуть, їх чую кроки.
В однім строю їх ціла рать.
У дні шикуються, у роки.
Від них би треба не відстать;

Пізнавши труднощі, тривоги,
Такому вчитись ремеслу,
Щоб знати, як скрутити роги
Людському розбрату і злу.

Надворі дощ густий полоще.
Своїх думок збираю рій.

Служу тому, що найдорожче –
Своїй Вітчизні дорогій.

Акордом вічного двобою,
Як дзвін сталюого лемеша,
В борні веселоців з журбою
Нехай дзвенить моя душа.

У небі хмари чорні бродять
І десь громи гучні гримлять.
Хвилини йдуть, літа проходять.
О, як від них би не відстать.

МРІЇ ПРО ЮНІСТЬ

Обійшов усю діброву –
Слухав пісню солов'я,
І тебе згадав я знову,
Незабутня ти моя.

Наче тільки лиш хвилину
Усміхалась ти мені.
Обернулась на хмарину
І розтала вдалині.

Вже стою біля причалу.
Цілий рій зібрав думок.
О, як швидко ти умчала,
Наче скошланий димок.

Наче хвилі в білій піні.
Поперед – висока гать.
Мчаться хмари, мчаться тіні.
Як їх важко доганять!

Мудрість твердить: юність буде.
Тільки часу не пролеж.
Хоч і кажуть старі люди,
Що її не доженеш.

У КАНЕВІ

На Канівську гору здіймаюся нині.
На самій вершині притишую крок.
Тут гордо піднявся під обрії сині
З високим чолом сивовусий пророк,
Великий і мудрий співець України.
Він правду гірку нам лишив з-під пера,
Посіяв по світу, послав на долини,
А сам зупинився на кручі Дніпра.
Тут світлом яскравим осяяні й ночі,
Мов ткані з ниток позолочених струн.
Тут грає бандура і кобза рокоче,
Ожив Наливайко, піднявся Богун;
Воскрес Перебендя і встав Гамалія...
Всяк хоче дізнатись, чи праведний світ,
Чи всюди страждених звершилась надія,
Чи кривди розбито живучий граніт;
Чи скрізь на землі вже порвали кайдани,
Посіяли волю і щастя нове,
Чи канули в невість лихі бусурмани,
Чи мова хрещена між нами живе;
Чи маємо братство і злагоду нині,
Що нам заповів сивовусий пророк.
Він гордо піднявся під обрії сині.
Йому – моїх дум росянистий вінок.

В ДЕНЬ СІМДЕСЯТИЛІТТЯ

Іду до фінішу, ступаю сміло,
В житті сприйнявши добрий гарт.
Хоч сім десятків круглих пролетіло.
А все здається – тільки старт.

Здається, жив лиш мить, так дуже мало,
Хоч підошов пар сто зітер.
Все те, що серце чуле увібрало,
Мене тривожить ще й тепер.

Дитинство босе з києм біля кручі,
Нужда – у пам'яті моїй

І дні війни, як градоносні тучі,
Як смерч і чорний буревій.

Від неї рани маю ще й понині,
Не всі зітерлися рубці,
А мир ізнов завис на волосині
В космічнім атомнім кільці.

Хоч не купався в героїчній славі,
Бо не високий мав політ,
Однак служив, ще й послужу державі,
Ще ж сил не вичерпав ліміт.

О, дні мої, летіть у даль без ліку
На крилах світлих зоряниць.
Не стану тлінню на вершині віку
І не впаду безслідно ниць.

Поміж років гучних, як поміж віття,
Горбастим шляхом ідучи,
До брами третього тисячоліття
Потомкам пронести б ключі.

БУДЕ РАДІСТЬ

Пізня осінь. Сніг лапатий.
Діти мчаться на каток.
Вийшов кликати їх до хати,
Глядь: нема моїх діток.

Біле небо свіжу просинь
Над полями підійма.
Друга вже минає осінь,
А діток все ще нема.

Знову піде завірюха.
Вийде мати на поріг,
В даль подивиться, послуха,
Як гудуть там сто доріг.

Та не будемо жаліти –
 Розпливеться білий сніг.
 І зберуться знову діти –
 Буде радість, буде сміх.

ВТЕЧА З ФАШИСТСЬКОГО ПОЛОНУ

Дроти колочі. Нічка тиха
 Накрила ковдрою пітьми.
 Неначе в знак якогось лиха,
 Проскиглив сич за ворітьми.
 Сирена десь гучна завила,
 Над лісом вогник загорів.
 В душі росла нестерпна сила,
 Що так на волю все манила
 Аж до дніпровських берегів.
 Принадно, лагідно і чуло
 З діри пробитої війнуло.
 То ніч з-під чорного крила
 Мені снагу тепер дала.
 За дріт пробравшись без сутички,
 Стрімкий потік здолавши вбрід,
 В ходьбі велику мавши звичку,
 Спішив тепер я знов на схід.
 Велике малося бажання
 В своєму рідному краю
 Зорі побачити палання,
 За кров людську і за страждання
 Громити ворога в бою.
 Радів, що йду тепер з неволі,
 Хоч мерзла спина, плечі голі,
 Боліли сильно на ногах
 Нажиті рани в таборах.
 Я падав часто в лози мокрі,
 Неначе птах, що був без крил, –
 Гниле лушпиння із картоплі
 В ходьбі давало мало сил.
 Мости на ріках чи пороми
 Були закритими мені,

Та всі важкі ці перепони
Були не важчими полону,
Що вже лишався в даліні.
Я йшов не битими шляхами,
А болотами і тернами.
І лиш крутий річний обрив
Мене зненацька зупинив.
Були тоді холодні ночі,
А з моря гнав буран грозу.
Святий Ілля з небес пророчив:
Держись міцніше за лозу.
Ревла ріка на переправі,
Здіймались хвилі в ній круті.
Дуби – супутники стоглаві
Тривожно в темряві гули.
І раптом чорні силуети
Схрестили підняті багнети
І пролунало: «Хенде хох!»
Удар відчув, упав на мох.
Фашистів вирячені очі
І зів ствола біля грудей.
О, згинув той би, хто охочий
Посіять смерть серед людей,
Хто землю міг мою священну
Скропити кров'ю і слізьми,
До праці вільної привчену
Мою зганьбити наречену
І так знущатись над людьми,
Хто навалив тягар на плечі
Усім дорослим і малечі,
Перетворив на тлінь і прах
Красу юнацьку в таборах!
Як біль нестерпний, темна смута
У сни приходить із тих днів
До цього часу не забута
Та зграя лютих ворогів
І той, упертий чорним дулом
У бік націлений «гевер»,

І той, річним умитий мулом,
Якого встиг влучить у скулу,
Худий і злючий офіцер,
В нічній п'їтми чужинців пози
І їх наруги, і погрози,
Коли лежав у ямі там,
Як харч голодним пацюкам.
Мій друг там вірний, незабутий,
З яким ходив у бій колись,
Конав до дерева прикутий,
Сказать мені лиш міг: «Кріпись!»
Десь «ЯК» озвався над лісами,
Мов битви відзвук на Неві.
Пости нічні прожекторами,
Неначе звірі язиками,
Лизали хмари грозові,
І як вогненними кліщами
На мить схрестились над кущами.
Кати ходили в башликах,
Страшні, з нагаями в руках.
Лиш ранком блиснули крізь хмару
Дощами вмиті промінці,
Хоч скоро, наче від угару,
Поблідли й зникли у ріці.
Ледь-ледь живих, немов з-під жорен,
У щільнім колі злючих псів
Погнали нас у «чорний ворон»,
Хоч кузов був по вінця повен,
Набитий друзями з лісів.
Фашисти брязкали ключами,
Зганяли нас туди бичами.
Везли до пізньої пори.
Звивався шлях крутий під нами,
Над нами гув сосновий ліс,
І стогін чуть було печальний,
І тоскний гуркіт з-під коліс.
Сумний француз, що був на герці,
Худий і чорний, наче цвях,

Впритул сидів, дививсь на дверці,
І чуть було, як билось серце,
В нерівних зломлене боях.
Неначе з рідними братами,
Хотів ділитись він думками,
Як злитись нам в сім'ю одну,
Здолати цю страшну війну.
Хоч мови наші були різні,
Та був чуттів єдиний дар –
За долю людства в роки грізні
Своїх сердець віддати жар.
Була у нас єдина віра,
Ділили горе пополам.
Як птиця горда білокрила,
Нас думка всіх одна живила:
Не підкорятись ворогам.
Були душею ми відверті,
Збагнувши суть життя і смерті,
Готові збитими, в крові
Іти крізь бурі фронтів.
Та крил пташиних нам не дано –
Наш день свободи догорів.
І ось негадано -неждано
Повіяв вітер з таборів.
І знову пекло перед нами.
Під виск і виляски бичів.
Запори гримнули від брами
В загін, обведений дротами
В чотири ряди рогачів.
Вели тепер нас довгим строем
На плац широкий під конвоем,
З гнилої брукви та з води
Дали похльобки – баланди.
У тому пеклі труби димні.
Високих шибениць ряди,
Сирі бараки і катівні,
Страждань людських і страт сліди.
Як привід той, як чорні круки,

Там зграї виродків – катів,
Повсюди чуть скорботні звуки,
Гучні по бруку перестуки
Важких кайданів – верзунів.
О, не забудь знущань на плаці,
«Апель», «зарядки» рано-вранці,
І рабський труд, тривожний сон –
Такий у ворога полон.

БРАТАМ

На столі три свічі. Впали тіні глибокі,
Наче в хату заглянув нічний небокрай.
І за долю братів мене мучить неспокій:
Чи хоч там – на тім світі – потрапили в рай...

Білий аркуш пливе, все минуле зі мною.
Підіймає грозу моїх дум океан:
Як на цвинтар потрапив найстарший із бою
І як інші згорали, мов свічі, від ран.

Вже їх зорі погасли, склепились повіки.
Оживить їх не можна ніяким плачем.
Під каміння і мотлох ліг морок навіки
І підперти вантаж той не можна плечем.

О, якби це хто міг так дружити з богами,
Щоб із плоті піднявся важкий моноліт,
Освітилася б хата ясними вогнями,
Звідки ми, всі брати, починали політ.

Наші роки, як іскри, як блискавок стріли, –
Їх не можна спинити, вернути назад,
Де б дитинство своє, всю родину зустріли
В атмосфері поваги і дружніх порад.

У задумі сиджу, чую тиху молитву.
Сам у смутку, гіркі ж бо копичив літа.
О, цей світ наш – титан, то нас кличе на битву,
То безжально безвинних з дороги зміта.

Вже і сам я недужий, фіксую на грані,
Щоб не впасти і бачить, як даль миготить,
Як розгублює день мій світила останні
І розлита по небу темніє блакить.

О, як довшають тіні! Їх важко збагнути,
А ще важче із розбрату вибити клин.
Чи потомки хоч вийдуть із зашморгу скрути?
Чи могила з них візьме багато данин?

Мабуть, є у природі закони нетлінні,
По яких всім дорога туди, де хрести.
І не можна позбутись їх чорної тіні,
Ані щастя свого поза ними знайти.

МІНІАТЮРИ

Ми всі плавці, пливем до берега,
Хоч хвилі будь-які попереду,
Хоч берег той страшніший дна,
Та путь для всіх туди одна.

* * *

Плавець не той, що без ваги,
Хоч і в золоченій оправі.
Його не кличуть береги,
Бо він пливе при дутій славі.

* * *

Якщо тебе твій друг образив,
Не тлій душею з тихим злом.
Чим катуватися, відразу
Віддяч за все йому добром.

* * *

Як важко розв'язать вузла,
Досаду викинуть з грудей,
Коли накоїв щось зі зла,
Повівсь недобре до людей.

* * *

Звільни себе від свого «Я» -
Тяжкий покинь душі полон,
Не будеш мати перепон,
Йдучи у вічне небуття.

* * *

Якщо в тебе руки умілі, удалі,
Сила волі і помисли зрілі,
Ти здатний порвати кайдани печалі
І дух оновити у власному тілі.

* * *

Людині внутрішньо веселій
Сіяє сонце і в оселі,
Журливій тінь страшна своя
І звук огидний солов'я.

* * *

Хвалько себе хвалить уміє...
Слова прорік – забив коли,
На тих наводить ними тіні,
Хто більш достойний похвали.

* * *

Вир життєвий – хвилі моря.
В ньому тоне кволий з горя.
Щоб пучина не накрила,
Підіймай повище крила.

* * *

Накрива того пучина,
Хто із себе корчить чина,
Хто із долею своєю
Лиш пливе за течією.

* * *

О, є ще в нас людські подоби,
Яким усе не до вподоби.

Для них – небес, землі дари,
Вони ж – щетину догори.

* * *

Якщо пройшов ти грізну сповідь,
Вже не страшна й бурхлива повідь.
Людські страждання не чужі,
Щоб злоби нищить віражі.

* * *

Щоб нам не стать над чорним виром,
Позбудьмось пиhi, марнославства.
Хай прихльобательства кумирам
Не буде місця в колі братства.

* * *

Докіль не звівся меч біди –
Злочинця між людей знайди.
Не буде сліз гірких, не буде крові,
Якщо топить його не лише в слові.

* * *

З крутояру стрімкого дивлюсь за Дінець.
Там вечірня лежить моя тінь.
Не пустим би, а плідним її хоч кінець
Діставав до моїх поколінь.

* * *

Якщо ти багатий, добрий, брате,
Не барися людям все роздати.
До багатства бо незвична
Наша вічність потойбічна.

* * *

Радій, мій друже, й надвечір'ю,
Бо в ньому світло вткане теж,
Радій зимі і темній ночі,
Радій тому, що ти живеш.

ГУМОРИСТИЧНИМ ПЕРОМ**ОБІД У ВЕДМЕДЯ**

Туди ген, ген, де ні дороги,
Ані стежок між заростей,
У глуш лісну в свою берлогу
Старий Ведмідь прийняв гостей.

Обідом хитрим поживитись
Прийшли сюди не простаки:
Гривасті Леви і Левиці,
Лисиці хитрі і Вовки.

Зайці прибігли із загону,
Осел примчавсь, від поту змок.
На гілці всілися Ворони
І навіть декілька Сорок.

Були тут ще і більші птиці –
З гаїв запущених співці –
Напищені, похмуролиці,
Спиртного мотлоху знавці.

Прибув і Слон, і не з Калькутти,
А з темних джунглів-корчаниць.
Щоб зовсім непомітним бути,
Пригнувся, всівся до Лисиць.

Ведмідь старався що є сили,
Щоб гості більше попили,
Щоб тут його не осудили,
Щоб заробити похвали.

Того, хто не хотів напиться,
Слівцем образливим припик.
І кожен пив. Навіть Левиця
Хильнула й чхнула в його бік.

Тут Лев збісивсь, почав ричати.
Схопивсь, крутнувся, мов удав.
Невинних розігнав Зайчаток
Лиш тим, що зуби показав.

Зі зла Слона гризнув за тіло.
І той піднявсь. Аж загуло...
Все закружляло-завертіло,
Як ніби миру й не було.

Мов буря піднялась велика,
Мов справжня почалась війна.
І чуть було такого рику,
Що лісом скрізь пішла луна.

Один другому м'яли боки.
Ведмідь-лахмач кричить: «Біда!»
Із гілки спурхнули Сороки,
А Вовк насів на Верблюда.

Порвались дружби давні ниті.
Одні лишилися сліди.
Чумні, заскублені, побиті
Розбіглись звірі хто куди.

Усім Зайцям, Вовкам, Сорокам
Та п'янка обернулась боком.
Отам, де господиня кварта,
Нічого й дружба вже не варта.

НАШ ГРИЦЬКО

Наш Грицько, було, не слуха –
Горілчані п'є отрути.
Вже гарячка і трясуха
Не давали і дихнути.

Відбирали ноги й руки.
Вже ввижалася гілляка.

Не життя, а гіркі муки
Мав нещасний неборака.

Було, сяде й гірко плаче,
Ніби ще для пельки мало,
А язик, як хвіст телячий,
Ковиля куди попало.

Та ось раптом кинув згубу –
Цілувати пляшки днище
І голівку білочубу
Став тримати значно вище.

Схожим став на генерала.
У сім'ї не стало злоби.
Жінка наче й не страждала,
Гулі всі зійшли із лоба.

ЩО ПОСІЯВ – ТЕ Й ПОЖНЕШ

Сидить батько за столом –
Свариться крізь пляшку
На синочка кулаком
І зітхає важко.

Та на сина це не діє,
Не бере покора,
Бо він сам у цю неділю
Був у прокурора.

– Знаю, що робити теж! –
Син до батька грізно. –
Що посіяв – те й пожнеш,
Виправляти пізно.

ВЗЯВ ЗА ІДЕАЛ БДЖОЛУ

В будинок цегляний на три кімнати,
Що, мов палац, стоїть в кінці села,

Частенько влітку стала прилітати
Із пасіки колгоспної Бджола.

Світлицю огляда, як простір грота,
Де жив би не один бджолиний рій,
Де помістилася б солдатів рота,
Якби не лежень той, що жив у ній.

– Жу-жу! Які тут щільники великі! –
Бджола озвалась якось у вікні. –
Чи не потрібні, небораче, ліки?
Укол я можу дати від лежні.

– О, ні! – озвався той. – Така ось мука,
Що вже до ліжка наглухо приріс.
Вже смерть до мене в двері часто стука.
Так що ж там той твій комашиний ніс!

– Та все ж.., – Бджола з вікна мерщій злетіла.
Звилася й сіла прямо на чоло
І так своє жало загнала в тіло,
Що «хворого», як вітром підняло.

Хоч мав пухир – небажану прикрасу,
Прийнявши яду дозу немалу,
Та чоловік змінився з того часу –
В роботі мав за ідеал Бджолу.

У КОЛГОСПНІЙ КОНТОРІ

Щоб діру в даху прикрити,
У контору йде Микита.
– Згляньтесь, – каже, – від дощу
Я вже й сам увесь хлющу.
Ляжеш спати: сон – не сон,
З стелі капа в самогон.
Голова не хоче й слухать,
Твердить істину одну:
– Якщо можеш гнать сивуху,
Сам закриєш і діру.

ОСЕЛ СЕРЕД ЗАЙЦІВ

Осла зняли з високої посади,
 Бо лиха вже немало натворив.
 Тепер він тут – у заячій громаді,
 Прилаштувався в кооператив.
 Ганьбить його і не було б причини,
 Недобрі осуди були б пусті,
 Та, бач, він звик лінитись, бувши чином,
 А тому й тут завжди іде «в хвості».
 Лиш на нарадах спереду. До поту
 За гроші часто бучі спрочиня,
 Хоч і виконує таку роботу,
 Яку могло б робити зайчєня.
 Він звик дурить. Та всіх дурить непросто,
 Бо вже відомо й для зайців,
 Що гроші всюди платять не по зросту
 Й не по речах горластих мудреців.

РІКА Й ПРИТОКА

– Чому тепер ти неглибока? –
 Ріку запитує притока. Та їй:
 – Ми стали всі мілкіші
 І нас покрили очерети,
 Бо воду деякі поети
 Беруть із нас у свої вірші.

«ЖИГУЛІ»

Щоб життя розкішне мати,
 Не собі – своєму сину,
 Батько склав усі зарплати
 Та й купив автомашину.
 Мав і сам велику радість,
 Хоч зробивсь худий, як цвях.
 Думав: може, хоч на старість
 Прокочусь на «Жигулях».
 Та в машині з перших днів
 Син місця розподілив:
 – За рулем мені сидіти,

Поруч – жінка, ззаду – діти,
Якщо буде все до ладу,
Може, й теща сяде ззаду.
Ну, а ви, шановний тату
І моя хороша ненько,
Так, як нікуди сідати,
Ходить пішки помаленьку.

СТЕПАН СТЕПОВИЙ

Поема

I

Млин старий за селом, за садками,
Як столітній горбатий дідок,
Сумно крильми скрипить під вітрами
І розмахує, наче руками,
Наче кличе когось на горбок.

Млин пробитий, обшарпані крила
Навівають нам жах з далини,
Там пройшла, наче смерч, вража сила,
Що сльозами і кров'ю зросила
Нашу землю у роки війни.

Там схилилась тонка горобина,
Ронить роси на сірий граніт.
Там є пам'ятник – в серці руїна
Для дружини і жалі для сина,
Який щойно лиш глянув на світ.

У вінку на високій могилі
Бачить Стьопа, як долю свою,
Обрамовані обриси милі,
Не як тіні ті чорні безсилі,
А як образ героя в бою.

Батько йшов у буремну негоду,
Щоб розвіять вороже сміття.

В час розплати за горе народу,
У нерівній борні за свободу
Не жалів ані сил, ні життя.

Не боявсь порохового чаду,
У розвідку ходив за Дінцем,
Та натрапив на вражу засаду
І під шквал кулеметного граду,
У траву повалився лицем.

Він берізку обняв білокору
Та й припав до сирої землі.
Лиш поглянув у даль неозору,
Як заходило сонце за гору,
Як кружляли над ним журавлі.

Цілу нічку клонивсь головою,
Поринаючи в болісний сон.
Як примара з дрібною росою
Смерть кружляла над ним із косою,
Хоч не зразу взяла у полон.

Голова у бійця вся побита,
А зі сходу манив промінець.
По траві добирався до жита,
Де дорога була вже відкрита
Мужнім нашим полкам за Дінець.

Йшли вони берегами крутими
І степами, боронячи край.
Підбрали бійця побратими,
Ледь живого виносили з диму,
З-під поживи воронячих зграй.

З-під грози, кулеметного граду
Повезли його в тил під шатром
Через тихі зелені левади.
І верзлися йому канонади
І на річці розбитий пором.

Ось село. Тут садочки затишні,
Де він слухав з дитинства пісні.
Тут рідня і знайомі колишні.
«Може наш..?» – подивитися вийшли.
А він марить лиш дещо ві сні.

На обличчі худому зарослім
Мук великих лежала печать.
Йому снилося: Стьопа дорослим
Та таким уже статним і рослим
Вийшов батька з біди виручать.

Наче з вітром тихеньким досвітнім
Він, пробравшись крізь крони густі,
Обернувся тут вершником мідним,
Прокричав лунко тоном побідним:
«Всім смертям заслоню я путі!»

Наче болі у батька не стало,
Набиравсь наче сили й снаги,
Коли бачив, як син його вдало
Усадив загартоване жало
В пику смерті – старої Яги.

Марив батько: від того удару
Вся земля навкруги загула,
Наче Стьопа піднявся до хмари,
Посилав звідти грім і пожари,
Щоб спалити нахабу дотла.

Наче мчався у даль стоголосу
Серед рідних степів, серед нив;
Стару відьму розпатлану, босу
В суху землю, кукілем зарослу,
В чорну прірву глибоку всадив.

Ясне сонце, що йшло над полями,
Поверталось до батька лицем.

Та яга все виходила з ями,
Загравала своїми кігтями,
Насміхалась над мужнім бійцем.

Там, ніколи не знаючи страху,
Подолав сто незгод, сто доріг.
А, бач, що ось непрохану сваху
Із косою, з мішком костомаху
Відігнати від себе не зміг.
Помирав – наче тліла лучина.
І зникали горіння сліди.
А маленький білявий хлопчина
Думав: батько ось тільки спочине
І нап'ється з відерця води.

Та негідниця вийшла з двобою.
Сну не стало. Одна тишина.
Поки Стьопа ходив за водою,
Його мати лишилась вдовою
І сльозою умилась вона.

У неділю сумну після спеки
Хоронили бійця земляки
Від старого млина недалеко,
Де над полем літають лелеки,
Де героям підвладні віки.

Кожен рік у цей день ранком раннім
Ми приходим до нього селом.
Світлий пам'ятник з відблиском дальнім
Покриваєм лілово-кришталним
Невмирущої слави вінком.

Про бої нагадало заріччя,
Як снаряд розірвавсь на містку,
І здригнулось у батька обличчя.
Він очима когось ніби кличе,
Хоче знать: як же там – у полку.

II

Як у вічному гордому леті,
В золотому обарвленні віт
Бачив батька Степан на портреті
І в його голубому кашкеті
Вибігав до стареньких воріт.

Бачив він, як зникали тумани
Свіжим ранком під сонцем ясным,
Як виходили в поле селяни,
Щоб загоять трудом тяжкі рани,
Пшениців урожаєм рясним;

Щоб не чуть більше мови гармати,
Жалібного плачу дітвори,
Щоб приємні приніс аромати
В кожен двір і до кожної хати
Теплий вітер нової пори.

Радість праці ясным колоритом
І в Степана тепер розцвіла.
Хоч малий, та не був пустоцвітом –
Раннім ранком весною чи літом
Знав дорогу на степ із села.

Тільки в хату загляне світанок,
Проспівають останні півні,
А хлоп'я, було, вийде на ганок –
За плечима у торбі сніданок;
В степ іде чи скака на коні.

Перед ним і горби, і рівнини –
Неозора ясна далина.
Вітерець пустотливий з долини
Мимо нього хлібами пролине,
У прокосах на мить засина.

В чисте небо пташки стоголосі
Підіймаються в гордій красі.

На стернистім пахучім покосі
В коротеньких штанцях ноги босі
Загартовує в срібній росі.

Тільки сонечко зійде грайливо
І на обрій поставить стовпи,
Перепілка злетить полохливо –
Як Степан жаткарям всім на диво
Стане жито в'язати в снопи.

І води принесе із криниці.
Не без діла гаса по току.
Цілий ворох навіє пшениці.
І хвалили його молодиці
За старання, за вдачу таку.

Можливо, природою дані були ті вітрила,
Які підіймали Степана не лише у ріст.
То батькова кров, така чиста, струмилась у жилах,
Що міг він життя нелегкого покращувать зміст.

III

Після бур – золота перша осінь,
Наче добра подружка ві сні,
Довгождана, ясна, сріблороса,
Дарувала вона свіжу просинь,
Кавуни, калачі запашні.

Славна осінь, садки жовтопері,
Теслярів по дворах перестук.
Наче в казку, відкрилися двері
В світлий клас. У його атмосфері
Бачив Стьопа шляхи до наук.

Дні навчання і дні святкування,
Першотравні ясні в прапорах,
Фізкультурні завзяті змагання
І кострів піонерських палання
В його згадках, немов у піснях.

Не забулись веселі походи
В степні далі, у тракторний стан,
В теплі дні весняні і в негоди,
На зеленім лужку хороводи
І гучний у руках барабан.

Як проміння яскравого злива,
Як найвищий у космосі лет,
В його згадках хвилина щаслива,
Коли дівчина – Катя вродлива,
Запашний дарувала букет.

Шкільних років у вирі дзвінкому
Всі задачі він з ходу рішав.
Лиш одну все носив невідому,
Ту, що в серці його молодому
Той букет запашний навівав.

IV

Виріс парк біля школи тінистий
На колишньому пні будяка.
Там пісочок виблискує чистий,
Чути голос дзвінкий урочистий
І розмірений крок юнака.

В двір шкільний іще навстіж ворота.
Там святкове у всіх почуття.
Кращі друзі зайшли із роботи
Привітають молодих патріотів,
Що вступали з цей день у життя.

В кожному серці веселе палання.
А Степан Степовий, як солдат,
Від душі обіцяв на прощання
Бути гідним людського дерзання,
Пронести у життя атестат.

Говорив, не хвилюючись, скромно.
Наче срібну розмотував нить.

Пригадав і минуле любовно,
Як у школі навчався невтомно
І як нею умів дорожити.

Говорив, і запнувся серед тиші –
Вгледів Катю навпроти в ряду.
Чуть було, як тополя колише,
Як з вікна прохолодою дише,
А юнак пломенів на виду.

Краплю поту змахнув на долоню,
А на серці – хвилююча кров.
Там пісень голосистих у дзвоні
Під звучання дзвінкої гармонії.
Разгоралась юнацька любов.

Як вино в його тілі, в устах
Щось озвалось прибоєм гучним.
Як сідав – не дививсь по рядах
І не бачив кришталі на столах, –
Образ Каті стояв перед ним.

Як, бувало, з дитинства дзвінкого,
Свої вірші читала вона
Артистично, велично і строго,
І на радість ясну Степового
У душі озивалась луна.

На подвір'я заходили друзі,
Де світилися зорі ясні,
Веселились у дружньому крузі,
Поки сич не озвався у лузі,
Не проснулися треті півні.

Все звучав вальс шкільний. Звуки-чари
Підіймалися десь в небеса.
Танцювали закохані пари –
Днів ясних, золотих наших дари
І майбутньої зміни краса.

Повний місяць червневої ночі
Кидав світло на двір той гучний,
Задивлявся на милі дівочі
І юнацькі палаючі очі,
На трояндовий цвіт запашний.

Там зарошені грона калини
Світанкова сріблила пора.
Там Степан у прощальні хвилини
Не посмів підійти до дівчини,
Щоб її провести до двора.

Наче постать у темнім граніті.
Що згубила своє майбуття,
Наче місяць самотній в zenіті,
Став, дививсь, як вирує на світі
Невгомонне, бурхливе життя.

V

Літній день. В далині над полями
В небі райдуг барвінок заграв,
Підіймались пташки над ланами
І струмки понеслися ярами.
Хтось із гірки струмок обганяв.

Синя блузка і хустка на плечах,
Всі манери жінок-трудоарів,
В косах бант, як буває в малечі,
І веселий запал молодечий
На устах, наче сонце горів.

Неозора відкрилась рівнина.
Видно став, де верба розрослась.
То із гірки, як цвіт, як калина,
Трактористкою вже Катерина
До колони у степ подалась.

Після зливи скрізь маса узорів.
Пахне скошена в скиртах трава.

На ланах серед хлібних просторів
Вже почулися звуки моторів, –
У степу починались жнива.

Просипався в яскравій обнові
Дивний світ на землі запашній
І колосся у дружній розмові
Дзвінку пісню, як символ любові,
Розбудило в душі молодій:

«Із-за луку, із-за гаю
Ти вставай, ясна зоря.
Я зустріти поспішаю
Молодого жнивдаря.
Загуркоче на просторі
Трактор тоном голосним.
Попливу, немов по морі,
З комбайнером молодим.
Серед степу, серед лану
Там, де жита перекаат,
Як по хвилях океану,
Поведу свій агрегат.
Сонце зійде, усміхнеться,
Де узгір'ячко круте.
Зерно з бункера полетиться,
Як намисто золоте».

Ось і стан. Вороння на вербині.
Проти сонця виблискує став.
А за ставом баштан – жовті дині
І стерні біла смуга в подині –
Наче хтось полотно розіслав.

Біля палуба хлопці суворі,
Наче мали наказ бойовий,
Наче велетні мужні, здорові –
Владарі цих степів і любові.
І між ними Степан Степовий.

Бригадир зашарівьсь при вітанні,
Колосок на долоні потер.
Не відчувши чужого страждання,
Щось до Стьопаи сказав про кохання,
Наче кинув поліно в костер.

І всміхнулись йому хлібороби.
Ніби річ не про те він почав,
Ніби жарти такої особи
Для людей не були до вподоби.
А Степан відвернувся, мовчав.

Бригадиру була тут причина
Не таїти секрети подій.
Бо сусідка його, Катерина,
Була давня незгасна іскрина
В його добрій душі молодій.

Замішання були й повороти,
Соцзмагання однак прийняли.
Молоді, запальні до роботи
По місцях розійшлись патріоти,
І машини, як грім, загули.

І здавалось тепер Степовому,
Що зустрів тут він знову весну.
Мускулястий, в кашкеті легкому,
Наче взяв з неба часточку грому
Та й поніс в далечінь чарівну.

Катерина вела «вороного»
І від нього раділа вона.
Наче спів од мотору дзвінкого
До села, до Дінця голубого
Покотилася степом луна.

Полилася пшениця в машину
З вітерцем пополам, на льоту,

Взявши пісню з собою пташину,
Запах степу, блакить голубину,
Далечінь, широчінь золоту.

Тихий вечір розбризував чари
На стерню запашну і на став.
Десь озвалися звуки гітари.
Метушились старі кашовари,
І над ставом вогонь запалав.

Той вогонь, наче крила орлині,
Підіймався до самих зірок.
І так любо було Катерині
Крокувати одній по рівнині,
Де прослався пахучий димок.

В Степового озвалися мозолі.
Від комбайну кульгав по сліду.
Навздогін він сказав мимоволі,
Аж луною пішло по всім полі:
– Ти в село? Так давай проведу!

– Я в село, – і в очах Катерини
Він помітив іскрину ясну.
І в ту мить від тієї іскрини
Пломенів уже й сам, як жарина,
Пригадавши недавню весну.

Птах злетів з придорожного листу,
Кинув відблиск зорі із крила,
Проспівав угорі урочисто.
Наче бачив ту квітку барвисту,
Що в Степана тепер розцвіла.

Мовчки йшли. До села було близько.
А ще ближче було до зірок,
Що світилися над обрієм низько,

Золотих пшеничин наче низка.
Їх не менше було, чим думок.

«Значить, встигли!» – раділи про себе.
Всі думки розумілись без слів,
Як під літнім, під сонячним небом
Працювати на полі їм треба.
Від думок цих Степан прояснів.

У путі час летів непомітно.
Вже вогні миготіли з-за крон.
І запахи садки пишноцвітно,
А з ріки прохолодно, привітно,
Наче люстра, їм блиснув затон.

«Значить, ясно!» – кольнуло, як жалом,
У душі підіймаючи вир.
Щось сказав на прощання невдало.
Став, куйовдив волосся русяве, –
«Значить, любить її бригадир!»

Він злякався здогадки лихої.
Ледве міг свої ноги нести.
Як проходив побіля чайної.
Хтось гукнув із юрби гомінкої,
І туди він не міг не зайти.

Та ось раптом Степан у тривозі...
В щирім серці порушений мир:
Слідом їхав по цій же дорозі
На своєму легенькому возі
Смуглолиций Максим, бригадир.

І ось тут, як спускався в долину,
Як з'їжджав на горбаті мости,
Він угледів червону хустину.
Запросив у візочок дівчину,
Щоб її до двора підвезти.

– Ну і добре! – сказала. – Я ж з поля...
Та не так її друг зрозумів.
Це було йому гірше мозоля
І страшніше страшного пароля,
Що пробуджує подив і гнів.

VI

В невеликій чайній ніде сісти.
За столами людей – аж гримить.
Всі свої: шофери, трактористи.
Хто про що, а Степан: «Два по двісті!»
І стілець був для нього в ту ж мить.

І закуска на стіл де взялася.
Все, що треба, прийшло без труда.
Підійшов старий друг його Вася,
І горілка так добре пилася.
А для Стьопа – була, як вода.

Його друг уже був напідпитку,
Жарти знав, витівав все нові,
Поки Стьопі зробилося гидко
І вже стало нічого не видко,
Закружляло в хмільній голові.

Став не бачити білого світу,
Розганяючи смуток і гнів.
А Василь підставляв оковиту,
Теревенив і раптом помітив,
Як Степан Степовий попліднів.

– Голова ти садова, Степане! –
Він цигарку дістав, закурив,
Озирнувся, подививсь на стакани:
– Не такими пішов ти стопами,
Ти, я бачу, себе погубив.

Ти, мабуть, закохався по шию.
Та хіба у житті одна путь?

Що знайшов, ти скажи, в Катерині?
Я тобі пропоную віднині
Із села на Донбас дременуть!

Він нагнувся:
– Зауважить резонно,
Ти ж загубиш прекрасні літа.
Глянь: освіта середня, законна.
Що колгосп цей? Це штука сезонна!
А яка на селі темнота!

Тут артистів нема ідеальних,
Ні концертів гучних, ні вистав.
А пройди по місцях театральних,
По великих проспектах центральних! –
І він знову цигарку дістав.

– Там дівчата хороші, учені.
Знайдеш там ти собі не таку.
Без труда. Лише май у кишені –
Калачі будеш їсти печені,
Та такі, що не їв на віку.

Ці слова обернулись кошмаром.
Їх Степан, наче дим, відганяв,
Наче справу тут мав із пожаром
І хотів потушити ударом
Це горіння й стілець свій підняв.

Та рука той стілець упустила.
Він схилився на спинку грудьми.
– Так, по-твоему, хто ж тоді сила,
Яка б нам чудеса сотворила?
Не забудь, що ця сила є ми!

То не світ, що в одному віконці.
Справжній світ трударів – на полях.
Знай, ми всі земляки краснодонців,

Чия сила, ясніша від сонця,
Буде жить і звучать у віках!

Знай, що в нашому клубі сільському
Наша молодь пісень заспіва,
Величавих, як відгук лихому.
Прозвучать голосніше від грому
Наших славних поетів слова.

Тут Степан говорив із запалом
І засмаглі стискав кулаки:
– Перед людом села, перед залом
Новий рік не таким карнавалом
Ще зустрінуть твої земляки!

Вася слухав і зводив плечима.
Він побачив, чия тут вина,
Наче заець, закліпав очима,
І для миру тут бідний хлопчина
Ще дві пляшки замовив вина.

Знову тьмарились стіни і штори,
Булькотів рудуватий напій.
Розлучилися б друзі не скоро,
Якби був не зайшов із контори
Помічник голови Колотій;

Якби тут не зійшлись рубіжани
На кивок лиш єдиний Швеця
І не викрили в них під ногами
Вщент побиті гранчасті стакани
І розтрошену спинку стільця.

Може б, Васі не так «наклепали»
За нахабство і явний розбій,
Якби зав не зайшов тут до залу
І не виніс рішучу ухвалу:
Не терпіти таких у чайній.

VII

Вже далеко було за півночі,
Як Степан вилізав з рівчака,
Як вести до двора неохочі
Закривались затьмарені очі,
Як у хату ввалився сторчака;

Пив водицю холодну з відерця,
Моряком був хлопчина вві сні.
І тоді материнському серцю
Стало гірко, неначе від перцю.
Вона сльози зронила рясні.

Снилось поле хмільному Степану,
Пожовтіла хлібів полоса,
Наче там у погоду погану
Зупинився комбайн, серед лану
У зубцях заклинилась коса.

Наче й сам він упав серед поля,
Не здогнавши тут щастя свого.
Неподобства людської сваволі,
Що не вбиті зусиллями волі,
Стали нівечить душу його.

Наче привиди, чорнії круки
Все літали над ним навісні.
Нездоланні, нестерпні муки
Відняли в нього ноги і руки
І прийдешні затьмарили дні.

VIII

Час обідній. Кругом над полями
Наче раптом завмерло життя.
Було чути лиш тріск під ногами.
Краплі поту спадали рядами.
Гірко зріло в душі каяття.

Вітерець завихрив над стернею
 І в обличчя шпурнув куряву,
 Наче долею грався чужою.
 Заіскрилось Степану сльозою –
 Все минуле було наяву:

І вино, і чайна та триклята,
 Що заводять хмільного у рів.
 Пригадав випускний, шкільне свято,
 Як одержував там атестата,
 Як його оправдять не зумів.

Свіжий подих зі ставу не втішив.
 В ньому запах гіркий полиню.
 Як до стану дійшов, крок притишив,
 Засоромився, голову звів,
 Привітався, а дивився в стерню.

Всі – мовчок, значить, знали провину.
 В цьому був у них збору секрет.
 Тут комсорг підізвав Катерину
 І зібрав весь актив за хвилину.
 Комсомольський відкрив комітет.

У присутніх обличчя суворі,
 А в душі юнака буревій.
 Наче ноші тримав стопудові.
 Бо питання важливе на зборі:
 Про прогул і deboш у чайній.

Степовий не сідав. У напрузі
 Він стояв, як солдат у строю.
 «Розкажи ж!» – зашуміли у крузі.
 А він тихо:
 – Ну що ж, милі друзі,
 За собою вину визнаю.

Колотій не чіпав Степового,
 Жартома посваривсь з-за плеча.

А Максим діловито і строго:
– Моя думка: для хлопця такого
Досить буде за все «строгача».

«Строгача!» – пролунало над степом.
Покотився по полю той гул,
Голосистий нечуваний лемент,
Обіззався в Степана багнетом...
От що значить дебош і прогул!

І здавалось йому в ту хвилину,
Що на Всесвіт озвалась луна.
Кинув зір на сумну Катерину
І хотів розгадати причину,
Чом не каже нічого вона.

Ще не бачив її він такою.
«Може, Катя мовчить неспроста,
Може, друг мій боліє за мною,
Підведеться і стане горою?»
Та у неї здригнулись уста.

Підвелася струнка серед круга,
Зашарілась. Німа тишина.
Мить якусь панувала напруга.
– Ну, що ж скажеш про милого друга?
– Я не згодна! – сказала вона.

Наче іскри на сонці незримі,
Пронеслись в тютюновім диму
Ті слова, яких буря не стрима.
І не стало терпіння в Максима:
– Так це, значить, пробачить йому?

Він розвів перед нею руками.
Ці слова проказавши, затих.
– Навпаки, він же бродить ночами
Та пиячить, шпурляє стільцями.
Виключати з бригади таких!

Вона сіла. Гнітючая тиша.
А в Степана на серці гроза.
Було чути, як важко він дише.
Секретар на папері щось пише,
А Максим пропонує: «Хто за?...»

Мабуть, Стьопа від долі своєї
В самоті затужив би, ридав.
Та хіба ж у них різні ідеї?
Скільки років дружили. Від неї
Він такої ганьби не чекав.

– Я прохаю.., – запнувся на слові.
Подививсь навкруги, пломенів.
І все те, що було в його зорі,
Що таїлось в душі, в його горі,
Добрі друзі впізнали без слів.

IX

Хоч путі наперед невідомі,
Може радість десь більшу знайду,
Десь візьму в трудовім буреломі.
Та й сьогодні вона в моїм домі,
З нею йду по сільському саду.

На стежині притишу я кроки,
Помилуюсь, як сонце встає,
Пригадаю літа невисокі,
Що давали плоди одnobокі,
Босоноге дитинство моє.

Пригадаю незгоди і злидні,
Цю стежину, що в поле вела,
По якій ми під сполохи мідні,
Покидаючи служби обідні,
Утікали за межі села.

Пригадаю, як ми там гасали.
Знали долю лиху бідняка,

Як на кусень черствий заробляли
І раділи тому, що ми мали,
Розділивши на трьох п'ятака.

Як на млин вилізали веселі,
Щоб піднятись на щогли кругі
І кружляти в стрімкій каруселі,
Оглядати долину й оселі,
Де тепер і двори вже не ті...

Де схиляються верби привітно,
Сад колгоспний у квітах буя.
Я радію троянді, що квітне
У душі і моїй, що безплідно
Все ж не згинула юність моя.

Тут тополі стрункі підростають,
Чим з дитинства квітчали ми край.
Тут сьогодні «зоряни» гуляють,
Степового вони проводжають
На далекий цілинний Алтай.

Я не бачив подібного свята,
Скільки жив і гордився селом.
Веселяться там хлопці й дівчата,
Розважають Степана, як брата,
І частують найкращим вином.

Веселить хоровод новосела.
Спів луною спада на гаї.
Його чують навколишні села.
Тільки Катя чомусь невесела,
Опускає все очі свої.

Вона серцем не хоче спочити
І літа марнують молоді,
Наче пташка, що лине крізь віти,
З ним бажає вона полетіти,
Мати щастя в любові, в труді.

Подивився Степан на дівчину,
Пригадав синьоокі літа,
Розгадавши мовчання причину,
Взяв за руку красу-Катерину,
Що тепер у душі розцвіла.

Та кому з них хотілось розлуки?..
Наче справжня прорвалася гать,
Всюди схвальні почувлися звуки,
Аж луна покотилась на луки:
«Значить, будем весілля гулять!»

Ті слова, наче пісня крилата,
Попливли по долині ясній,
Ген туди, аж до крайньої хати,
Де жила Катеринина мати,
І зависли на вишні рясній,

І спадали на землю росою,
Наче зернами зір золотих.
Бо та звістка була не такою,
Що на серце лягає журбою.
То для неї був дар молодих.

А на площі під бубон і трелі,
Що застряли у кроні густій,
Закружляли в живій каруселі
В праці здружені люди веселі.
Всім поради давав Колотій.

Він у вишитій білій сорочці
Щирих жартів розвів багаття,
Щоб сміялись дівчата і хлопці,
Щоб повчалися добрі молодці,
Як вступати в сімейне життя.

Він казав молодим,
Що любов це – не дим,

Що вона не проходить без сліду:
Чесним радість несе,
Гультям – лиш огиду.

Собі друга знайти –
Це не з гірки зійти.
О, до нього як слід, як годиться,
Треба в праці щоденній
Хороше придивиться.

Треба знати як слід,
Чи то – жар, чи то – лід.
Подивитися зверху, не знизу.
Якщо лід, так не шнапсом,
Краще плавити хмизом.

О, той шнапс – не узвар,
У сім'ї – це тягар.
В тих, хто несе його кожного дня,
Від любові лишиться
Одна маячня.

Молодим про запас ця наука.
Золоті в ній слова мудреця.
Знову брались у колі за руки.
Всюди чуть було сміх, перегуки,
Відкривалися добрі серця.

Нічка впала на сад гомінливий,
Навкруги – передзвін голосів.
В небі місяць лимоном доспілим
Над гучним хороводом весільним
Над долиною низько висів.

А як сонечко, вічно прекрасне,
Встало знову над морем дібров,
Побажать всі зійшлись, щоб не гасли

І жили в молодих повсякчасно
Радість, щастя і щира любов.

Степовий підійшов до Максима,
Щось сказав, той не взяв у резон.
До подружжя озвалась машина.
Відкривалась кохання вершина,
Голубий і ясний горизонт.

Покотилась луна від мотору
І притихли всі люди в ту мить.
Вслід дивилися – в даль неозору,
Наче в чашу кришталъну прозору,
Де гойдається чиста блакить.

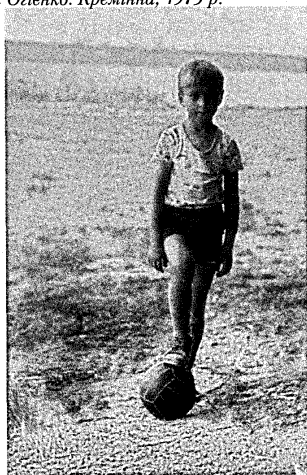
1999.
В цьому році
Повністю вже закінчу роботу в якості
Менеджера ліній урядових установ – за 60 років
(без перерви перерви, без протестів і затримок)
Оглядаючись назад, роблю деякі
висновки:

Моя навчання і праця (особливо в ті
двадцять і тридцять років), як фізично
слабкому хлопцеві з багатодітною
сім'єю йшло певною мірою, як на
сходинах, від старшого піонервожатого
(1932р.) до вчителів молодших класів,
а потім до викладача історії, географії
а потім до викладача іноземних мов
і звичайно.

Свої скромні знання здебільшого здобути

*Семен Єгорович з внуком Андрієм (в центрі)
і племінником Вячеславом Огієнко. Кремінна, 1975 р.*

*Онук Андрій. Як і його батько,
починав з футболу.
Ростов-на-Дону, 1978 р.*

*Ольга Іванівна Бондар та діти Андрій і Оксана, яка йде в перший клас.
Ростов-на-Дону. 1 вересня 1990 р.*

Онучка Оксана – учениця музичної школи. Ростов-на-Дону, 1991 р.

Правнучка Аня з любимою бабою Ольгою Іванівною. Новий 2004 рік.

*Прийшов час вчитись ходити і
правнучці Семена Єгоровича Ані,
що вона робе при погляді
своїї мами.*

*Пять поколiнь Бондарiв:
Егор Микитович, Семен Егорович, Микола Семенович. 1970 р.
Микола Семенович, Оксана, Аня, Андрiй Миколайович. 2004 р.*

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

З книги «Джерело»

У своїй книзі «Джерело» висловлюю любов до Батьківщини і щире побажання:

*Щоб наша славна Україна
Не знала сліз, як та вдова,
І чулась мова солов'їна,
Ніким не зборена, жива.
Яскраве сонце щоб сіяло,
У небі чистому стояло,
Немов піднята булава.*

Семен Бондар

НА СТИКУ СТОЛІТЬ

Поема
(скорочено)

I

Покраєні просто, пошиті не ликом,
А шовком нетлінної ліри рядки
Лишаю потомкам. Десь там поза віком
Комусь вони будуть як потиск руки.
А сам десь спіткнуся століття на грані.
Можливо, в двотисячний і не дійду.
Недуги старечі, мов гості незвані,
Беруть мою радість і міць молоду.

II

У рідному краї, в широкій долині,
Де змалечку сонцю і квітам радів,
Зеленій діброві, великій родині, –
Тепер все поблідло, в похилій хатині
Дідівської кладки не стало й слідів.

А наче ж недавно зіскочив із печі,
В життя, мов у казку, шукаючи путь.
Ішов крізь тумани, крізь білі хуртечі,
Такі, що і стежки не знайдеш для втечі,
Щоб знову в дитинство себе повернуть.

О роки життєві, мов іскри із криці,
В польоті нестримні у вічності мить,
Мигтять і зникають, як злякані птиці.
Притулку шукають в грядущому віці,
В безмежному часі на гонах століть.

І їх не здогнати, ніде не зустріти
Ні гуком веселим, ні криком біди,
Вони невидимкою мчаться по світу.
Підвладні їм далі, міцні моноліти.
О час – це бурхливі потоки води.

Його не приборкають, не йде ж він по колі.
А круто спада, мов гірський водоспад.
З ним юності друзі, загиблі в неволі,
І браття, полегли на бранному полі.
Вже їм не вертатись ніколи назад.

Ні будніми днями, ні в день урочистий
На рідній землі не озветься їх крок;
Лиш призвища їх позолочені, з блиском
Потомкам лишилися на обеліску,
Як розсипи в небі далеких зірок.

Иду я до них у глибокій задумі.
У згадках – походи, чужа далина,
Невільники, в муках навічно заснули,
Бійці, що на фронті спіткнулись об кулі.
У серці чутливим, неначе луна.

Мої односельці, солдати-звитяжці...
Імення їх кожне – це наша печаль.
Ішли проти злої лихої напасті:
Гвинтівка в руках і вода у баклажці,
В торбинці патрони і чорний сухар.

Ішли до мети. Перепони долали,
І їх не страшила ніяка гроза,
Ні дощ, ні мороз, ні круті перевали.
Тепер за них внуки вже старшими стали.
У даль відпливла материнська сльоза.

Стою перед ними в зеленому вітті.
Вітрець колихнув тополину листву.
Ясних промінців у тремтливому нитті,
Неначе вернувся початок століття –
Малими їх бачу, немов наяву,

Тих самих, що вчилися в школі,
Що також уміли тримати перо

І сіяти зерно на плідному полі,
У праці шукати щасливої долі.
Тут друзі найкращі і брат мій Петро.

Ті самі хлоп'ята, з ким бавився змалку,
З ким разом ще зрання шукав ремесло.
По росах холодних ішов спозаранку
У степ за худобою чи на рибалку.
В строю їх сусідські Василь і Павло.

І мужній майор, славнозвісний Івашкін,
Хто звідав дороги воєнні круті,
Іван Данилович – полковник безстрашний,
Що впав під Смоленськом в боях рукопашних,
Тут є Бахмети, Литвинови, Лапті.

Усіх поіменно названь не беруся.
Є тут ціла рота одних Голубів,
Грицьки і Федьки, вихованка Маруся –
Всі слави достойні в серцях озовуться
Близьких і далеких моїх земляків.

Всі слави достойні, бо всі були перші,
Йдучи напролом проти злої мари.
Тепер у строю вони знов, як на марші –
Усі перед нами – молодші і старші,
Неначе стоять на вершині гори.

Неначе їх голос звучить з перевалу
По рідній землі і за дальні моря,
Як клич: «Перекуйте мечі на орала,
Щоб лиха такого потомки не знали.
У чистому небі хай світить зоря.

У сонячнім сяйві віднині й навічно
Хай плем'я не знає нове – молоде
Розпугтя такого доріг історичних,
Хай вірним нащадкам сучасним і стрічним
Двотисячний рік не для згуби гряде!»

III

У вік той високий торую доріжку,
Допоки в душі ще вогонь не погас.
Туди готувався я вирушить пішки.
Та раптом, ще зрання схопившись із ліжка,
Дивлюсь: на порозі мій давній Пегас.

Той самий, примчався з Парнасу,
З яким вже давно мене доля звела,
Біжу ось до нього, не гаючи часу,
Сідлаю і мчуся – прямую до траси
У гуркіт машинний, неначе стріла.

По рідному полю у ранковій тиші
Лечу, мов на птаку, на білім коні.
Позаду лишаються зморені піші,
Попереду далі стають все ясніші.
Ранкова зоря піднялась вдалині.

І ось уже бачу в двотисячній трасу,
Блискучий асфальт між високих беріз.
У вікнах авто там веселі гримаси.
Швидкі перегони, як виміри часу,
Ритмічне мигтіння машинних коліс.

Радію безмірно веселому русі,
Що збоку подібний на гомін ріки.
Вже думав, що в нього ось-ось уклінюся,
Та раптом назустріч: «Куди ви, дідусю?!
Покажіть пропуск в майбутні віки!»

І тут я подумав: «Це, мабуть, не жарти,
Недаром стоять тут дорожні пости».
Дивлюсь: той зустрічний скликає вже варту,
Мовляв, перевірте, якого він гарту –
Чи може в двотисячній рік увійти;

Чи зможе служити ще й нам для науки,
Чи людяність в серці донині зберіг,

А в роки буремні чи пробував муки
В обіймах колючих сліпої розпуки
На гострих розвилках далеких доріг;

Чи був неборака в суворому краї –
У сопках маньчжурських на борзім коні,
З далеких кордонів зганяючи зграї.
Досвідчених воїнів – злих самураїв,
Чи був де-небудь в перехреснім вогні;

Чи десь не пішов на ворожі приманки,
Чи був у смертельних чужих таборах,
Чи пробував згубні капкани охранки
В холодні, війною розтерзані ранки,
Долаючи німеч, і голод, і страх;

Чи був цей кіннотник сподвижником маси,
Щоб нищити кривди гіркі полини,
Чи зводив оці ось розгонисті траси,
Чи може творив лиш одні тулумбаси
Та все відхилявся від віка труни;

Та все рятувався від наглої смерті,
Умів лиш гуляти та добре спочити
В безплатній лікарській палатній заперті,
Щоб ноги лишилися міцні, не потерті,
Щоб витримать наступ грядущих віків?

Мовляв, нам таких би знайшлося без ліку,
Що вискочить можуть на білім коні
З глибоких вибоїн двадцятого віку,
В двотисячний вскочить і ждати опіки.
А хто ж для них виростить ниви рясні?

Уздівши немилість, я став відступати,
Щоб тут не зросла непоправна пеня.
Немовби боявся потрапить за ґрати,
Тихенько хотів повернути до хати,
Як гульк – піді мною не стало коня.

Аж вигукнув гучно: «О, що за причина?
Де дівся мій кінь? Що робити тепер?!»
А той, що зустрів, лиш здригає плечима,
Позирив сердито, немов на вітчима.
І, мабуть, подумав: «Хоч би ти помер».

А потім, глузливо примруживши око:
«Ну що, перескочив у інші віки?»,
Наївно всміхнувся і взявся у боки.
До мене наблизивсь, зробивши два кроки,
І знов: «Нам до лампочки всі старики!»

Холодні, мов крига, безжалісні очі
Він кинув на мене, як два мідяки,
Про зиски великі кмітливих торочив,
Що нібито виросла їх непорочність
І вже не потрібні їм зайві роти.

Навіщо, мовляв, їм даремні мороки,
Порядки ж бо інші у владній руці.
Не те, щоб дозволити жити два строки.
Двадцятий відвідав, а далі – ні кроку,
Бо всьому на світі є крапка в кінці.

Я слухав слова ці, як грізні погрози,
Душею однак не збирався тут нить,
Повище піднявши оббризкані гози¹.
Ковтнувши тихенько просолені сльози
Вітрами, що дують зі стику століть.

Хотів показати свій гарт і засмагу.
Готовий іти був на праведний суд.
Та мавши зустрічний свою перевагу,
Мене приєднав у розпутну ватагу
З минулого віку недобрих заблуд.

¹Гози (нім) – штани.

Були в тій ватазі порядні й обдерті,
 Такі, що пройшли вже далекі світи,
 У вічі дивилися наглої смерті,
 І будь-які можуть здолать круговерті.
 Аби у століття нове увійти.

IV

Скажу про те ще без прикраси,
 Як ми ішли між полинів
 В обхід розгонистої траси,
 Як обрїй раптом потемнів.
 І як являлись перед нами
 Кущі з колючими тернами
 І шлях до щастя даленів.

Були в путі розвилки й злами –
 Все те, що родить зло і гнів,
 Бо стали ті проводирями,
 Хто від багатства шаленів.
 Були й такі, що нас, незрячих,
 Хотіли просто одурачить,
 Віддати в найми до панів;

Старих і бідних взяти змором,
 Як це колись уже було.
 Хоч старця, кажуть, не розориш,
 Однак навіщо в світі зло?
 Навіщо нам на переправі
 Віків нових у дні яскраві
 Колишне пробувать ярмо?

Були ж колись від нього сльози.
 Тепер повинен знати всяк:
 Вінець всього живого – розум,
 А сила – дурості є знак.
 Хоча і те сказать доречно:
 Коли розквітне рясно гречка,
 Бджола не сяде на будяк.

Проте зросли: непевність, смута –
Коли ж настане перелом?
Коли нужда у пута кута
У прірву звалиться на злом?
Щоб ці рівнини й перевали
В путі до щастя знову стали
Для нас цілющим джерелом.

Щоб наша славна Україна
Не знала сліз, як та вдова,
І чулась мова солов'їна,
Ніким не зборена, жива.
Яскраве сонце щоб сіяло,
У небі чистому стояло,
Немов піднята булава.

Щоб не було лихої долі
Для всіх майбутніх поколінь,
На всім широких видноколі
Війни не впала чорна тінь.
Лиш золотими пшеницями
Та стоголосими піснями
Спливала рідна далечінь.

Щоб ми не збочились з дороги
Крутого віку на краю,
І злу могли скрутити роги,
Йдучи в єдиному строю;
І я на білому Пегасі
Ще міг промчатися по трасі,
В людську вклинившись течію.

Хоч і лишився за плечима
Уже добрячий переліт,
Однак ще власними очима
Хотілось бачити б цей світ.
В простори вирватись космічні
І там потрапити у вічність
Із цих скороминущих літ.

Вперед порив, у вік високий!
Змітаю з дум ясных труху.
Моторів гул і людські кроки
Ось раптом чую на шляху.
Зі сходу й заходу зустрічні
Стіною стали на узбіччі,
Судьбу клянуть своєю лиху.

Прийшли сюди вони без зброї.
Мета ж одна – не прах і тлінь –
Добитись правдоньки святої,
Прогнавши кривди чорну тінь,
Повсюди мати не сторожу,
А даль землі ясну, погожу,
Небес безмежну голубінь.

Мов в Переяславі на раді,
Тут весь народ загомонів
Про те, як треба жить у зладі,
Щоб нам не мати ворогів.
Дзвінке й могутнє стоголося
В широке поле полилося
Від придорожних ясенів.

Можливо, то мені наснилось,
Ввірять достоту не берусь.
Та чув, як звідти покотилось:
«Здоров, отець! Привіт, дідусь!»
Ще й хтось додав, мов грав на гуслі:
«На цій межі ми всі загрузли.
Сім'я одна – Вкраїна й Русь!»

Земля ж одна. Ланів розливи,
Озер, і золото узлісь,
І пісні нашої мотиви
Нехай були б, як і колись.
Вони ж давно у нашу силу,
Ніким у світі не збориму,
Єдиним струменем влились.

Навіщо нам оці кордони?
Та ми ж усі тут не чужі.
З обох сторін машин колони
Даремно держать сторожі.
Єднаймо наші добрі мрії –
Поборем разом вітровії,
Свавілля розбрату і лжі!

Луна пішла така довкола,
Що й повід випав з моїх рук.
Як раптом бачу: син Микола,
А поряд з ним Андрій, онук –
Ще молодий діяч Росії,
А вже нові закони сіє,
Навчившись батькових наук.

І я до них лечу з розгону,
Немов навстріч новому дню.
Долаю всякі перепони,
Корюся бистрому коню.
Немов з крутого перевалу,
Спускаюсь гордо до причалу,
Здаля забачивши рідню.

І вже кричу: «Привіт, Андрію!»
Із білого Пегаса зліз.
Стою у натовпі, радію
Нежданій зустрічі до сліз.
Та й загубивсь серед народу,
Що йшов із заходу і сходу
Степної траси на узвіз...

Голубієвський ставок

ВЕРХНЬОГОЛУБІВСЬКЕ ДЖЕРЕЛО

Поема

I

В долині село
В горбах залягло.
Садочки, двори.
Стрункі явори,
Внизу, мов арик –
Ріка Боровик.
Там зарість густа
І верби рясні.
Про давні літа
Щось шепчуть мені.
Іду у свій двір,
А там вже пустир.
Де сад зеленів,
Нема уже й пнів.
На хаті старій –
В дірках вітровій.
Гуде про батьків,
Про рідних братів.
Як відчит трима
Про тих, що нема...
Одні лиш хрести.
О рід мій, прости,
Що стільки ось літ
Тривав мій політ.
Тепер я один.
У серці – полин.
Піду за село,
Де б'є джерело,
З пером, що зберіг
На згинах доріг.

II

Хрестам поклонившись, іду на узгір'я,
Свого родоводу шукаю сліди.

Неначе легенду чи давнє повір'я
Джерельної чую дзорчання води.

Колись тут стояли господи веселі.
Тепер цей бугор від руїн полісів.
У вибалку бачу останки оселі
І цвинтар зарослий уже без хрестів.

Ступаю в яругу, в зелену природу,
Де срібний струмочок джерельний дзвенить,
І мучуся словом, мов степ з недороду,
П'ю зором цю землю, небесну блакить.

Беруся за діло. Лінитися годі!
Хоч сил небагато, та мудрість ще є.
Та й приказку чув я повчальну в народі,
Що тим, хто без діла, день роком стає.

Хоч я вже за віком – як птах на приколі,
Мов латка на дірах старого рядна,
Та творчий колодязь співучий до болі,
Все ж вичерпать можу до самого дна.

Бо хто ж тут примусить мене замовчати,
В цім краї ж бо я не чужий чоловік.
Ще змалку письменності вийшов на чати,
На творчі тортури себе я прирік.

Ще змалку знаходив тут образи зрими,
Метафори-тропи вкрашали рясні.
Здавалося, в ритмах і в сонячній римі
Хоралом веселим звучали пісні.

Та музи святої марніла палітра –
Все те, що робилось з легкої руки,
Незріле творіння розвіялось вітром,
Лишилися від нього одні бунчуки.

І ось я прийшов зрілий цвіт пошукати
На цім славнозвіснім пологім бугрі,
Нетлінної ліри блискучі дукати,
Мов сонця ясного, мов світла зорі;

Щоб дати думкам своїм зоряні крильця
У царстві природи, у шелесті трав,
Колодязь натхнення наповнить по вінця,
Щоб гул золотий у душі не вщухав.

Не той милозвук, що когось приколнше,
Блаженно війне, позове на бочок,
А той, що озветься слівцем наймудрішим,
Незлобним, не спитим з роси квіточок.

В якому є сила природна незрима,
Що доброму серцю співзвучна й здаля.
І тільки невіглас його не підтрима,
Бо все, що є добре, такому муля.

Такому властиво прославить натуру,
З якої характер черпає шахрай,
З голодного вигнати може зажури
Словами рясними з молитви про рай.

Та чесному роду таке мудрослів'я –
Мов зарість колюча віків на межі,
Що муляє в душах мого покоління,
Як рана на тілі, як пляма іржі.

Крутий властолюбець – то справжня бездара,
А хитрі слова його – мильний пузир.
Такому і сонце не гляне з-за хмари,
Ніхто для польоту не дасть йому крил.

Шануймо ж синів наших славних і дочок,
Хто з правдою дружить і сіє добро...
Мені ж особисто пора над струмочком
Сказання відкрити ясне джерело.

III

В ярузі калини червоної грони,
 По схилі зелений килим шпоришу.
 Тут чується подих гірського озону.
 У чистому небі пташок передзвони.
 Тут вільно і легко тепер я дишу.

Вже сонце обідне ласка горбосхили.
 З-під брили джерельний доноситься звук.
 Даюся струмка ілюзорному диву,
 І бачу в нім рантом я бороду сиву –
 Стоїть наді мною Мілентій Савлук.

І чую вже голос:
 – Добридень, земляче!
 Такого від мертвих не чув на віку.
 – Та вас же немає, казали, неначе.
 Чи може це привид, пробачте, я бачу? –
 Знітившись, промовив я так Савлуку.

– Не привид, – потрогавши землю руками,
 Усівся він поряд і ноги простяг.
 – Хоч там, на тім світі, скучають за нами,
 Однак набридає літати світами.
 Пожить би в цім раї хоч трохи в гостях.

Хоч, можна сказати, там теж непогано,
 Бо там не рахують ні роки, ні дні.
 А глянеш на землю чи пізно, чи рано,
 Вона засіяє, озветься органом,
 І хочеться знов полетіть до рідні.

І ось я прилинув, мій друже, воскреслим
 На землю цю рідну прапрадівську став
 І чую, неначе тут грають оркестри.
 – То шелест, дідусю, – сказав я, – від «весту»
 На пахоцях квітів настоянних трав.

– Були тут колись і оркестри, і свята, –
Дід мовив, потряс бородою мені, –
Тут люди колись хоч були небагаті,
А жити уміли, веселощі мати,
Хоч зрідка були й неполадки нудні.

– Я вірю вам, діду, як справжньому гїду.
Жалію і сам, що цей рай опустів.
Як ніби недавно були тут обїди.
Тепер тих людей вже не стало і слїду.
Зарослі гробки їх уже й без хрестів.

– Та ти молодий, жалкувати не варто.
Прожив, як то кажуть, без року сім дїб.
– Недавньої варки та доброго гарту, –
Докорів ніяких не маючи, жарту,
Ми з дідом тугий перекинули сніп.

Згадали ми тут про синів і про дочок,
Без кого похилому доля гірка.
Дивилися вниз на джерельний струмочок,
Неначе на срібний намиста разочок.
Й невдовзі я знов запитав Савлука:

– Хоч вам не по силі високі науки,
Щоб знать таємниці цього джерела,
А все ж придивїться, що тут за сполуки
Із блиском небесним? У їх милозвуках
Неначе пташиного трепїт крила.

– Авже ж бо... Як жив я на цьому узгїр'ї,
Розмов про ці зблиски немало було,
Одні запевняли, що то – від сузїр'я,
А інші твердили прадавнє повір'я,
Що в цій ось водиці є справжнє срібло.

Що в цій ось криниці хтось бачив дукати,
А нам достовїрно все знать не дано.

Одно лиш по цьому я можу сказати,
Що правду частенько ховають за ґрати,
А в давніх легендах є правди зерно.

І тут дід Савлук озирнувся на могили –
На цвинтар колишній у заростях трав,
Немовби там дзвону почув переливи,
Посидів, погладивши бороду сиву,
Й легенду цікаву мені розказав:

– На честь Православія, проявом чуда
Із давніх-давен над оцим джерелом
На радість і гордість тутешнього люду
Стояла висока церковна споруда,
До неба сягаючи срібним хрестом.

З фасаду здіймалися ангелів крила,
І линули дзвони в ясні небеса.
Людей спозаранку та церква будила,
Й могутня витала Всевишнього сила,
А хрест був на бані – найбільша краса.

Та раптом по волі нечистої сили
З того он горба, наче туча з небес,
Чужинці недобрі з мечами настигли,
Село затоптали і церкву спалили.
Лишився нетлінним один лиш той хрест.

І ось, щоб не дати святині тій скону,
Герої безстрашні знайшлись молоді
І силою хрест той взяли із полону
Із блиском сріблястим, з відлуннями дзвону
Й сховали ось тут у джерельній воді.

Знайшлось йому місце в оцій ось криниці,
У ніші глибокій на самому дні.
З тих пір у струмочку вода ця іскриться
І тихе в ній чути відлуння дзвіниці
У час непогожий і в сонячні дні.

З тих пір цей струмок оживляє природу
В долині широкій, де й наш був причал.
І сил додає він простому народу
У час перевтоми, у рік недороду,
У дні самовладдя ворожих навал.

Пустун вітерець десь озвався у житі
І пахощі ніжні почулися з лук.
З клубочків думок у яснім колориті
Поволі відмотував споминів ниті
Мій добрий приятель Мілентій Савлук.

І знову поник головою в печалі,
Повір'я згадавши дошкульне, мов ніж,
Як хрест той шукали пришельці незвані,
Глумилися з люду на цім перевалі,
Чинили убивства і звірський грабіж.

– Чував я, мій друже, ще з самого малку,
Що тут вже були не одні шукачі.
Оружно велися такі перепалки,
Що трупом лишався тут кожен у звалках,
Хто хрест наш узяти хотів на мечі.

Метали монголи разючі тут стріли.
Мутив цю водицю непроханий хан.
А там, на Каялі і сосни горіли,
Як Ігоря, князя, половці зустріли
Й на нього накинули згубний аркан.

У «Слові» про битву в бору Кремінщини,
Що був рубежем ворогуючих сил,
Той князь із полками лишився й понині
Стоять на сторожі цієї святині,
Як світло ясне на вершинах могил.

Герої народу часів лихоліття,
В кольчуги закуті відважних ряди.

Вони прозирають крізь роки й століття,
І чуть їх у шумі соснового віття,
В потоці вирливім річної води.

Віків перед ними круті перевали,
І видно їм гір придінцеву гряду
І те межиріччя Сюрли й Каяли,
Де гордо і сміло в бою зустрічали
В сутищі смертельній ворожу орду.

Блідніло і сонце тоді у блакиті
Над хмарами з воєм літаючих стріл.
Там падали вої, мов жаття на ниві,
Там трупи для звірів лишались відкриті.
О, скільки лягло їх там, скошених тіл!

І князь у полоні велику мав тугу,
Вельможу опанчу вронивши з плеча.
Не стало на ньому щита і кольчуги;
На тілі лежали болючі попруги,
В оздобі сріблястій не стало меча.

І був втікачем він на цім перевалі,
Де з вітром шепталася тирса густа,
Де ще не вдалося ворожій навалі
Свої смертоносні поставити палі
Й дістати з криниці святого хреста.

У пору ранкову, в погожу годину,
З цього джерела він, напившись води,
Стояв на узгір'ї, дививсь на долину,
Де військо його зазнавало загину,
Де тільки й лишилися криваві сліди.

Всю Київську Русь наче бачив велику,
Вітчизну свою у туманній імлі
І думав, як силу приборкати дику,
Щоб люди не знали розбою довіку
На нашій священній слов'янській землі.

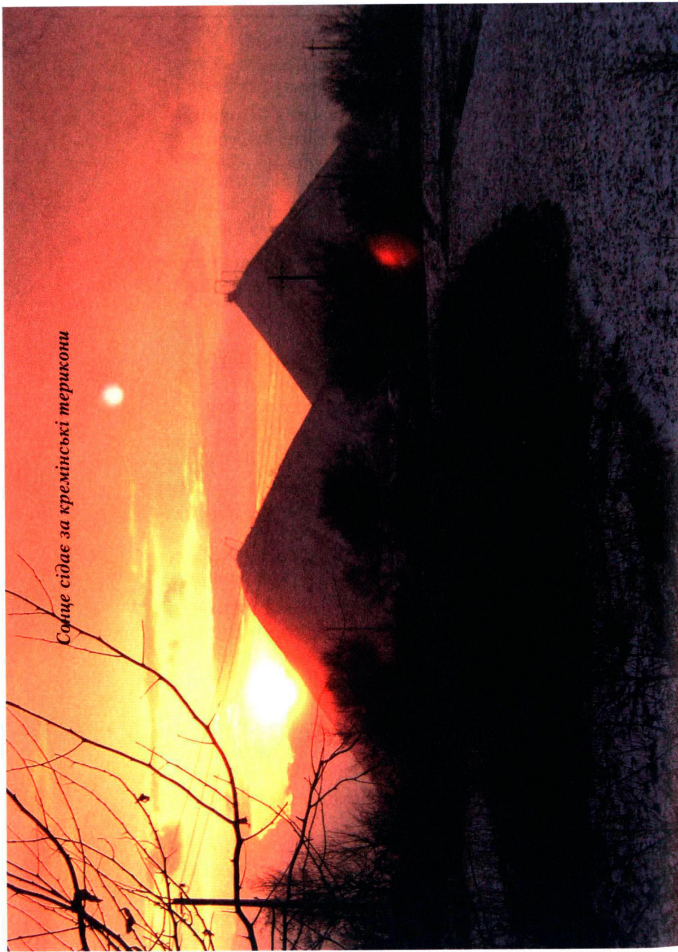
Вже тіні ховали ясні колорити,
Спадала в Яругу вечірня роса.
Савлук аж здригнувся, сказав ваговито:
«Свій хрест нам ніколи не треба губити».
Посидів ще трохи й піднявся в небеса.

А я ще лишився поему закінчить,
Хоч це і не те, що доїсти пиріг
Чи вирвать стебельце з травиці на пищик;
Бо вік, як то кажуть, стриже під гребінчик,
Буває, що зовсім стинає із ніг.

Сидів ще, дивився в підніжжя граніту,
Де чисто умитий стартує струмок
Назустріч майбутньому теплому літу
Чи може в неспокій новітнього світу,
Про долю нащадків був повний думок.

О, згуби не знати б їм, воєн, полону!
Нехай би життя їх довічно цвіло
По волі народу, по букві закону,
І завжди сріблилося з відзвуком дзвону
Ось це голубівське гучне джерело.

Сонце сідае за кремінські терикони

ПАМ'ЯТЬ *

Я стою на горбі, що сльозами просочений
Матерів у ті роки воєнні страшні,
Де за ширмою тьми – на пологій обочині
Є солдати й цивільні у вічному сні.

Односельці недавні й прадавні з мозолями
Від свого рубікону відходять у даль.
При високих літах між беріз, між тополями
До опалих могил відганяю печаль.

А вона все вертається гротом без виходу,
Куди сонце і зорі не світять з небес.
Хто вже там, той не знає ні мряки, ні віхоли,
Ані пекла, ні раю, – немає ж чудес.

Тільки пам'ять людська, як туман над курганами,
Над достойними честі, що впали в боях,
Йшли на лева вітрів, проти зла ураганами
І Роботу Царицю несли на плечах.

Тільки пам'ять вита над братами і сестрами,
Хто спинив своїх років нестримний розбіг.
О ти, земле, всі прийдем до тебе з оркестрами
З поривань і шукань, із далеких доріг.

Із полів золотих чи снарядами зораних,
Із палаців гучних, із квітучих садів,
Із високих орбіт на ракетах прискорених.
О, без тебе ніде і ніхто ще не стлів.

Нам судилось миритися з дійсністю строгою:
Від Яги із косою пощади не жди!
Як уляжеться пристрастей вихор, дорогою
Вже старою вертатись не буде нужди.

Тільки пам'ять людська над горбом цим замисленим
І над пилот негодами здрібнених плит

Буде жить над роками, як щит над завісою,
Про діла наші добрі в розбурханий вік.

Літа вже по тілі карбують, мов лезами,
І тчуть непроглядне в очах полотно.
Лишають лиш думи ясними, тверезими
Любові й поваги цілюще вино.

І слово незлобне із мислями власними,
І музи звучання, і творчості мить.
Доволі дружити з лихими контрастами
І згубні колеса Фортуни крутить.

Вона ж бо в мені, а не лише у знатностей
І в тих, хто біснує, нахабним стає,
Хто створює з наших малих необачностей
Велику кар'єру і благо своє.

Хто чесному горя у серце накрапає
Ганьбою з трибуни або з-під пера.
Збиває багатство, трухлявим обаполом
Від згину і зламу свій схов підпира.

Та жадному нелюбу хто позавидує?
В нім совість гноїться, краса помира.
У пам'яті людській стає він огидою,
У Всесвіті світлім – як чорна діра.

Мій шлях крутоярний і зір запорошений.
Ступаю в строю молодих все одно.
Мій заклик потомкам, напуття хороше:
Цінуйте любові цілюще вино!

ЩО НАМ СЛАВУ УВІНЧА *

Кривда, жадність, зілля з пляшки
Кривлять нам частенько шлях.
Звичку з пельки вибить важко,
Як з дубка іржавий цвях.

Але ж треба все це вирвать.
Нащо ж погань, нащо річ
Та, що шкодить? Зло – у вирву.
Йти нам треба пліч-о-пліч.

Розбрат, злоба – наші втрати,
Зрозуміти це пора.
Білим чорне називати?
Та хіба ж це не мара?

Нам – не чвари, не калими,
А міцні у даль мости,
Пшеницями золотими,
Дружнім словом прорости;

Жить з Тарасом і з Криловим
Свистунам наперекір,
Щоб не меркло рідне слово,
Відкривати людям зір.

Честь і совість, чисте небо
І орало із меча –
Ось яке нам діло треба,
Що нам славу увінча!

ЗЕЛЕНИЙ ШУМ

Зелений шум по Кремінщині –
Як гордий спів, як дивні сни,
На крилах сонця в далі сині
Пливе над кронами сосни.

Своїм польотом він сягає
Шахтарських міст, широких трас.
Йому вторує голос краю –
Уславлений гучний Донбас.

Зелений шум – як гул прибою,
Повсюди чуть на сотню гін.

Бринять вітри на струнах хвої,
Веселий ходить передзвін.

Сосна велична у діброві
Вітрами бавиться віки,
Вплітає в промені ранкові
Своїх пісень рясні вінки.

Зелений шум зимою й літом,
В негоду, в темряву нічну
З життям зливається над світом
В одну симфонію гучну.

В ДЕНЬ СІМДЕСЯТИЛІТТЯ *

Іду до фінішу. Ступаю сміло,
В житті сприйнявши добрий гарт.
Хоч сім десятків круглих пролетіло,
А все здається – тільки старт.

Здається, жив лиш мить, так дуже мало,
Хоч підошов пар сто зітер.
Все те, що серце чуле увібрало,
Мене тривожить ще й тепер.

Дитинство босе з києм біля кручі,
Нужда у пам'яті моїй
І дні війни, як градоносні тучі,
Як смерч і чорний буревій.

Від неї рани маю ще й понині,
Не всі зітерлися рубці,
А мир ізнов завис на волосині
В космічному атомному кільці.

Хоч не купався в героїчній славі,
Бо невисокий мав політ,
Однак служив, ще й послужу державі,
Ще ж сил не вичерпав ліміт.

О дні мої, летить у даль без ліку
На крилах світлих зоряниць.
Не стану тліїню на вершині віку
І не впаду безслідно ниць.

Поміж років гучних, як поміж віття,
Горбастим шляхом ідучи,
До брами третього тисячоліття
Потомкам пронести б ключі.

ПРОВОДЖАЮЧИ СИНА *

Наче тільки що був з горошинку,
Наче все промайнуло вві сні,
А вже всиг ти покинуть домівку,
Це село, ці поля запашні.

Інші в тебе вже цілі і плани,
Не потрібні значки, ліхтарі.
Є для тебе земля, океани
І далекі заграви зорі.

Залишилось дитинство позаду.
Воно вернеться лиш міражем.
Як відкриєш колись ту шухляду,
Де дрібнички твої бережем.

Вже не підуть вони до поклажі,
Де новенькі книжки голубі,
Ще ж бо й вузликів мати нав'яже,
Щоб щастило в дорозі тобі.

Йди, мій синку, у зими, у весни,
У незвідані дальні путі.
Може, будуть путі перехресні,
Може, хвилі зустрінеш круті.

Перед лихом не стань на колінах,
Ниву кривди пожнеш не одну.

Може, будеш в далеких країнах –
Не забудь про свою сторону.

Пройде час – будуть діти і внуки,
Все, що треба, все збудеться в строк.
Підіймайся на крилах науки –
Може, дійдеш до самих зірок.

БУДЕ РАДІСТЬ*

Пізня осінь. Сніг ланатий.
Діти мчаться на каток.
Вийшов кликати їх до хати,
Глядь: нема моїх діток.

Біле небо свіжу просинь
Над полями підійма.
Друга вже минає осінь,
А діток все ще нема.

Знову піде завірюха,
Вийде мати на поріг,
В даль подивиться, послуха,
Як гудуть там сто доріг.

Та не будемо жаліти,
Розпливється білий сніг.
І зберуться знову діти –
Буде радість, буде сміх.

ВЕЧІРНЬОЮ ПОРОЮ

Люблю вечірньою порою
Пройтись до річки Боровик,
Коли над бором, над сагою
Повисне місяць-молодик;

Коли спадуть ласкаві тіні
На тиху заводь, на лужок,
В безхмарне небо, в далі сині
Посиплять зерна зірочок;

Коли підійметься з-за лісу
Зоря вечірня у блакить,
Мов розфарбована завіса,
І вся діброва задзвенить;

Коли веселі трудівниці
Ідуть на ферму, на постій,
Заграють гучно на діїниці,
Немов на арфі золотій.

Мотори спиняють трактористи, –
Поволі стихне дальня путь,
Лужком по килимі барвистім
Легкі тумани попливуть.

Запахнуть росами простори,
Ясніш засяє молодик.
О, як люблю в таку ось пору
Проїтись до річки Боровик!

ЛІТА БОСОНОГІ

Будь славен час, коли я став на грані
Крутого віку й починав свій плин;
Вдивлявся в даль, у небеса багряні,
В срібло світань і оксамит долин.

Вдивлявся в степ із віт стрімкого дуба,
В діброві слухав солов'їний спів.
Верба шуміла там зеленочуба
І зелен-сад з вітрами гомонів.

Будь славен день той давній, синій вечір,
Коли сім'я збиралась на поріг,
Стара бабуся кликала малечу,
На всіх смачний розрізавши пиріг;

Коли дідусь повчав, як жить на світі
І мати мужність, добру міць,

Щоб землю, грозами повиту,
Урятувать могли від блискавиць;

Щоб мали ми таку незламну силу,
Яку не зборе будь-який палій.
І під широким чистим небосхилом
Були завжди в нас лад і сунокії;

Щоб хліб і сіль були у нашій хаті –
Як дар землі і вдача наших рук,
Щоб ми росли, як ті дуби крислаті,
Не знали горя, розбрату й розлук!

В сім'ї батьки гордилися синами,
Раділи: поміч буде їм колісь.
Та все – мов сон. Ми стали голубами,
В недобрний час у вирії піднялись.

Були під нами звихрені дороги,
Над нами висли чорні небеса.
Десь там позаду роки босоногі,
Проміння їх ніколи не згаса.

ІДУ В ПОЛЯ

Іду в поля від сосен Кременщини,
В дзвінку, прозору, чисту далечінь,
Де в літній день широка пісня лише
І чуť моторів дружний передзвін;

Де сонце роси силе спозаранку,
Немов намиста срібного разки,
І колоски житів у дружнім танку
Свої степні нашіптують казки.

Стрімкі стежини, вибалки й криниця,
У шатах верб рясних знайомий став.
Де усміхнулась вперше білолиця,
Як дар весни із сонячних заграв.

Веселій шум на запашнім покосі,
Знайома здавна нива золота
І жайворони в небі стоголосі
Мене вертають в юності літа.

СУМНА ПОЕЗІЯ

В сріблясту вдягнена оправу
Поема, в люди ідучи,
Поету дати хотіла славу.
Та лихо: мову в ній коряву
І зміст не вчули читачі.

Стоїть, схиляючись до прози,
Мовчить поезія сумна,
Уся в пилу, і ронить сльози.
А раз, прийнявши ліків дозу,
Сусідці мовила вона:

«О ти, мій друг, моя сестрице,
Найгірша я за всіх сестер.
Немов підвал, немов в'язниця,
Для мене стала ця полиця.
Для кого в світі я тепер?

Мої рядки, мої куплети
Без фарб яскравих, без ідей».
О ви, слова, о ви, портрети,
Які писали вас поети,
Така вам слава від людей.

СЛІДИ ЗАЖУР

Поезію, з друку списану,
Відніс мішком під чорний мур.
Присмалював нею лисину –
Закурював сліди зажур.

Пускав у небо зміст і риму.
А думав же пускати у люд.

Даремно пожалів калиму,
Бо все ж такий-сякий, а труд.

Вогонь аркушики покорочив, –
Став попіл це і став це сум.
Покинуть доведеться творчість,
Рої своїх приборкать дум.

А що ж тоді мені робити?
Потомкам так не послужу.
Так можна і зійти з орбіти,
Перетворитись на іржу.

Поміж писак я – капля в морі,
В житті низенький мій політ.
Прямую на вечірні зорі,
Закурений лишаю слід.

А може так вчинив я здуру,
Папір відправивши під мур.
О краще б ними шевелюру
Смалив би критик-самодур.

СТАВОК МОГО СЕЛА

Вода високу лиже греблю,
Хлюпоче тихо за селом.
Тут сонце, наче гордий лебідь,
По хвилях б'є своїм крилом.

Вітрець, наповнений озоном,
В години літньої пори
Босоніж ходить над затоном,
Стрункі колише явори.

Сюди біжить ручай з підгір'я
Намиста срібного разком,
Дзвенить – розказує повір'я
Про наших предків над ярком.

Як ті плекали мрію смілу,
Щоб тут зробить високу гать
І як води руйнівну силу
Були не в силі загнuzдять.

Тепер для всіх не боже чудо,
Що трактор з плугом на крюку
Підняв землі гігантську груду –
Зробив он греблю, бач яку.

В ставок упало сине небо
І вмилось чистим джерелом.
Тут сонце, наче гордий лебідь,
По хвилях б'є своїм крилом.

НАД МОГИЛОЮ

Примара зла чи сон? Тебе не стало.
Ношу тягар важких зажур.
Неначе впало чорне покривало
На шал гучний життєвих бур.

Неначе все у пропасті глибокій,
І все вернуть немає сил.
Надгробний склеп хранить скорботний спокій,
І сум блука серед могил.

А там... внизу пiтьми лиш чорна маса, –
Нема ні літа, ні весни.
І вже путі немає там, ні часу,
Не чуть ні звуку, ні луни.

Дивлюся в небо вічне і безкрає,
Перебираю зерна дум.
Старече серце навпiл крає
Високих сосен тихий шум.

І подих вітру клонить долу квіти,
І горобини силуєт.

Та, бач, ніщо не може тут розбити
Німої вічності лабет.

БРАТАМ*

На столі три свічі. Впали тіні глибокі.
Наче в хату заглянув нічний небокрай.
За судьбу трьох братів мене мучить неспокій –
Чи хоч там – на тім світі – потрапили в рай.

Білий аркуш пливе, все минуле зі мною.
Підіймає грозу моїх дум океан:
Як на цвинтар потрапив найстарший із бою,
І як інші згорали, мов свічі, від ран.

Вже їх зорі погасли, склепились повіки.
Оживить їх не можна ніяким плачем.
Під каміння і мотлох ліг морок навіки,
І підперти вантаж той не можна плачем.

О, якби це я міг так дружити з богами,
Щоб із плоті піднявся важкий моноліт,
Освітилася б хата ясними вогнями,
Звідки ми, всі брати, починали політ.

Роки наші, як іскри, як блискавок стріли,
Їх не можна спинити, вернути назад,
Де б дитинство своє, всю родину зустріли
В атмосфері поваги і дружніх порад.

У задумі стою, чую тиху молитву.
Сам у смуті, гіркі ж бо копичив літа.
О цей світ-великан, то нас кличе на битву,
То безжально безвинних з дороги зміта.

Вже і сам я недужий, фіксую на грані,
Щоб не впасти, і бачить, як даль миготить,
Як розгублює день мій світила останні,
І розлита по небі темніє блакить.

О, як довшають тіні! Їх важко збагнути.
А ще важче із розбрату вибити клин.
Чи потомки хоч вийдуть із зашморга скрути,
Чи майбутнє з них візьме багато данин?

Мабуть, є у природи закони нетлінні,
По яких всім дорога туди, де хрести.
І не можна позбутись їх чорної тіні,
Ані щастя свого поза ними знайти.

В ОСІННІ ДНІ

Вже знов прийшли осінні дні,
А з ними й тисяча турбот.
Строкатих літ на глибині
Скрипить життя коловорот.

Широкий світ, краса світань
Мене на подвиги зовуть.
Несу юнацтву коло знань,
Стремління його у зміст і суть.

Несу щодня вже з давніх пір
Маленьку іскорку таку,
Щоб ширший мали кругозір
Мої нащадки на віку.

Несу роботу, мов пісні,
Буття наповнюю бокал.
А в час дозвілля, в дні ясні
Іду у бір, немов на бал.

Багрянолисті там дуби
Вдивляються в небесну гладь.
Там сосни стали на диби,
На струнах променів бринять,

Чарують золотом кори.
Їх дух п'янкий бере в полон.

Сурма зове під явори,
Де не втихає стадіон.

Іду на старт, іду у стрій,
Гартую силу й ремесло,
Щоб десь на ниві виховній
Зернятко праці проросло.

ДІДУСЕВІ

– Шановний дідусю! – звучить і понині
Мій голос з-за років, як дзвін з-за ріки.
А він – ні словечка, в тумани осінні
З убогої хати пішов на віки.

У безвість подався, в глибини бездонні,
У морок і тишу, під білі сніги.
Лиш добра душа, мозолясті долоні
Мені ще й тепер навівають снаги.

Його працьовитість, селянська порядність
Відбилися у росах, живуть серед нив,
Живлющими соками входять у парость
Вишневого саду, що нам посадив.

Над хатою груша, укрита плодами,
Зеленого дуба розкішне гілля.
Вітрець лиш проснеться, своїми устами
Неначе печально дідусь промовля:

– Зійшов я з орбіти суворого віку.
Тепер я не хочу ні саду, ні хат.
Залишив на зміну родину велику
І вас, босоногу юрбу онучат;

І ці ось простори, ясні небосхили,
І сонце, і зорі, гусей караван.
У мирі живіть, набирайтеся сили,
Щоб вирвать безплідний колючий бур'ян.

Мужнійте, не бійтесь ні бурі, ні грому.
Злітайте у небо і землю орить.
Ніде не баріться. У вирі людському
У вічності вік є і ваш – одна мить.

ДУМА ПРО МАТІР *

Покрились туманом ворожі тенета,
Та всі перепони думкам по плечу.
Я з горем невільника, словом поета
Все знову і знову до тебе лечу.

Лечу через гори і через руїни,
Крізь морок і стогін, і грізні бої.
Далеко на сході є рідні долини –
Там бачу засмучені очі твої.

Стоїш на горбі ти одна під вітрами,
І вранішні роси спадають до ніг.
Ти там розпрощалася з нами, синами.
Тепер виглядаєш із дальніх доріг.

Душа материнська і спогадів сила
Ведуть тебе знов до старих вітряків.
Скриплять над тобою обшарпані крила,
І жорна розмелюють зерна років.

Стоїш у сльозах ти над сірим гранітом,
Де вже після битви один у труні.
Лечу я до тебе з сердечним привітом,
Вклонюся низенько твоїй сивині.

Нас троє братів ще лишилось на світі.
Я в пеклі чужому, а ті ще в боях –
Долають вершини, туманом повиті,
Ідуть по ворожих кривавих слідах.

Дороги далекі нам випали зрання,
Тривоги і шторми розбуханих літ.

Забули ми ніжність, забули кохання.
В нас доля одна – боронити цей світ.

В нас воля гартована в гуркоті грому.
Здолаємо ненависть людську і зло.
Можливо, не вернеться з нас хтось додому,
Та нам здобувати і волю, й тепло.

Ще грози не втихли, в пожежах планета.
Кати переслідують кожен мій крок,
Та я розриваю їх чорні тенета,
Лечу ось до тебе на крилах думок.

1944 р.

ЛИСТОК КАЛЕНДАРЯ

Зима несе метіль, негоду.
Та рік новий явився в строк.
Зриваю в честь його приходу
Календаря новий листок.

Вбачаю в нім велику силу,
Що додає мені снаги,
Хоча іду до небосхилу,
Де вже лежать одні сніги.

Іду стежиною прямою
Туди, де вже не буде див.
Сліди лишить би за собою.
А я так мало ще зробив.

Невпинних днів у гордім леті
Дійти б до світлої мети:
Щоб згинув розбрат на планеті,
Щоб зріли зерна доброти;

Путі б незвідані відкрити,
Закриєть путі страшній війні,

Бо вслід ідуть за нами діти,
Новій радіючи весні.

Ідуть потомки в дні крилаті,
Як по дротах неспинний струм.
Листок новий, як звук в сонаті
Стає у стрій все нових дум.

НАД РІКОЮ БОРОВОЮ*

Над рікою Боровою
Роздзвенілися пісні,
Над рікою голубою,
Вмиті ранньою рососою,
Розцвіли сади ярсні.

Щойно з дальнього походу
Повернувся я сюди.
Бачу верби коло броду,
Що схиляються на воду
У задумі, як завжди.

Сонце в чистім водограї
Наче бавиться сріблом:
То пірне, то виринає,
І мені тоді моргає,
Золотим сія чолом.

На воді грайливі хвилі
Б'ються в берег у ногах.
Білі чайки бистрокрилі
Над затоном креслять милі
І зникають в небесах.

На тім боці у садочку
Хата біла, мов сніжок.
З тії хати із ганочку
Вийшла мила у віночку,
Мов троянда на лужок.

Над рікою Боровою
Чайки гордої крило.
Над рікою голубою
Ми зустрілися з тобою.
Мов розлуки не було.

ОТЧИЙ ПОРІГ

Чи не час би на пройдений шлях озирнутися,
Пригадати дитинство, той отчий поріг,
Де, бувало, всі рідні вечерять зберуться
І запахне приємно гарячий пиріг;

Де, бувало, впадуть з прохолодою тіні,
Оживе після спеки барвистий квітник,
Коли сонце заходить за обрії сині
І зависне на груші ясний молодик;

Де ми часто проводили місячні ночі,
У бадилля м'якеньке вмостившись як слід,
Де нам правду про щастя грядуще пророчив
Від нужди посивілий і згорблений дід;

Де, бувало, ясніше ясної лучини
Нам до ранку світилися зорі ясні.
Не старі чобітки й сирові сорочини,
А шовки бачив кожен із нас уві сні;

Де світанком веселими всі просинались,
Щоб конем вороним нам промчати селом.
Там путі наші дальні в життя починались,
Будяками порослі, гірким полином.

СЕЛО МОЄ НА УКРАЇНІ

Дзвенить піснями у долині
І молодіє з року в рік
Село моє на Україні,
Де в'ється річка Боровик.

Село веселе на роздоллі,
Сади над річкою ясні,
Струнки над хатами тополі,
І ранні зорі навесні.

Навколо ниви життєдайні.
Моторів заспів дальній чуть.
Стада ідуть в розкішні стайні.
По річці лебеді плывуть.

Нема у нас лихої долі,
Щаслива зміна молода.
Ступа сівач по власнім полі,
Бадьора скрізь його хода.

На площі спів, і хороводом
Горять вогні ясні у ніч.
В майбутнє йдем гучним походом
В сім'ї єдиній пліч-о-пліч.

Росте, народжене в руїні,
І молодіє з року в рік
Село моє на Україні,
Де в'ється річка Боровик.

ХВИЛИНИ ЙДУТЬ

Хвилини йдуть, їх чую кроки,
В однім строю їх ціла рать.
У дні шикуються, у роки.
Від них би треба не відстать.

Пізнавши труднощі, тривоги,
Такому вчитись ремеслу,
Щоб знати, як скрутити роги
Людському розбрату і злу.

Надворі дощ густий полоще.
Своїх думок збираю рій.

Служу тому, що найдорожче –
Своїй Вітчизні дорогій.

Акордом вічного двобою,
Як дзвін сталюого лемеша,
В борні веселощів з журбою
Нехай дзвенить моя душа.

У небі хмари чорні бродять,
І десь громи гучні гримлять.
Хвилини йдуть, літа проходять.
О, як від них би не відстать.

ОСІНЬ *

З тихим шелестом крадеться нивами,
Усміхається скупю з-під вій,
Укриваючись росами сивими,
Деь ночеє в траві луговій.

З калачами іде по обочинах,
Крижинками хрумчить на зорі.
По дворах, по садках позолочених
Світить рано ясні ліхтарі.

Нетугими спада перевеслами
Промінців до околиць села.
Щоб нікати пришерхлими плесами,
Довгий плащ від дощу одягла.

З прохолодою ходить долинами,
Проганяючи літню жару.
Гучно дзвоником дзвонить малиновим –
До науки зове дівтору.

Хоче бути від літа не гіршою –
Бадьориться і гонить п'їтмю.
Крізь тумани, насичені тишею,
Виглядає подружку Зиму.

ЛЕЧУ З КУБАНІ

Лечу з далекої Кубані,
Дивлюсь замріяно в вікно.
Внизу поля, як шовком ткани,
Будинки, наче доміно.

Внизу ріка, гаї, станиці,
Безмежні далі золоті
І хвилі чистої пшениці,
Простори в пишній красоті.

Сади в духмяному цвітінні
Пливуть, беруть швидкий розгін.
Ось Дон в яскравому промінні,
Здригнувсь від гуркоту турбін.

Донецький кряж. Там терикони
Вп'ялись у синій небосхил.
Тополь струнких високі крони
Снують вінки з пташиних крил.

Міста всміхаються їскристо
В ранковій скупаній росі.
Асфальт нанизує намисто
Вантажних авто і таксі.

Лечу з далекої Кубані.
Внизу Донець, немов струна.
Навкруг поля, як шовком ткани.
І все це – рідна сторона.

НА ТРУД ІДУ

стежиною іду
До школи день-у-день,
І чую на ходу
Симфонію пісень.

То діти звуки ллють,
Як ніжний запах трав.

До них прямую путь
Серед ясних заглав.

В пургу, в погожу рань
Чи пізньої пори
З рясним букетом знань
Іду до дітвори.

Прямую по стежках,
Хоча й не мудрецем,
З книжками у руках,
З червоним олівцем.

З рулонами картин
Крокую по снігу.
Думок веселих плин
Дає мені снагу.

Дає розгін труду
Ось скільки славних літ.
Вже зміну не одну
Відправив у політ.

НАВЧАННЯ – ЦЕ НЕ ПУТА

Вчу латинську, німецьку, англійську –
Все слова та слова, їх поняття нудні.
Наче буси нижу все на низку
І не знаю, навіщо тягар цей мені.

Та дарма, навчання – це ж не пута.
Не в покої краса. Буду славен трудом.
Якщо буде й своя не забута,
Буду правду відстоювать гострим пером.

Знаю, щастя найбільше є в тому,
Щоб нащадкам свій труд залишить на віки,
На веселих вітрах зберегти від погрому
Серед мов рідних слів золоті маяки;

І високе звання поліглата
Пронести по землі і за сині моря.
Безкорислива скромна робота
Хай недуги мої і журбу покора.

Щоб свобода була не розп'ята
І братерства народів міцнів моноліт,
Щоб загинула кривда пихата,
Всі слова підйму і пошлю у політ.

В тихий час чи в негоду незвану
Мови всі додадуть мені розуму й сил.
Я в літопис народів загляну.
О, людина без мов – наче пташка без крил.

РОЗЦВІТЕ ВЕСНА

Наді мною вертиться
Пожовтілий лист,
Вірю, все те вернеться,
Що було колись,

Стане знову зоряно,
Сонячно кругом.
Землю буде зорано
За моїм селом.

І розправить груди
Змучена земля,
Білосніжний грудень
Ляже на поля.

Річка, наче селезень,
Блисне у блакить.
А як прийде березень,
Все загомонить.

Забрунькує дерево,
Розжене печаль.

Я пройдуся берегом
Стану на причал.

Буду кликати горлицю –
З'явиться вона.
Моя мрія сповниться –
Розцвіте весна.

НАД ДІНЦЕМ

Зі схилю, вкритого травою,
Де бродить тихий вітерець,
Дивлюсь, милуюся тобою,
Мій рідний голубий Донець.

Твій лівий берег – бір зелений.
Там тихі сосни і дуби,
Повиті променем веселим,
Схиляють віти до води.

Там задивляються на вроду
Плакучі верби, зелень скрізь.
Он горді труби хімзаводу
У синє небо піднялись.

Асфальтна стрічка магістралі
Біжить, спішить у білий світ.
Машини линуть в дальні далі,
Обабіч – луку оксамит.

А правий берег – славне місто –
Колиска перших шахтарів.
Завжди зірки там урочисто
Горять над вежами копрів.

Ген височіють терикони –
Як ті шоломи віддала.
З вугіллям линуть ешелони,
Їх ритми чує вся земля.

Це є Донбас – трудар від роду
І Батьківщини вірний син.
Багатий гомоном заводів
І чорним золотом глибин.

БІЛЯ СТАРОЇ СОСНИ

Сріблиться хвоя серед бору,
Де струменить ріка Дінець.
Сосну струнку золотокору
Колише тихий вітерець.

Під голубими небесами
Наперекір своїм літам
Про грізні битви з ворогами
Сосна розказує вітрам.

Далеко чуть розмову щиру
Про те, як з прибережних гір
Палій, зібравши темну силу,
Хотів спалить сосновий бір.

І як прийшло жадане літо –
Зі сходу віяло теплом.
Як заревів снаряд сердито
І впав прострелений шолом.

Сосна стара, та сильна й чула,
Не поборов її тиран.
Вона й сьогодні не забула
Про мужність наших партизан.

Вона й тепер над тихим бором
Не клонить ниць своє чоло
І бачить там, – за териконом,
Чудовий край, моє село.

Поля, засіяні хлібами,
Квітучий сад, барвистий луг –

Неначе вишиті шовками
В каймі зелених лісосмуг.

Сосна жива, гілля у крони,
Як персти сильної руки –
Неначе всякі перепони
Здолати хоче на віки.

ПЕРШИМ КОСМОНАВТАМ

Вдивляюся в простір космічного світу,
У синяву неба безкраю,
Неначе у книзі сторінку відкриту
Про подвиги ваші читаю.

Небес ясночолих в безмежному морі
Найшли ви путі і причали.
Там любо до вас усміхнулися зорі,
Ріднішими, ближчими стали.

Вони, наче зерна, посіяні вами,
Що поросль пускають велику.
Там пишете ви золотими словами
Історію нашого віку.

В ній ваша звитяга і воля стокрила,
Вітчизни сліди у розгоні.
Високу орбіту, що нас полонила,
Вмістити змогли на долоні.

Тяжіння земного порвали ви пута
У казці лиш чуваним летом.
Ніколи, ніколи про вас не забути
Нашадкам близьким і далеким.

ГРАЙТЕ, СТРУНИ

Грайте, струни мого серця,
Гомоніть на всі лади,
Все ж бо згине, все минеться
Лиш залишаться труди.

Мудрість людська, слова сила
Будуть жить, як гір гряда.
Візьме їх на свої крила
Наша зміна молода.

Мені в рідній Україні
Ще б і руки золоті,
Та ось віку на вершині
Обриваються путі,

Мрій ясних рясне клечало
Відшуміло-відгуло.
Все у прірву десь упало,
Мов потрощене крило.

Тільки й сил, що на канапу
Сядь та й думай чи у сні
Вниз роками, мов по трапу,
Опускайся в давні дні.

В дні веселі босоногі,
В тепле літепло весни,
Де воли та круторогі,
Та червоні кавуни.

Де в сопілку поле грає,
Голосні пташки дзвенять,
Яснозорі небокраї
І пахуча сіножать.

Де як ніби й без натуги
Вчилися ми носити рожні
І ходили вже за плугом
По глибокій борозні.

А як гримнув грім гарматний,
Наступала чорна ніч,
Йшли ми всі на подвиг ратний –
За свободу пліч-о-пліч.

Щоб пісень лиш чулись луни
І труда росли плоди.
Мого серця грайте, струни,
Гомоніть на всі лади.

О, НЕ КРАЩЕ Б – СВІТ МЕЛОДІЙ?!

На вечірнім виднокрузі
Бліднуть зорі золоті.
Десь поділись добрі друзі.
Залишаюсь в самоті.

Опускаюсь, мов по трапу,
З висоти прожитих літ.
Бачу вже кощаву лапу
Із-за цвинтарних воріт.

А навколо теж неспокій.
Скільки капосних подій!
Світ широкий, світ жорстокий
Знов на щастя без надій.

Бузовір готує атом,
Різну зброю грозову.
Знищить хоче свого брата,
Доконать стару вдову.

Ненажера, звір жорстокий –
Так назвав його поет.
Всім готує смертний спокій,
Сам загине від ракет.

Ти, Україно моя мила,
Скинь потуги зайві з пліч,
Щоб не тріснули вітрила
На шляху у даль сторіч.

Лихі люди скрутять в'язи,
І поставлять ще й свічу

Нам чорнобильські зарази, –
Вже й без них не по плечу.

По планеті ходить злодій.
Хоче землю всю стрясти.
О, не краще б – світ мелодій,
Цвіт любові й доброти?!

ДРУГОВІ

Нам щастя, друже, на землі дається в міру.
І мріями за ним у небеса не линь.
Шукай і правди тут – серед людського виру,
Де кривди часто пробуєм гіркий полинь.

А слави не шукай – то зваба для малечі,
Водоймище нечисте в талому снігу,
Де дуті плавають, а потопають речі
Всі ті, що мають справжню цінність і вагу.

Можливо, доля десь до тебе усміхнеться:
Ти ступиш високо на золотий поріг,
Та хай тобі однак ніколи не здається,
Що мудрості досяг найбільшої за всіх.

Хай ти вже геній – не гордися хистом,
Не жди похвал і нагород, верши діла
І кожну мить життя свого наповнюй змістом,
Як щільники свої наповнює бджола.

Хоробро вмій зустріть нову жорстокість долі.
В найтяжчий час тривоги викинь із грудей.
Прийми образу несвідомого без болю.
Лишайся людяним, простим поміж людей.

Хай багатьом об хист свій пощербив ти списи,
Заткнув за пояс не одного ти знавця,
Однак собі всі перемоги не приписуй,
Хвальба і хвастощі поганять молодця.

ТВІЙ ОБРАЗ

Іду стежиною у тихім гаї
І шепіт листя чую угорі.
Літа круті, твій образ споминаю,
Як блиск яскравий дальньої зорі.

У цім гаю веселім солов'їнім
Тебе колись зненацька я зустрів
З трояндами червоними рясними,
Немов прикрасу осяйну світів.

З небес ясных нам сонечко всміхалось,
Все золотило: землю, гай і луг.
Чи так було, чи так мені здавалось,
Що ніби Всесвіт цвів увесь навкруг.

Хоч нам пригадувать було нелегко
Страхіття грозових воєнних літ,
Коли нам довелось зазнати пекла,
Врятовуючи від пожежі світ.

Та встало сонце в небі голубому,
Як переможно бій відгомонів.
Лиш жаль, що, повернувшись ми додому,
Не всіх сестер зустріли і братів.

В печалі поклонившись цій природі,
Ми стали прикрашати власний дім.
І власний сад ростили при нагоді,
Щоб соловей витьохкував у нім.

Нам рясно розцвітало біля хати
Трояндове пагіння в два крила.
А потім дітки стали підростати,
І гордістю були всього села.

Тягар наук взяли вони на плечі.
Майбутніх днів світилися маяки.

Та ось пішла ти в марево хуртечі –
Покрилась снігом білим на віки.

А я ще, бач, іду по тихім гаї
І шепіт листя чую угорі.
Літа круті, твій образ споминаю,
Мов блиск яскравий дальньої зорі.

РІДНИЙ ДІМ

Рідний дім у тіні кучерявого дуба
В моїй пам'яті часто й тепер ожива:
Гостроверхий, здаля – немов птах білочубий,
У віконцях ясних далечінь степова.

У проміннях веселих фронтон із фасаду,
Світанкова зоря в причілковім вікні,
Від пагіння рясного вишневого саду
Візерунки химерні на білій стіні.

На току у стіжках золотисте колосся –
В перевеслах тугих житній сніп до снопа.
З-під ціпів зернобій. Голосне стоголосся.
В солов'їну діброву росиста тропа.

Навкруги передзвони до заходу сонця
В перламутровій зелені берег ріки.
Заглядало майбутнє у наші віконця,
Щоб не знали печалі брати-малюки.

І привільно росли хлопчаки білочубі,
Хоч, бувало, і мали від батька хлестів.
А зросли, наче листя осіннього дуба, –
Розлетілись по світу. І дім запустів...

ІДУ З НЕВОЛІ

Десь лишилися мури і ґрати.
Шлях тяжкий болотами проліг,
Україна моя – моя мати,
Бачу я тебе з дальніх доріг.

Наче скеля крута відступає,
Наче світ пробудився від сну,
Дорогу у веселім розмаї
Бачу я тебе в думках ясну.

Бачу рідне село на просторі,
Голубі небеса в ясний день,
Золоті передранкові зорі,
Чую дзвін солов'їних пісень.

І відлуння гучне над полями,
Над листовою садів і дібров,
Де у битвах своїми руками
Ми вернули життя і любов.

Бачу я тебе горду і смілу,
Всю твою широчінь і красу,
Своїх дум загартовану силу
Я тобі із неволі несучу.

1945 р.

ЗАКАТОВАНОМУ ДРУГУ

Тобі, мій друже, в час досвітній,
Як світ зорі, як вітру спів,
Як світлий пам'ятник гранітний –
Вінок моїх прощальних слів.

Пишу я їх на чорнім мурі,
Сумні вкарбовую рядки.
У шумі віт, в лісній зажурі
Нехай живуть вони віки.

Ми тут здружилися з тобою,
Попавши в пащу ворогам,
За світлий день ішли до бою,
Ділили горе пополам.

Жили на гострому багнеті,
Ішли під зведений курок,
У хащах, в сніжному заметі,
На схід шукаючи стежок.

Ми йшли крізь дим, крізь морок ночі,
Стрімкі долаючи мости.
Високих зір холодні очі
Дивились хмуρο з висоти,

Немовби й ті під небесами
Хотіли знати до пори,
Як будуть нас травити псами,
На глум вести в концтаборі.

Не всі ми вижити зуміли,
Щоб знову бачити цей світ.
О, смерть твоя – разючі стріли
В яскравий молодості цвіт.

1945 р.

ДО БЕРЕГА ПЛИВУ

До берега пливу на дрюччях плоту.
А він, той берег, вже ось-ось.
Над ним небес безмежжя для польоту.
О, скільки душ там з вічністю злилось!

Мій пліт всіляко шито-перешито,
Хоч викройка була і непроста.
Лишається за ним іржаве літо,
І слід густим туманом зароста.

Лиш цятку світла бачу за туманом –
Дитинства звабу, зіткану з розваг,
Захоплення спотвореним романом
В безплідному шуканні людських благ.

Десь там позаду юність білокрила
Квилінням тужним чайки не змовка.
Чуттів нових все наростає сила.
Бурхливим плином повниться ріка.

До берега пливу, а там – у вирій
Високий здійснився душі політ.
Пристанище знайду в безодні синій,
Не зійдеться ж бо клином білий світ.

Не зупинюсь доріг на перехресті,
Де грішних поглинає чорний дим.
Бо тих, хто на землі прожив по честі,
Зустріне й грім оркестром золотим.

Розійдуться переді мною хмари,
Засяють ясно зорі-маяки,
Там вічного буття пізнаю чари,
Як всі мої хороші земляки.

ЩАСТЯ

Знати нам уже не ново –
Бува щастя й випадкове.
Ну, а кращого нема,
Як дивитись обома...
Тільки порух, тільки звук –
Спритним щастя йде до рук.
Хоч воно і невидимка,
Його ловлять і на ринку –
У товарах, у наварах,
В справах винних і табачних
І в кишенях необачних.
А буває, ще й з трибуни
Крутять колесо Фортуни.

БАГАТСТВО

Повелося так давно:
Біднякові – лиш вино.

Ну а той не буде пити,
Хто спішить розбагатіти,
Хоч майно, грошва, товар –
Зайвий клопіт і тягар.
Користь з них лише одна –
Роздавати все дарма.
Буде добрий той дарунок,
Якщо він за твій рахунок.
Щоб потрапити у рай,
Строк роздач не відкладай.

КРАСА

Дорога проста оправа –
В ній яскравіший алмаз.
Фарби – погань і отрава –
Тільки дурням на показ.
У красивих є таланти,
Тільки мало в них душі;
Серед них є добрі франти,
В гульках мають бариші...
Спритні рухи, гарні риси.
Та в натурі холодінь.
Благородства в них до біса,
А в ділах панує лінь.

ЛЮБОВ

Любов – це серця позолота
В особі кожній молодій.
У неї є такі щедроти
Для щастя, радості й надій,
Що всі зламає перепони,
Мов плин ріки з високих гір.
Ніякі правила й закони
Не стануть їй наперекір.
Вона – як дар людському роду,
Як сутність вічна і свята,
Приносить мудрим насолоду,
Для нелюбів – лиш суєта.

МІНІАТЮРИ

Час невмолимий пролине
І вкриються пилом руїни.
Лиш вірним словам мудреця
Ніколи не буде кінця.

На вітер сказані слова
Зів'януть швидко, мов трава,
А ці, що тут написані,
Зійдуть десь і на лисині.

Повірте, можна і при старості
В житті знайти великі радості:
Творить, любить, гостей стрічать,
В собі носить добра печать,
Яку не можна й після смерті
Ніким не вигризти, ні стерти.

Нам світить правда й серед ночі
І гріє краще від вогню.
Брехня ж і сильного порочить,
Для всіх гіркіша полиню.
Долай у світі ворожнечу
Утвердженням свобод і прав.
Із добрих справ зроби фортецю
Таку, щоб ворог не дістав.
Однак не стій до нього боком,
А становись завжди в анфас,
І в нього серце стане оком,
І буде лад завжди у вас.

Ілюзорність без ідеї
Дарував святий отець

Не одній лиш відьмі Феї.
В цьому світі жить без неї
Не схотів би і мудрець.
Бо добра у світі мало –
Всім турбота немала.
Мати б нам таке орало,
Щоб дістати корінь зла.

Прислужи себе повсюди –
Будуть зиски немалі:
Поважати будуть люди,
Вік не будеш в кабалі.

Живеш на волі чи в вигнанні,
Умій зігнать із серця грози –
Вся радість скрізь твоя в пізнанні.
Вінець всього на світі – розум.

Буває, слово, сказане і другом,
Впаде на серце, наче ртуть.
Його не виореш і плугом,
Ніякі ліки не беруть.

Людина – дорогий алмаз –
Яскравіше сія в простій оправі.
Краса її в ділах, у добрій славі,
А не в строкатості прикрас.

Хоч кажуть, все є для людини,
І все від матері-землі,
Однак пустіють магазини,
Якщо не клеплять ковалі.

Не зачіпай особу хитру,
І дурню не читай мораль.
Такий прийом, як ловля вітру,
Лиш родить розбрат і печаль.

Якщо в пани схотілося тобі,
Роботу спробуй на своїм горбі,
Щоб потім сліпо не довів
Своїх підлеглих до рабів.

Скоріше той іде до дна,
Хто повні чари пив вина.
О, те бере велику взятку,
Від чого солодко спочатку.

Я в сивій старості радію.
Ще ж бачу землю і траву.
Ще ж їм і п'ю, трудиться вмю.
Тому радію, що живу.

Буває, часто і в жнива
Болить у Савки голова.
Якби тепер були рожні,
Полікувався б від лежні.

Куди б нас доля завела,
Коли б не праця, не діла...
Ні сил, ні думки б не було,
А прах би снігом замело.

Радій, мій друже, й надвечір'ю,
Бо в ньому світло вткане теж.
Радій зимі і темній ночі,
Радій тому, що ти живеш.

Якщо ти заможний, брате,
Не барися все роздати,
До багатства бо не звична
Наша вічність потойбічна.

О, є ще в нас людські подоби,
Яким усе не до вподоби.
Для них – небес, землі дари,
Вони ж – щетину догори.

Накрива того пучина,
Хто із себе корчить чина,
Хто з судьбою із своєю
Лиш пливе за течією.

Вир життєвий – хвилі моря.
В ньому тоне кволий з горя.
Щоб пучина не накрила,
Підіймай повище крила.

Якщо в тебе руки умілі, удалі,
Сила волі і помисли зрілі,
Ти здатний порвати кайдани печалі
І дух оновити у власному тілі.

Як важко розв'язати вузла –
Досаду викинути з грудей,
Коли накоїв щось зі зла,
Повівсь недобре до людей.

Якщо тебе твій друг образив,
Не тлій душею з тихим злом.
Чим катуватися, відразу
Віддяч за все йому добром.

Плавець не той, хто без ваги,
Хоч і в золоченій оправі.
Його не кличуть береги,
Якщо пливе при дугій славі.

Ми всі плавці, пливем до берега,
Хоч хвилі будь-які попереду,
Хоч берег той страшніший дна,
Та путь туди для всіх одна.

В людині нема ціннішого нічого,
Як перемагати завжди себе самого,
Як подавлять чуття наївні впору
І бути завжди вільним від докору.

Не стань життя свого стороннім свідком,
Як це буває поміж людей нерідко.
Чуттів дурних рятуйся від прибою,
Щоб залишатися самим собою.

В людині тій завжди краса,
В естві якої вбито пса.

Якщо ти лев а чи левиця,
При домі жити не годиться.
Хвостом хоч ти сюди й приріс,
А дивишся однак у ліс..

Бідняк-простак – в старій одежі,
Зате від себе лиш залежить.
Багатий – в золоті. Він цар і Бог.
Зате на побігеньках в багатьох.

На побігеньках щоб ніде не бути,
Не повертай у домаганнях круто
І громіздких не став задач –
Ззнаєш осуду й невдач.

Якщо ти геній лиш у слові,
А в ділі слабший від калік,
Від жінки ласки і любові
Не будеш бачити повік.

УКРАЇНА МОЯ

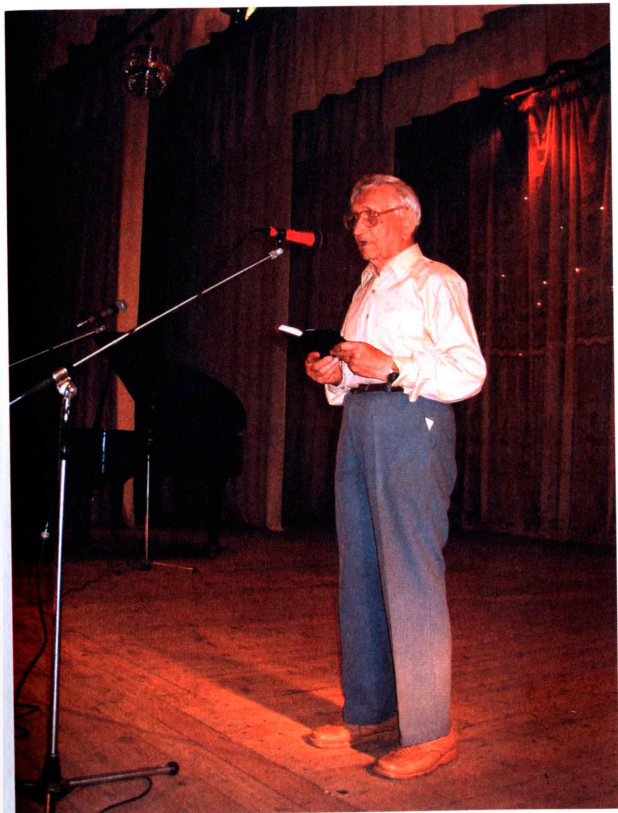
Україна моя. Не хилися до пана.
Із минулого знаєм, які ті пани.
Не дай, Боже, їм влади – надінуть кайдани,
Ошукають тебе без вини, без війни.

Як бувало, скалічать вони твою долю,
В кабалу заженуть всіх людей, мов овець,
А написане право, обіцяну волю,
Не боячись, зведуть нанівець.

І тоді буде так, як козі тій обдертій,
Що не їла нічого й води не пила.
Хоч і буде грошва у пустій круговерті,
Від своїх ловкачів упадеш стовбула.

О, не йди ти до них, щоб хлистати помії
І за труд жалюгідних чекати зарплат,
Будувать їм палаци, комфорт для повії,
Їх повітря п'яного вдихать сурогат.

Україно моя, не залізь у кайдани.
Придивися пильніше, куди ми йдемо.
Нам пани обіцяють новенькі жупани,
А насправді надінуть новеньке ярмо.

*С.С. Бондар виступає перед глядачами Кремінського центру дозвілля.
Фестиваль поетів і композиторів Кремінщини на честь Дня
незалежності України. 2003 рік, серпень.*

*С.Є. Бондар. Творча зустріч у Кремінській дитячій художній школі.
14 березня 2004 рік.*

*М. Красний Луч. Виступ Кремінського літературно-музичного
об'єднання «Колос» перед учнями профтехучилища. Виступають
С.Є. Бондар, К.О. Тихомиров, А.М. Васильцов та В.Д. Пирожков
(справа наліво). 1974 – 1975 роки.*

Творча зустріч у Кремінській художній школі. 2003 р.

Фестиваль поетів і композиторів району на честь Дня незалежності України. А.М. Васильцов виконує власну пісню на слова С.Є. Бондаря «Проводжаючи сина». 2003 р.

Зустріч ветеранів Кременіщини, 2001 рік. У центрі, у другому ряду – С.С. Бондар поруч з головою ветеранської організації О.М. Донцовою.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

З КНИГИ «Над рікою Красною»

Присвячую своїм дітям і внучатам

Річка Красна

*Над річкою Красною тремі солов'їні,
В передвечірні ранки місто Крешини,
Над річкою славно вщиралі данині
Бо міська престорає кетидова мука,
Розлилася пахуча над привітанням крає
З сивою хвощ, хвiтiв iз поля,
Серед лiтньої ширини з поробором грат
На всю Україну красіновий бадн,
Над річкою Красною чудний дуг природи
Виставив осен золотий вікусв,
Струменем вiтчим, котить свої води
Ліха річки Красною в і службу вікусв,*

Автограф вірша Семена Бондаря «Річка Красна».

ЗЕЛЕНИЙ ШУМ*

Зелений шум по Кременщині,
Як гордий спів, як дивні сни,
На крилах сонця в далі сині
Пливе над кронами сосни.

Зелений шум – як гул прибою,
Повсюди чуть на сотню гін.
Бринять вітри на струнах хвої,
Веселий ходить передзвін.

Сосна велична у діброві
Вітрами бавиться віки,
Вплітає в промені ранкові
Своїх пісень рясні вінки.

Зелений шум зимою й літом,
В негоду, в темряву нічну
З життям зливається над світом
В одну симфонію гучну.

Я ЛЮБЛЮ МІЙ КРАЙ

Я люблю мій край чудесний,
Край висот і край глибин,
Солов'їні наші весни,
І красу дзвінких долин;

На широкому просторі
Дальній біг Дінця-ріки
І вечірні ясні зорі,
Ясних вогників вінки;

Ясні ранки над копрами,
Теплий подих із полів,
Над квітучими садами
Говір мирних яворів;

Мальовничі наші далі,
Парки з барвами квіток,

Сяйва зварок, голос сталі
І високих труб танок;

В синій димці терикони,
Гладь доріг з усіх кінців,
Людні площі і перони,
Переклички поїздів.

Я люблю мій край чудесний.
Стать мені б його співцем,
Щоб піснями наші весни
Продзвеніли над Дінцем.

НАД РІКОЮ КРАСНОЮ

Над рікою Красною
трелі солов'їні,
В передзвоні раннім
місто Кременна.
На вітрилах зоряних
в лісовій долині,
По просторах рідних
котиться луна.

Над рікою Красною
скрізь по оболоні
Запашної хвої –
як морський прибій.
Зорепадом рясним
понад териконом
Розсіває перли
в димці голубій.

Над рікою тихою
зграї голубині,
Величавих сосен
золотий вінець.
Із веселим плескотом
в сонячній долині
Зустрічає Красну
голубий Дінець.

В ЛІС ПО ГРИБИ

Якось ранньою порою,
Тільки сонечко зустрів,
Йшов я лісом з Кремінної –
Пошукать хотів грибів.
Повертало вже на осінь.
Змовкли птахів голоси,
І ронило небо просинь
В кожную крапельку роси.
Промінці навкруг іскристі –
На хвоїнках, на корі,
На багряно-жовтім листі,
Наче відблиски зорі.
Наче в райдужній заграві,
Все осяяне навкруг.
Сосен свічі величаві
Видихають прятий дух.
Крони пнуться в піднебесся,
Їм земне все – тринь-трава.
Поміж ними не шелесне,
Ніби все відпочива.
Ані гуку, ані звуку
Між дерев на сотню гін.
Тільки дятел десь постука
З висоти, мов гордий чин.
Кору чистить для порядку,
Щоб не лазив черв'ячок.
Бачу, вийшли на зарядку
Їжачиха й їжачок.
Чую хуркіт над кущами:
Пролетіли два чижі,
Піднялися, закружляли,
Роблять дивні віражі.
Наче дятлу для забави
Чи на заздрість їжачку,
Спритна білка робить вправи
Між гілками на сучку.
В високості ходить нишком,
Пухким хвостиком маха;

В лапки візьме суху шишку –
Аж посиплеться труха.
То метнеться, мов по трапу,
По гілках до самих крон, –
І тоді вже не потрапить
Хижим звірам у полон.
Далі йшов я повз потічка.
В нім гойдає неба синь.
Там – у лозах – якась птичка
Озивається: «тринь-тринь».
І неначе з перебором
Хтось торка гучну струну,
Срібний звук іде над бором
У безмежну далину.
Ось іду я по поляні
Поміж сосен і дубів,
Аж за озеро Піщане,
Де багато є грибів.
Там схилились дві берези
На озерні береги,
На міліні гострі леза
Очерету й окуги.
Чую: качка десь там криче,
А, можливо, так здалось.
Вправо глянув – раптом бачу:
З водопою вийшов лось.
Йшов повз мене зовсім близько,
Потім кинувсь навтіки,
Копитами тільки блиснув
І подався в лозняки.
Звідти шмигнула козуля.
Видно, мала переляк.
А з-під ніг, неначе куля,
Раптом вилетів «русак».
Я схопив соснову гілку
І за ним, як дід Мазай,
Та згадав тут поговірку:
«Вітра в полі доганяй!»

Лиш подумав: «Заець косий,
А, бач, швидший всіх звірів.
Прямо диво: був під носом,
А спіймати не зумів».
Зупинивсь я на галяві,
Подивився навкруги:
Білі, сірі і смугляві
В кошик просяться гриби.
Всі готові йти до кладі:
Довгоногі і криві,
Навіть ті, що наче в сажі
Мають бриль на голові.
Йду наліво, йду направо.
Ось пантерний мухомор –
Розцяцькована отрава,
Наче вишитий узор.
Наче діткам на потіху
Хитро зириться здаля,
А насправді робить лихо,
Необачних умертвля.
Ще й поганка де взялася,
Запоганила весь гай.
Вся поблідла, надулася
Й ніби каже: «Не чіпай!»
Та ось раптом вбік доріжки
Чисто вмиті, чепурні
Сироїжки – білі ніжки
Усміхнулися мені.
А ще далі, за струмочком,
Де густі чагарники,
Бачу: вроздріб і рядочком
Молоді боровики.
Закохався в них по вуха,
Наче в зілля золоте,
Тільки ж лихо... як понюхав,
Раптом чую – щось не те...
Бачу, зайвим був мій пошук:
Гниллю пахне корінець.
В кущ пошпурив я свій кошик,
Та й ... додому навпростець.

ДЗВЕНИТЬ РІКА

Дзвенить ріка. Червневий день
Бринить над хвилями крилато.
Гучних виспівують пісень
Засмаглі хлопці і дівчата.

Чарує гордий плин Дінця,
І з рук знімають весла втому.
Нема початку і кінця
Потоку бистрому річному.

По берегах барвистий цвіт,
Біліють пляжні парасолі
Поміж дерев, зелених віт,
В недремнім вічно видноколі.

Тут сонця блиск і неба синь,
Пісок в яскравій позолоті.
Тут кожна тінь зганяє лінь,
В душі звучить на вищій ноті.

Дзвенить ріка, гучні пісні...
І весел сплеск, і дружні трелі.
Іду на старт на глибині,
Щоб мати спогади веселі.

ДВІ ОРИСІ

В літню пору, в саму спеку
Дві подружки пішли в ліс.
Хоч туди і недалеко,
Та однак дійшло до сліз.

Підвело їх на узліссі
Перехрестя двох доріг.
Дві подружки, дві Ориси
Заблукали, як на гріх.

Як ішли вже серед сосен,
Наче втрапили в полон.

Вгору глянуть – неба просинь,
Тіні ходять поміж крон;

Травка в'яла вздовж доріжки,
Що сюди-туди виля,
Під сосною сиріжки –
Наче гудзики здала.

Йшли подружки між стволами,
Крізь терниння йшли густе.
Раптом вийшли на поляну,
Де трава густа росте.

У рясному колориті,
На поляні тій лісній,
У траві шукали квіти.
Раптом чують: вітровій.

Хвою з пилом завертіло
Із шишками впереміш,
Об сосну заторохтіло,
Наче борошном об кіш.

Хоч була пора обідня,
Та, бач, лихо не вмира,
Появилась хмара з півдня,
В небі стала, мов гора.

І розстало наче літо
У тій хмарі грозовій.
Сосни дивляться сердито
З-під колючих своїх вій.

Тії хмари під навісом
З батогами блискавиць,
Було чути вже над лісом
Грізні звуки громовиць.

Наче кидав хтось колоду,
Наче рушилась гора,
На поляну просто сходу
Дощ линнув, немов з відра.

Чорна сунулась лавина
У небесній вишині.
Блискавки крива лозина
Так і хлеще по сосні.

Бігли лісом дві подруги.
Та й прибігли до Дінця.
Змокли так, що вже сухого
Не було на них рубця.

Бігли ніби до причалу,
А наткнулись на плоти,
Бо нікого не питали,
По яких стежках іти.

Дві подружки, дві Орисі
Обкружляли темний ліс
Хмар суворих під навісом.
І було їм вже до сліз.

ЯК СТАНУ Я НА ЛИЖІ

Як стану я на лижі,
Помчуся в сосни запашні.
Мені морози, звірі хижі
І всі морози не страшні.

Нехай гудуть дерева хором,
Вітрам розказують казки.
Промчуся вихром понад бором,
Стрункі зроблю там доріжки.

Промчуся білими снігами,
Як та луна з далеких гір

Поміж високими стволами,
Своїм літам наперекір.

Пригнусь, на палиці наляжу
І подих вітру дожену.
Зіб'ю з кущів сріблясту пряжу,
Її химерну білизну.

Ялинку в білому намисті
Глибоким слідом обкручу.
Хоч лижі часом норовисті,
Навчить мені їх по плечу.

ДВІ ТОПОЛІ

Посадив хтось дві тополі
На узгір'ї край села,
Де стежинка в чисте поле –
В світ широкий пролягла.

Одна мріяла про дуба,
Поглядала у сагу.
Та й прийшла їй тяжка згуба –
Вся зігнулась у дугу.

Друга росла та зелена –
Наче дівка у вінці.
Ані дубом, ані кленом
Не сушила корінці.

Було, шепче: «Нащо зарість!
Всяку нечисть заглушу.
Людам виросту на заздрість
На килимі шпоришу.

Є для мене все, що треба:
Ясне сонечко й зоря.
А як виросту до неба,
Буду гідна і царя».

Так і вийшло. Величава
Та тополя розрослась,
І пішла про неї слава,
По долині понеслась.

В дні погожі теплим літом
Всім, кому було зруки,
Під її могутні віти
Йшли дорослі й малюки.

Розважали, веселили
Ту тополю край села,
Танцювали, в бубон били,
Аж земля навкруг гула.

Лиш подружку ту зів'ялу
Наче взяв хтось у полон.
Степний вітер з перевалу
Навівав їй вічний сон.

Напосіла чорна згуба.
Їй не милі вже й пісні,
Бо замріялась за дубом
Спозаранку навесні.

ВАСЯ НЕВИХОВАНИЙ

Хлопець спритний і вродливий,
Цвіт рожевих квіточок.
Тільки дуже вередливим
Став ще змалку Васильок.

Тато купить цяцьок гору –
Вася цяцю не бере,
Мама ручку дасть зі столу,
Вася нею стіл дере;

Не послуха, було, неньки,
Хоч і зна свої гріхи.

Візьме іграшку новеньку –
Залишає потрохи.

І ось так було частенько –
Вчився син вередувать.
А підріс – батьки раденькі
Стали в школу виряджать.

Все для нього готували:
Книжку, зошит, олівці,
Два червінці, два пенали,
Ще й «Победу» на руці!

Ходить Вася в школу тиждень,
Ходить рік і ходить два.
Мама Васю з школи діжде
Й не питає: «два та два».

Вона хлопця дуже любить.
Задачки рішить сама.
Васі нудно – приголубить,
А що лінь... то їй дарма.

Якось в дім прийшли старухи.
Було маса балачок –
Принесли до баби слухи:
«Двійки» носить онучок.

Ті розмови – не полова,
Але ж мама тут – ні слова.
Тиче Васі шоколадку,
Ніби все у нього гладко.

Тільки тато – не ворона.
Так і труситься рука.
Призапасив макогона,
Щоб провчить свого синка.

Рано-вранці, тільки Вася
Встав і кинувся до страв,
Сильна буря де взялася –
Тато грізно закричав:

«Що, так значить, «двійки»
Носиш, бісів ти синок?!»
Тільки взявся за лінійку
І зробив до Васі крок;

Вася сльози ллє, як воду.
Баба гладить онуча.
Мама з кухні прямо сходу –
Мужу в плечі рогача.

Закричала: «Мучиш сина!
Грошей дав би, а не вчив!»
І в ту мить носком у спину
Вася тата улучив.

Баба сіла в страшній позі.
Тато трясся, як індик.
Вася свиснув на порозі
І в ту мить з кімнати зник.

В нього є тепер і сила.
Він у бійках – пуп землі,
А як тільки десь до діла –
Що без палички нулі.

В класі вчитель щось розкаже –
Вся радіє дітвора,
Вася ж боком, Вася ляже,
Задню парту підпира.

З ним дружили балагури,
Непосиди, піскарі,
Бо такі для них натури,
Як для диму димарі.

Вже й закінчив Вася школу.
Не згодився в інститут.
Байдидує по ці пори
Безробітній баламут.

ДРУЖНІ ПОБАЖАННЯ

– Що, проблеми є у школі? –
Запитала Нату Оля, –
Чи такі важкі уроки?
Чи наставники жорстокі?
А чи, може, із-за «друга»
Напосіла така туга?
Лиш п'ятнадцять за плечима,
А вже синьо під очима.
Пожовтіли навіть зуби.
Чи вживала щось для згуби?
Знай, такі дівки досужі
Потрапляють до калюжі.
Тільки вірні недотроги
Не збиваються з дороги.
Тож знаходь потрібні сили,
Щоб на тебе всі не рили.
Не дай пристрастям розгулу,
Швидше вилізеш із мулу.
Розум, вимтримка, усмішка –
У життя пряма доріжка.
Щоб приємно в серці гріло,
Май цікаве якесь діло.
Замість різних «шури-мури»
Не цурайся фізкультури.
Грать навчися на гітарі.
Йди з подругою у парі.
Якщо добрий друг зустрівся,
Перед ним не комизися.
За нахабство, за образу
Здачі можеш дати зразу.
Доброта, веселий вид
Вік не викличуть огид.

ДОБРОТА

Доброта – таке діяння,
Щоб творити кращий світ;
Без затримки, без вагання
Кривди бити моноліт.

Безустанно, срібнодзвонно,
Як б'ють справжні ковалі.
Щоб у пропасть, щоб під жорна,
Відлітали кривди злі;

Щоб найвищого гатунку
Зріла правдонька свята,
Щоб не марно, не для шлунку
Ми жили свої літа;

Щоб не йшли ми знов на герці,
Злих не сіяли заграв,
Щоб ніколи в людським серці
Чорний камінь не лежав.

Непотрібні пересуди.
Доброти посій зерно.
Без образи, без огуди
Всім прожити вік дано.

ВІЩИЙ СОН

Питав батько у синочка:
– Ану, Іванку, поясни,
Коли ти став так вірити у сни?
І тут признався чесно син:
– Тоді, як здійснився один.
– Коли ж ти бачив такий сон? –
Отець тут знову в унісон.
– А ось недавно, в цім навчальнім році,
Верзлось, немов сиджу я на уроці...
А як проснувсь, немов обмок:
Дивлюся – правда, йде урок.

ПІСЛЯ ДИКТАНТУ

Звернувся Микола до Павла:
– Яка оцінка? Як діла?
У мене «трійка», помилок лиш дві,
Хоч теж, сказать, російська в голові.
– Ті дві, – сказав Павло несміло, –
Мені попортили все діло,
Бо в тебе я підгледів їх
І маю «двійку», як на гріх.

СОН ЛЕДАРЯ

Довго спав ледачий Гриша,
Доки приверзлося,
Та таке, що й не опишеш.
Потім все збулося:

Якось, раптом, прислідили
Його «двійки» в школі,
За чуприну ухопили
І скубуть до болі.

Позбігалися всі діти
І навколо стали:
Ну сміятись і радіти,
Не обороняли.

Як прибігли тут ледащі,
Різні баламути,
Двійки тягнуть їх до пащі –
Хочуть проковтнути.

Закричали добрі друзі,
Скільки було сили:
«Ледацюгам по заслuzі –
Те, що заробили!»

НЕЧИТАНІ КНИЖЕЧКИ

Накупила собі Ната
Книжечок нових багато.
Хоч не мала до них вади,
Та заповнила шухляду.
Правда, деякі листала,
А читати – не читала.
Як ходила вже в дев'ятий,
Мама стала умовляти:
– Ну, читай же!, – було, просить.
А та з люстра гляне скоса
Вже у зачісці новій,
В густій синці вище вії.
Напахтяться та ще й гримне,
Швидко зникне за дверима.
А як прийде опівночі,
Свою маму замороче:
– Плани, – каже, – є хороші,
Лиш потрібні гарні гроші.
Мама слуха, тиче гривні,
Хоч у хаті самі злидні.
Десь та Ната поступала,
Та вже й там її не стало.
Де ходила – невідомо,
Повернулася додому.
Стали мамі на заваді
Непокірності дочки.
Непрочитані в шухляді
Вкрились пилом книжечки.

ЛИС І ТИГР

Байка

Всяк знає – в Лиса хитра вдача,
Та все ж від Тигра він не втік.
Вже в лапах був, та раптом баче:
Попереду річний потік.
Не мавши страху, ані смути,
До Тигра мовив річ таку:

«Колись я міг перестрибнути
Ось отаку стрімку ріку».
І той знітивсь, до Лиса строго:
«Для мене штука це проста!»
Й стрибнув із берега крутого.
В воді лиш показав хвоста.

А ЯК ЖЕ НАМ, БДЖОЛАМ?

Байка

Якось весною в час цвітіння
Невігласами скривджена Бджола,
Турбуючись про покоління,
Звернулась до керівника Осла:
– Прийми, шановний, на роботу,
Не можу жити без польботу.
Чим десь сидіть мені в кутку,
Я ж людям наношу медку.
Зі мною в пасіці твоїй
Трудитись буде цілий рій.
Осел тут мовить їй:
– Навіщо нам твої рої,
Коли в нас добрі шибаї?
В нас імпортний є мед і крам.
– А як же нам тепер, бджолам?

НЕ ЛОВИ У ШКОЛІ ГАВ

Прибув Діма до «Артеку»
По пугівці заказній,
Де немає влітку спеки
І не дує вітровій.
Пляж і сонце, море квіту,
Кучеряві явори
І на мовах всього світу
Чуть розмови дівтори.
– Неподобства, – каже Діма, –
У науці просто бреш:
Діти з Куби, діти з Рима –
Мови їх не розбереш.

О, яка йому морока!
Ходить мовчки цілий день.
Хоч німецьку вчив п'ять років,
Та в розмовах – ні телень.
Тут хлоп'ята із Берліна –
Діма їх не привітав.
Обізвалась бароліна:
– Не лови у школі гав!

ОДИНИЦЯ

– Що, у школі ловиш гав? –
Батько так до Вови.
– Ні, татусю, лиш застряв
На уроці мови.
– Двічі бить тебе гаразд
За «двійку» годиться.
– Ні, татусю, один раз.
В мене ж «одиниця».

ЛИСТ ДО ДІДУСЯ

«Добрий день, дідусь Микито!
Зажили ми тепер сито.
Тато, мама, всі малі
На своїй живем землі.

Я у школі добре вчуся,
Не пустую, не лінюся.
Братик старшенький Тарас
Вже пішов у шостий клас.
А сестричка наша Галя
Не відходить від рояля.

Всі, дорослі і малі,
Не скучаємо в селі –
Всі працюєм без наказу
На своєму полі разом.

Гарне в нас тепер подвір'я
У зеленому підгір'ї.

Є город, великий сад,
Ще й солодкий виноград,
Птиця всяка – не пройти –
Геть обсіла всі плоти:

Кури, гуси, голуби –
Розфарбовані чуби,
Білопері і руді.
Лебідь плава по воді.
Бравий півень в курнику
Заспівав «Куку-ріку!»

Отже, кинь, дідусю, місто,
Де немає тобі втіх.
Приїжджай у край свій рідний,
Будеш жити краще всіх.

Працювать ми будем самі.
Ти лиш дечого повчиш,
Щоб були в нас урожаї,
Мали в хаті білий кнись.

В теплій хаті – не обіда,
Якщо дружба є в сім'ї».
Так писав онук до діда,
Мавши мислі вже свої.

Так задумався бідаха,
Наче вергав гору справ.
Поза вухами почухав.
Потім знову дописав:

«Приїжджай, дідусь рідненький,
В цю природу, в ці гаї.
Відпочинеш, знов почувеш,
Як співають солов'ї,

І побачиш, як на луках
Зеленіє в нас трава,

Як у небі нічка тиха
Ясні зорі розсіва.

Підем ми з тобою в поле
У погожий ясний день.
Пташки радо нас зустрінуть
Передзвонами пісень.

Загудуть рої бджолині
Там, де гречка зацвіте,
І хліба зелені всюди
Вкриють поле золоте.

А як прийде тепле літо,
Заживем, немов пани,
Бо вже будуть на баштані
Жовті дині й кавуни.

На толоці будуть пастись
І корови, і воли.
Коник є у нас гривастий,
Швидший вітру і стріли.

Я не раз на нім катався,
Як годиться малюку,
І давав у скачках волю
Молодому Вороньку.

Буде нам, дідусь, з тобою
Ще розвага й не така,
Як впряжем у фаетона
Того друга Воронька.

Сядем, наче бізнесмени:
Я на козлі, ти – в «салон».
Відчиняй тільки ворота,
Скрізь ніяких перепон.

Ти в сидінні, як годиться,
Крутнеш вуса на ходу
І козацьку виймеш люльку
Всім селянам на виду.

Промчимося по центральній
Мимо вікон і вітрин,
Із захопленням зустрічні
Запитають: «Що за чин?»

Старі друзі-односельці
Упізнають іздала,
І уклоном привітають,
Мов якогось короля.

Отже, кинь, дідусю, місто,
Де немає тобі втіх.
Приїжджай у край свій рідний,
Будеш жити краще всіх».

ПОЛІГЛОТ

Питав брехливого Стецька Петров,
Чи дійсно знає він аж десять мов.
І той чужих три фрази промов,
Скрививши дещо набік рота, –
Із себе корчив поліглота.

А тут Петров питає знов:
– Так як же вивчив стільки мов?
Чи то по радіо, бува,
Все це сприймала голова?
Бо є у вимові твоїй
Звучання слів якись модерні,
У них відчутний вітровий
І перешкоди атмосферні.

І тут Стецько сказав:
– Ви знаєте, товаришу Петров,
Я і своєї ще б не знав,

Якби мене отець не відпоров
І в школу не послав.

СМІЛИВИЙ ПІВЕНЬ

Байка

Сміливець-півень вихвалявся
курям,

Відвівши їх за хлів:
«Я з ким завгодно буду биться,
Здолаю всяких ворогів».

А кури ті, мов добрі діти,
Його окрилені слівцем,
Пообіцяли послужити
Сім'ї і пухом, і м'ясцем.

Та ось явилася з підгір'я
До них лисиця на траву,
Чиєсь летить із рота пір'я.
Кричить:

«Я й ваше обірву,
Щоб не було ні сил, ні хисту
Втікати від мене у двори.
Швиденько можу вас поїсти.
Лишу одні лиш потрохи».

А півень тут – клювком у морду.
Крутнувся і зверху ще насів,
Та й повалив лисицю горду –
Царицю степу і лісів.

ГОРОБЕЦЬ І ШПАК

Нашим діткам для потіхи
Горобець: «Цвірінь-цвірінь»,
Відпочить би, де ж ті стріхи?
В теплий край летіти лінь.

Хоч прудкий, а, бач, не в змозі
Взяти приклад у шпака.

По засніженій дорозі
Вибиває гопака.

«Твої справи невеселі, –
Шпак із вирію прорік, –
Без притулку, без оселі
Ходиш босий цілий рік».

«Тобі теж непереливки, –
Горобець сказав шпаку, –
Кожну осінь без путівки
Відлітати в даль таку».

ДЗИГА

– Ну і дзига ця Наташа, –
Каже тихо Колі Саша. –
Ще навчається у школі,
А вдає, що на гастролі.
Мабуть, в неї неспроста
Розмальовані уста.
А яке в неї волосся!
Аж до неба піднялося.
Чи то моди вже нові,
А чи вітер в голові?
– Та тепер стилягам воля, –
Посміхнувсь до Саші Коля, –
Як захочеш, так і дій,
Норов кожен має свій.
Тому в школі наша дзига
Розмальована вже біга,
І для нас не дивина –
«Двічі два» не зна вона.

ЇЖАК І ЗАЄЦЬ

Байка

Щоб у сім'ї не знати лиха,
Щоб мати хліб і шашлики,
Пішли Їжак та Їжачиха
Полоть на ниві буряки.

Їжак – профан під час роботи –
Сапу не втримає в руці.
Рядок почне тільки полоти,
А Їжачиха вже в кінці.

Вона й слова ті пам'ятає,
Що вчив ледачий баламут:
«Якщо тебе хто доганяє,
Кажі йому: «А я вже тут».

І ось на лан явивсь Зайчисько.
Їжак до нього з бур'яну:
«Хоча кінець рядка неблизько,
По нім тебе я обжену».

А той, не мавши в гонках лиха,
Сказавши одне слово «гут»,
В той край чкурнув, де Їжачиха
Йому навстріч: «А я вже тут».

А як назад бігун вертався,
Гадав, що з ним і баламут.
Щоб не програть, ще швидше мчався,
Як раптом знов: «А я вже тут».

БОНДАРИ

Казав дідусь мені ще змалу:
«Умілий труд тримає рід.
Хай річ твоя хоч буде з валу,
Однак роби її як слід.

Хороша свитка чи сорочка
Людині настрої підійма.
Та ось, якщо розпалась бочка,
В сім'ї ладу тобі нема.

А ми були не лежебоки.
Бочки робили і діжі

Такі міцні, що сотню років
Не мали течі, ні іржі.

Ми всі були не пришелепки,
За діло брались обіруч.
У нас завжди хватало клепки,
Щоб не розслабився обруч.

Хоча й ходили, було, пішки,
Мозоль, бувало, запече,
А взявсь за діло – зробиш діжку
Таку, що вік не потече».

МОЛОДИМ ПОЕТАМ

Не хвалу, не гонорари,
А в рядки – життєву суть,
Щоб як гонга ті удари,
Кожен міг би їх почуть.

Шліфувати так удало,
Щоб від слова сум зачах,
Доброти щоб більше стало,
Щоб тріщало зло по швах.

У віршах слова – моноліти.
Важлива в них кожна деталь.
Якщо ти зумів їх зварити –
Дзвенітимуть дзвоном у даль.

Якщо всі рядки і всі строфи
З'єднав автогенно без шва,
Не роки, а цілі епохи
Не буде їх їсти мишва.

Ніде не зазнають поломки,
Не стліють слова і рядки.
Їх приймуть далекі потомки,
Як потиск твоєї руки.

*С.Є. Бондар з сином і друзями В.М. Прокопенко, В.І. Рябінін.
Кремінна. 2002 р.*

*Володимир Миколайович та Надія Федорівна Прокопенки
(друзі батька й сина Бондарів) у квартирі С.Є. Бондаря. 2001 р.*

Семен Єгорович Бондар у гостях у свахи Раїси Марківни Горобець.

*Сват Віктор Іванович Горобець
(1929 – 2000 р.р.)*

ЧАСТИНА П'ЯТА

З книги «Краю мій...»

*Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує.*

Т.Г. Шевченко

ГІМН КРЕМІНЩИНИ

Слався, рідна моя Кременщина,
Річка Красна, гучні береги,
Бір сосновий – зелена перлина,
І широкі поля навкруги!

Краю мій, як тебе не любити,
Наших здравниць над тихим Дінцем,
Цих лісів, цих лугів оксамити,
Що нащадкам своїм бережем.

Наша радість у добрій надії,
Не погасне свободи зоря.
Золотих огоньків у сузір'ї
Звеселить новий дім трударя.

Хорошітнуть скрізь наші села,
Мов півонії цвіт навесні,
І звучатиме пісня весела
Над полями у ранки ясні.

Нам до щастя – широкі дороги,
України гучна далина.
О, любов ти моя і тривоги,
Кременщина моя дорога!

ГОЛУБІВКА

Серед степу в широкій долині
Моє рідне квітуче село –
І сади, і гаї солов'їні,
На узгір'ї дзвінке джерело.

Ясночолі навкруг небосхили,
І зелені луги, і поля,
В небесах голуби сизокрилі,
І ранкова сіяє зоря.

Голубівка моя, Голубівка.
Новий день над тобою встає.
Мого роду щаслива домівка,
Незабутнє дитинство моє.

Я до тебе вернуся з походу,
Дорога ти Вітчизна моя,
Буду бачити знов твою вроду,
Як дорідно квітує земля.

Як пливе у небеснім просторі
Вечорами ясний молодик,
Як світанками падають зорі
В тихі води ріки Боровик.

Голубівка моя, рідний краю –
України простори ясні.
Над тобою хай сонце сіяє,
Голосні хай лунають пісні.

31 серпня 2003 року. Голубівська школа (нова побудова).

31 серпня 2003 року. Останні (разом з сином) відвідини Голубівської школи. Біля стенду, присвяченого творчості Семена Єгоровича.

* * *

Я прийшов у цей світ на широкім просторі –
У Донецьких степах навесні.
Пастухом ще малим на стрімкім косогорі
Бачив зорі прекрасні, ясні.

Вони рано мені починали світити,
Розганяючи тьму і журбу.
Із високого дуба, піднявшись на віти,
Я вдивлявся у даль голубу.

Бачив степ золотий і круті перевали,
Як проходив загін партизан,
Як одні по ярах з України втікали,
Інші тут розганяли туман.

А тепер, після бур, мені вдома і в школі
Світить сонце нової пори.
Все до щастя іду, чую в рідному полі,
Як співають пісень трактори.

Мов під рокіт лунких урочистих литаврів
Йду на зустріч своїх юних літ,
Вчусь вести вихованців у сонячні травні,
Своїх знань їм даруючи цвіт.

Моїх років шкільних і студентських веселих
Вже минає остання весна.
В світ широкий іду, сурми кличуть у села.
Мені там є дорога ясна.

1932 р.

* * *

В літа двотисячні ступаю.
Думками лину в даль століть.
В путі до днів земного раю
Незгоди всі перемагаю,

Ловлю життя нетлінну нить.
Небес сіяння наді мною.
Закон моралі у мені.
Стою завжди за тих горою,

Хто проти зла, брехні, розбою
На нашій змученій землі.
Хто для добра у цьому світі
Зробив пізнання ремеслом,

І вмів розмотувати ниті,
Що таємницями покриті,
Тугим зав'язані вузлом.
Хто ділом славиться по праву,

У кого є людська душа.
А в час надгробної відправи
Прожиті дні, мов книжні глави
Своїм нащадкам залиша.

ЖИВИ, МОВО УКРАЇНСЬКА

Живи ти в нас, як стяги малинові,
Як шум садів, як трелі солов'я,
Несу тобі рясний вінок любові,
Українська мово рідна ти моя.

Тебе для вжитку взяв не випадково
Далекий предок, правнукам беріг.
Та злих вітрів зазнало твоє слово,
Кривих стежок, запилених доріг.

Недобрий чин не вмів тебе пошанувати.
Здирав прикраси, наче із мари.
Тебе ненавидів, шпурляв за ґрати,
Та чванству й кривді жити до пори.

Вже сонце правди світить на простори,
Лишає променів ясні сліди,

Змітає забуття і твань покори
Із Котляревського і Сковороди.

Із Українки й віщого Тараса,
Могутнього Франка-Каменяра.
В майбутнє є тобі широка траса,
Як шумним водам славного Дніпра.

* * *

Лунає десь пташиний переспів.
В парку сільському тиша.
Ось вітерець-пустун дмухнув з полів –
Високий явір ледь колише.

Про босоногі роки, давні дні
Звучить тепер в його розмові,
Як корчували тут трухляві пні
І деревця саджали нові;

Як виривали тут гіркий полинь
І будяки колючі голі,
Зганяючи, неначе чорну тінь,
Сліди селянської недолі.

Іду в задумі я між яворів.
Їх шепіт чуть над головою.
Вони нагадують про тих братів,
Що не вернулися з двобою.

ВИСОКИЙ ПАМ'ЯТНИК

Як символ мужності, завзяття,
Простертий наче в даль століть,
Над сяйвом вічного багаття
Високий пам'ятник стоїть.

Не мертве тут його каміння,
Живлюща є під ним земля.
Навкруг життя, садів цвітіння,
Що людські душі окриля.

Ідуть сюди дорослі й діти,
Стрімкі проторюють стежки.
Тут сокорів зелені віти
Голублять надписів рядки.

В рядках імен – односельчани!
Немов живі, стоять бійці,
Живих живіші ветерани,
Безхмарних днів нових творці.

Тут друзі є мої по школі,
Хто теж держав колись перо
І сів зерно в чистім полі.
В строю стоїть мій брат Петро.

Як сурми звук, як гуркіт грому,
Гучних імен гучна луна –
Всіх тих, хто не вернувся додому,
Чиє життя взяла війна.

Вони, як ствердження любові
До сонця й цвіту в мирний день,
Живуть тепер у нашім слові,
В дзвінкому голосі пісень.

СТУПАЮЧИ В НОВЕ ТИСЯЧОЛІТТЯ

Мов велетенську книгу відкриваю,
І днів нових гортаю сторінки.
Немає їм ані кінця, ні краю,
Як водам бистрим вічної ріки.

Нема кінця космічній круговерті.
А доля всім на світі цім одна –
З нас кожен гідний підкоряться смерті,
Якщо огидна не взяла війна.

Та й знов на мир надії в світі мало,
Бо золотий не поділивши клад,

Перекували меч не на орало,
А на потужний атомний заряд.

Щоб знову всі зі страху задрижали,
Сирени гучно всюди загули.
А ми ж бо мирний люд у всіх державах.
Навіщо ж грізні нам оті стволи?

Та вже пора б і всі кордони стерти,
І жить без зброї, горя і калік.
Навчились би боротись проти смерті,
Ступаючи в майбутнє з року в рік.

РОСТЕ КРЕМІННА

Вітрець ледве сосни колише.
А звідки ж над лісом луна?
То пилами сплює тишу –
Будови вершить Кремінна.

І пише історію краном.
О, грамота ця непроста!
Будинок розгорнутим планом
Один за другим вироста.

На лоні долини лісної
Високі портали із плит.
Над ними, як моря прибої –
Небес голубий оксамит.

Тут світла яскравого злива.
Повсюди зникає вуаль.
З горба закосичені іви
В незвичну дивляються даль.

Виходить хатина із ряду.
Лягає бетонний наряд.
Тут місця нема верхогляду.
У прірву пішов бюрократ.

Окрилена молодь, війни ветерани –
Сім'я трударів тут одна.
Все вище здіймаються крани,
Все вгору росте Кременна.

ПОЕЗІЯ МОЯ

Поезія моя – погожий ранок,
Над рідним краєм – ясний день,
Живлющий сік землі, небес серпанок,
Букет нев'янучий пісень;

В широкий світ приваблива стежина,
У серці молодості страж,
В душі живлюща грозова лавина,
Долин завітчаних пейзаж.

Поезія моя – такий неспокій,
З яким по світу легше йти,
Щоб нищить кривду на землі широкій
І сіять зерна доброти,
І будь завжди у творчому шуканні,
Здолавши вигадки пусті.
Щоб слово правди в гордому сіянні
Служило людській красоті.

Поезія моя – крилата птиця
І до висот стрімкий політ,
Ясної мислі, вкутої у крицю,
Міцний нетлінний моноліт.

А В КЛУБІ СВЯТО

Стихає день, а в клубі свято.
Тут море квітів і вогнів.
Тут пісня родиться крилата,
Дзвенить про славних трударів,

Про тих, хто йшов незвичним шляхом
В час злиднів, горя і нужди,

Хто рук своїх гігантським змахом
Куколю з нив стирав сліди.

Під час війни мав перемогу,
А в мирний день як хлібодар,
Уперши в землю свої ноги,
Піднявся славою до хмар;

Високого добився злету,
На вітер не кидав слова.
Тут Липка дивиться з портрета –
В артілі перший голова.

Тут Бугаївський – муж із хистом,
Труда сільського ветеран,
Хто став найкращим трактористом,
Зганяв нужди густий туман;

Хто першим їхав на ділянку
І не один світанок стрів.
Тут славлять тих, хто спозаранку
Спішить на ферму до корів,

Хто бореться за людське щастя
І нас на подвиг окриля.
Тут славиться доярка Настя
І юний тракторист Ілля.

Хвала стійким в життєвім вирі!
Їм праця всюди по плечу.
Хвала і побажання щирі
Людського щастя сівачу!

НОВОРІЧНЕ

Давай же, мій друже, у день цього свята
По келиху вип'єм вина!
Пішло у минуле століття двадцяте –
Відкрилась нова далина.

Лишилися позаду круті перевали –
Побачимо їх лиш у сні.
За мир і за щастя піднімем бокали
За долю, за ранки ясні!

Нам випало зрання пізнати тривоги,
Всього пережить на віку.
Забудьмо ж ті війни, далекі дороги
І молодість нашу гірку.

Сьогодні навкруг нас ясні блискавиці,
Казково прикрашений зал.
Тут хлопці-молодці, стрункі чарівниці
Справляють гучний карнавал.

Тут рясно посіяна й наша обнова,
Новітній комфорт і теплінь.
Запал молодечий і радість святкова,
Є часточка й наших творінь.

Давай, мій ровеснику, в день цього свята
По келиху вип'єм вина!
Щасливе дитинство і юність крилата –
Це також і наша весна.

СКОРО ВЕСНА

Скоро прийде весна, із-за хмар
Стане пісеньку нову сурмити,
І невтомний сівач-хлібодар
Знову поле почне золотити.

Під веселий пташиний заспів
Вийде він, наче гість довгожданий.
Під акорди гучних тракторів
Степ прокинеться, променем тканий.

Сірі хмари на зміну весні
Відпливуть в далечінь неозору.

Буде чуть солов'їні пісні
У вечірню і вранішню пору.

Оживуть і сади, і поля,
Усміхнуться світанки хороші,
Білі квіти впадуть на гілля,
Наче сніжні веселі пороші.

Навкруги вся земля оживе,
Буде пахнути соком медовим.
Теплий дощик мости наведе
В небі з райдуг над лісом сосновим.

Вийду з класу і я, викладач,
А за мною посиплються діти.
Будем слухать, як вітер-сурмач
Стане пісню весняну сурмити.

СВЯТО ВЕСНИ

У шатах зелених розкішного парку,
В казковому царстві сільської краси
До пізньої ночі від самого ранку
Веселі і дружні звучать голоси.

В барвистих оздобах, немов на екрані,
Алея широка, повсюди квітки.
Тут молодь весела і літні селяни –
Труда ветерани, полів маяки.

Немов після битви бійці на привалі,
Сидять хлібороби – сніжком сивина.
На грудях у них ордени і медалі
І в кожному серці буяє весна.

Мов дружна сім'я із єдиної хати!
Тут жарти веселі, багато вістей.
Прийшли школярі трударів привітати,
Немов довгожданих і милих гостей.

Гримлять барабани і грають оркестри,
Сріблясто всміхається сонце із труб.
І маршем завзятих, салютним їх жестом
І піснею славиться доблесний труд.

Чаруючий відгук іде по діброві.
Якої ж то вдачі трудящий народ!
Дорослі і діти в святковій обнови
Взялися за руки, пішли в хоровод.

Під бубон гучний і під звуки гармоні,
В казковому царстві широких алей,
Пісень голосних у гучнім передзвоні
Хлюпочеться радість щасливих людей.

СКОТАР ДМИТРО

Під солов'їні дружні трелі
В гаю зеленім, повнім чар,
Звучать пісні гучні, веселі.
І їх заспіває скотар.

Скотар Дмитро. Всяк чув про нього,
Дебелий стан, орлиний зір.
Недаром Митю ще малого
Прозвали люди «богатир».

Дитинства роки яснокрилі
І юність він веселі мав;
Ще з перших літ життя в артілі
Худобу в полі доглядав.

Носив гирлигу, хліб у торбі
І сірячину до колін,
Любив простори крутогорбі,
Пташок веселий передзвін.

Як тільки жайворон з піснями
Весну приносив на крилі,

Ходив розлогими ярами.
Йому вклонялись ковилі.

Лиш зверне череду з доріжки,
Загра в сопілку на зорі –
І в танець підуть босоніжки,
Луна десь ходить по горі.

Бувало, Митя ще у лузі,
А голос ллється на лани.
І всі завидували друзі
Співцю степної даліни.

ПАРК НАД АЙДАРОМ

Розкішний парк, ти знов переді мною,
Під мирним небом, повний чар.
Дзвениш піснями літньою порою.
Тобі зрідні ріка Айдар.

Неначе в люстерку, твоя там врода –
Відбиток райдужних прикрас.
В суворі дні війни під час походу
Тебе я згадував не раз.

В душі ти оживав, як цвіт прекрасний,
При згадці літніх тих ночей,
Серед яких палав завжди незгасний
Вогонь закоханих очей.

Ішов на рідний край наш ворог клятий,
Посіяв морок між людей.
Жадав тебе він зовсім затоптати,
Зганьбить красу твоїх алей.

Тебе він рвав, ламав, як звір від злості,
Шпурляв у грязь твоє гілля.
Та ми зламали шию тому «гостю»,
Щоб знову квітнула земля.

Багато віддавали крові й сили
В боях жорстоких і в труді,
Щоб знову тут кохалися й раділи
Дівчата й хлопці молоді.

Шуми ж, мій парк, щоденно і щонічно!
Навкруг нехай звучить луна!
Нехай дзвенить і не порветься вічно
Життя натягнута струна!

НАША ШКОЛА

Пройди по алеї до нашої школи,
До квітів яскравих, де клумба рясна.
Пізнаєш красу – не забудеш ніколи,
Як дише і сяє там цвітом весна.

Будова червона в земному цім раї
Як світоч тут славиться сотню вже літ.
А поряд ще вища нова виростає.
Вже сходи вкращає блискучий граніт.

Вже тесля невтомний пристукує рами,
Вставляє широкі й прозорі шибки.
У світлих кімнатах осінніми днями
Веселі малята розкривють книжки.

У класі новому в урочистій тиші
Учитель розкаже про старших братів,
Хто мури заклав, ці кімнати затишні,
Хто сад цей чудовий і квіти ростив.

Пройди ж по алеї до нової школи,
Де квітне вже клумба і друга рясна.
Пізнаєш красу – не забудеш ніколи,
Як дише і сяє там цвітом весна.

ОДНОДУМЦЮ

Для товстосумів гріш – мірило,
Щоб рахувати бариші.
Твоєму ж, друже, серцю миле
Лиш те, що родиться в душі.

Ти цим достойним будеш раю,
Бо тільки мислями багач.
Усе ти роздаєш, що маєш,
І не береш ніяких здач.

У тебе є висока мрія.
В естві твоїм завжди весна,
Любов і віра, і надія.
Тобі і старість не страшна.

Іди до неї без оглядки.
У неї є своя краса,
Якщо у совісті все гладко,
В душі нема ніколи пса.

Тобі я зичу жить, творити
На користь людям довгий строк.
Нехай такими будуть діти,
Який для них даєш урок.

ІВАНУ САВИЧУ***У день 80-ліття***

Від чистого серця вам років без ліку
Веселих бажаю прибавки,
Творіння прекрасне, барвисте, мов квіти,
Давати з гарячої плавки;

Тримати ще довго міцними вітрила,
Мій друже, труда ветеране.
Все те, чим душа у житті дорожила,
Хай вашою радістю стане.

У шумі стодзвоннім життєвого виру,
Як сонце ясне над Айдаром,
Світить для вселюдського щастя і миру,
Щоб роки минали не даром.

Хай згинуть недуги, всілякі незгоди,
В душі хай не гасне горнило,
Щоб серце поета жило для народу,
Піснями новими трубило.

Щоб рідної мови слова не старіли,
Тіснились на білім папері,
По світу широкім летіли, мов стріли,
Мов ті голуби білопері.

ПРОЩАЙ, СЕЛО!

Прощай, село, дзвінка долина,
Мій рідний край, мій рідний дім.
Колись вернись, а може сина
Ти приймеш мешканцем своїм.

Рушаю в путь. В душі тривога.
Високу честь тобі віддам.
Вклонюся з ветхого порога
Твоїм просторам і садам.

На труд стодзвонно кличе місто,
Немов якогось мудреця.
Встає дорога променисто
На берег славного Дінця.

Тебе я в думках буду бачить
І в час крутого віражу
Життя мого. Любов гарячу
Завжди до тебе збережу.

Красу твою і горду славу,
І шум твоїх гучних дібров

Я виллю в пісню величаву,
Що будить радість і любов.

Прощай, село, сага зелена,
Повита в ранкову росу.
Криллатих мрій достиглі зерна
У світ широкий понесу.

ВІРМЕНІЇ

Після землетрусу

Тяжкий біль у людей на моїй Україні
За твої, наша сестро, невітшні діла,
За гіркі твої сльози по тих, що в руїні
Нам стихія живими піднять не дала;

По всіх тих, хто навічно лишився в могилі,
Хто лиш буде в легенді, в словах мудреців.
О слова! Вони в'януть в гіркому безсиллі,
Коли йдеться про масу в каміннях мерців;

Коли йдеться про згубні такі круговерті,
Підземельні удари підступних вогнів,
Що і падали школи, як ветхі мольберти,
А в них – діти, чий голос недавно дзвенів.

Наче й зараз гудуть нам сполохані дзвони
Про всіх тих, хто в руїнах сконав.
Ми на поміч пішли. Для живих ешелони –
Для тепла і добра добрих душ наших сплав.

Ми на поміч пішли в час твоєї неволі.
На путі нам не висла скеляста гора.
Над тобою схиляються наші тополі,
А Севан твій відбився у хвилях Дніпра.

У ФАШИСТСЬКІЙ НЕВОЛІ

Десь поділись мої думки.
Бачу привид, наче сон –
Потяг мчить стокілісний,
Не звичайний, а експресний,
Мчить все без перепон.

Пролітає без зупинки,
Швидше всіх швидких машин.
А колеса – невидимки
Мерехтять, як ті пір'їнки,
Вітром кинуті страшним.

Паротяг лишає хмари –
Смуги диму в даліні
І сигнали, мов фанфари,
В ці тенета, в ці кошари –
Наче заклик до борні.

Наче гуркіт від гармати.
Аж земля дрижить навкруг.
О, якби ж залізні грати
Міг оці я поламати,
Вийти з горя і наруг.

Вже ж мені страждати годі.
Сів би я на потяг цей.
Зупинився б десь на сході
У веселім хороводі
Милих друзів і дітей.

У КАМЕНОЛОМНІ

Якби це був такий я геній,
Як славний Пушкін чи Дідро
Та був при мудрості ученій,
Та мав наточене перо;

Та ще були б ті справжні сили,
Щоб змалювать у творі міг,

Як нам нахаби зупинили
В цім пеклі сонця кругобіг.

Як хмар цих чорних під покровом
Віч-на-віч нас звели зі злом,
Де вбивця ходить із пістолем,
Немов із чорним помелом.

Сказав би правдоньку святую
І дав би їй могутній лет.
Врагу і зраднику-нехлюю
Були б слова, немов багнет.

Не пожалів того б ні трохи,
Хто став на боці вражих змов.
Слова гучні я взяв би в строфи
З рясного древа різних мов.

Хоча такого поліглога
Схопив би враз ворожий крук,
У скелях цих серед болота
За це повісив би на сук.

ЙДУ В СЕЛО

Йду в село, довгі гони долаю.
По рівнинах іду, по горбах.
Сонце сіло за пруг небокраю
І промінням зависло в дротах.

Навкруги бачу рідні простори,
Перелоги, луги запашні,
Наче ткані шовками узори
По роздольній моїй стороні.

Трави шепчуть мені, що віднині
Всі дороги ведуть до села...
І я йду ось під обрії сині,
Хоч нема ні двора, ні кола.

Мов на крилах, однак туди лину –
В рідний край. Чужина – до пори.
Сную думи, дивлюсь на долину.
Чую голос дзвінкий дітвори.

Бачу школу, доріжку до неї,
А над нею ясний молодик,
Білі хати, неначе лілеї,
У дворах повз ріку Боровик.

Там знайоме віконце моргає,
Наче там негасимий вогонь.
В голубину вдивляюся зграю,
На широку дивлюсь оболонь.

О, які там ясні небосхили
І яка навкруги благодать!
Над рікою сади забіліли,
На лужку – запашна сіножать.

ПРАЦЕЮ ОКРИЛИВСЯ

Жив чоловік без радості,
Все добивався вмлості.
А як дійшов до старості,
Вмирати не хотілося.

Життя ж бо стало кращати
У краї нашим сонячним.
Чого ж іти до пращурів,
Де холодно і поночі?

Чим десь літять за хмарами
Дорогами небесними,
Не знатися з базарами
І радісними веснами;

Чим ці сади і вулиці
Безтрепетно покинути,

Рішив ще понатужитися
І вік новий зустрінути.

Хоча бував під грозами,
Та все ж не те, що в синяві.
Радів старий прогнозами,
Що здалека навіяні.

Що підуть нові парості,
І все на краще зміниться.
І пенсія по старості
Дворазово підніметься.

Ніде не бравши глоткою,
В майбутнє щастя ввірився.
Не мріями солодкими,
А працею окрилився.

БЕЗСМЕРТЯ

Безсмертя – не прояви чуда.
Це є величава споруда.
Не бійся ні поту, ні диму,
Клади цю споруду незриму.

Під небо, під обрії сині.
Невтомно клади по цеглині.
Спірайся на брили, на плити.
Старайся її завершити.

Допоки є сонце і хмари,
І ярого серця удари,
Будови найвищої грані
Досягнеш, мій друже, в дерзанні.

В години щасливі досвітні
На сходинки станеш гранітні.
І може тоді ще не смеркне,
Коли вже настане безсмертя.

НАШИМ ПОДРУГАМ

Нехай пісня дзвенить, не стихає
Про найкращого друга життя,
Хто для нас у веселім розмаї
Творить світ і людське майбуття.

Хто з дитинства приходиться у казці,
Як чаруючий відблиск срібла,
Хто плекає потомків у ласці,
Дає силу, навчає добра,

Хто й старих спонукає молодіти.
Серед бур, серед грізних ночей
Черствих душ розбиває граніти
Лише поглядом добрих очей;

Хто на фабриці в шумі стодзвоннім,
На лану, у своєму дворі,
У шкільному житті невгомоннім
Славить труд від зорі й до зорі;

Хто схиляється в білім халаті
До недужого ніжно чолом
В нашім домі і в тихій палаті,
Хто стоїть над обіднім столом.

Хай же пісня дзвенить, не старіє,
Про подругу звучить голосніш,
Хто серця нам ласкає і гріє,
З ким іти по землі веселіш.

* * *

Мав би хист я великого зодчого,
В добрий час, у короткий би строк
До серденька твого непорочного
Звів би сам через хвилі місток.

За рікою пройшовся б поляною,
Де біліє твій дім-теремок.
І ти піснею стала б весняною,
Від гірких боронила б думок.

О тоді б, наче зір полуницями,
Що яскраво мигочуть вгорі,
Я очей твоїх синіх криницями
Любувався б всю ніч до зорі.

Не стояв би тоді я над прірвою
Серед цих ось потоптаних трав.
В солов'їному хорі під івою
Дивну б казку любові пізнав.

* * *

Як тільки скінчилась війна,
Вляглись тривоги немалі,
Стояли ми біля вікна
Сільської школи, вчителі.

Була тоді якраз весна
В країні змученій моїй.
Немов з небес зоря ясна
Всміхнулась ти мені з-під вій.

Стояли ми біля вікна,
У росяну вдивлялись рань.
Нас днів майбутніх далина
Тоді манила до кохань.

Бува ж, що й літ кінець гряде,
А з неба зіронька впаде,
І так зуміє покорить,
Що вся душа твоя горить;

Розвіє тугу, наче дим, –
І знову станеш молодим.

ТВОЄ ВІКНО

Прийшла зима на зміну літа,
Снігів розкидала руно.
Поміж дерев ясна просвіта
Відкрила знов твоє вікно.

І знов душа заговорила,
Думкам не стало перепон.
Стою і мислю: моя мила
Прогляне також поміж крон.

У цю терпку холодну днину
Побачу знов свою весну,
Коли вона хоч на хвилину
Пошле усміщечку ясну.

В роботі я своїй щоденній
Радіти буду і рости.
О, в цьому світі гине й геній,
Якщо не знає доброти.

МЧУ ДО ТЕБЕ

Мчу до тебе на бистрій машині
По розлогих донецьких горбах.
Сонця диск зупинивсь на вершині
І промінням завис у дротах.

Степовий вітерець обганяю,
Мені стелеться путь золота,
Бо ще диск не скотивсь з небокраю,
Не лягла на мій шлях темнота.

Навкруги неозорі простори –
Все поля та луги запашні,
Пшениці та жита, наче море,
А за ними село вдалині.

Там видніє висока веранда,
Проти сонця шибками сія.

Біля хати червона троянда,
Наче добра усмішка твоя.

Мчу до тебе, в дорозі радію.
Не страшні перевали мені,
Бо на того я маю надію,
Хто розпалює в серці вогні.

ВЕСІЛЛЯ НАД ДІНЦЕМ

Там, де річка в два коліна,
Вітер дуба колиха.
Ждала з Армії Поліна
Свого друга-жениха.

Як минуло вже два роки –
Розцвіли рясні сади.
Чорнобривий, чорноокий
Повернувся вже сюди.

У веснянім Павлограді –
Прибережних верб гряда.
По асфальту – чистій гладі
Їде пара молода.

А за нею із піснями
І дорослі й дівчора
«Жигулями», «Москвичами»
Підкотили до двора.

Звідусіль тут добрі люди
І пісень рясний посів.
Розійшлась луна повсюди
Від веселих голосів.

Звідусюди: «Горько!», «Горько!»
Голос дружний не вгава.
Краков'як, гопак і полька
Увійшли в свої права.

О, яке веселе свято!
Ще такого не було.
Знайшли в ньому молодята
Свого щастя джерело.

Не забути їм довіку,
Як стояли під вінцем,
Радість світлу ту велику
В час весілля над Дінцем.

* * *

Згадав тебе я знову, мила,
Веселі миті з давніх літ,
Як ми до школи вдвох ходили –
Діток пускали у політ.

Ти честь свою хранить уміла,
Взірцем щоб стати для села.
Душі палання, трепет тіла
Лиш для добра у світ несла.

І знала ти, що другу вірність
Найліпша в світі є краса,
Яка породжує покірність,
Таку любов, що не згаса.

І знали ми: прожити разом –
Не скласти хатку з паличок.
Всього основу – мали розум
Для людства й рідних діточок.

Та все це – наче за туманом.
Веселих днів умчала рать.
Вже не дістать їх і арканом.
Їх не зустріти, не догнать.

Хоч буду я достойним раю,
Не вибить долі з серця клин,

Бо все в житті перемагає
Недобрий недруг – часу плин.

ПРИМОРОЖЕНІ КВІТИ

В день твоїх іменин у холодному січні
По снігу я іду. Залишаю сліди,
Де чорніють хрести, наче знаки готичні,
Де пристанище ти вже знайшла назавжди.

Над тобою схиляються в інеї віти,
Горобина журна, і тополя стара.
На могилі твоїй приморожені квіти.
Лиш коріння цих квітів в землі не вмира.

Не здолає ніщо животворної плоти –
Ні морози тріскучі, ні сніжна пурга.
І душі твоєї добрій в космічній польоті
Буде вічне спасіння, моя дорога.

На могилі твоїй ще розквітнуть і квіти
І покрийється зеленню все навкруги.
Тільки жаль, що тебе вже тепер не зустріти.
Лиш одна є надія – побачить ві сні.

Хоч мені й недалеко вже теж до причалу,
Все частіше дивлюся у землю сиру.
А, здається ж, недавно з цього перевалу
Виглядав я тебе, зустрівач молоду.

І в науку ішов, і трудився до поту,
Як і ти, все віддав за Вітчизну свою.
Та й тепер ще в строю, бо не скінчив роботу
Свого віку крутого на самім краю.

На могилі твоїй приморожені квіти.
Я вдивляюся в них, у тополю стару.
Ще й подумав: судилося всім нам лишити
І ці зими, і весни, і сосни в бору.

ГОРОБИНА НАД ХРЕСТОМ

Родилась ти біля Ростова.
Була недавно лиш ростком.
А вже шумить листва – обнова.
І чутна в ній вітрів розмова,
Немов молитва над хрестом.

Струнка, висока горобина
Думок навіяла мені.
З тобою вся моя родина,
Моя печаль, дочки і сина.
Дубовий хрест в твоїй тіні.

Матусі добрій у могилі
Ти навіваєш вічний сон.
Тут наші всі плачі безсилі,
Бо долі злій і Божій силі
Ніде немає перепон.

Родилась ти біля Ростова.
Тепер ось тут, у нас ростеш.
А прийде час – пора сувора,
І змовкне ця твоя розмова.
Земля тебе покриє теж.

ВІНОК ПОЛЕГЛИМ

В травневий день цей урочистий,
Як дар весни, як блиск кристалу,
Бійцям несем вінок барвистий.
Кладем його до п'єдесталу.

Нехай співають пісню нову
Степні вітри устами листу
Про вільний труд і всі обнови,
Про юність нашу пломенисту.

Нехай гудуть на повні груди,
З високих веж лунають дзвони,

Щоб встали скрізь розкуті люди, –
Змели воєнні полігони.

За мир ідуть широким фронтом
Війною втомлені народи.
Встає зоря над горизонтом,
Зоря безсмертя і свободи.

Бійцям прославленим, із хистом,
В бою міцнішим від металу
Несем вінок рясний барвистий.
Кладемо його до п'єдесталу.

МІНІАТЮРИ

Не лиш плита надгробна й грати
Про мене можуть нагадати.
Я ще знайду в собі уміння,
Щоб залишити ще й творіння.

Покіль живу, ще по плечу,
Щоб запалить ясну свічу
Своїх думок, своїх ідей
В серцях освічених людей.

* * *

Чужої думки слухати дарма.
Хай твій слуга хоч буде геній.
Якщо не маєш власного ума –
Профан ти в практиці щоденній.

* * *

Думок наївних перепляси
Збери у жмут і в прірву кинь.
Лиш розуму лишай запаси
На користь інших поколінь.

* * *

Принизивши ми Божу волю,
Виходим часто з-під контролю.

Як при Адамі та при Єві –
Всі справи нехтуєм життєві.

* * *

На життєвім перевалі
Поведи себе уміло –
Всі незгоди, всі печалі
Скинь із себе, мов кайдани,
Що вриваються у тіло.

* * *

Якщо лишився ти вдівцем,
Не будь гультьєєм – будь творцем.
І не шукай собі прислуг –
Скоріш позбудешся недуг.

* * *

Собі щастя знайти – це непросто,
Хоч досяг уже вищих наук.
Щоб не вийти із власного росту,
Не сідай на підрублений сук.

* * *

Напевно, знають навіть діти,
Що сил не буде, ані сну,
Якщо неробою сидіти –
Погоду з моря ждуть ясну.

* * *

Хоча й таке буває стерво,
Що не працює цілий вік,
А має долари і євро,
До моря їде кожен рік.

В такого є красуні-дамі,
Бо змалечку базікать звик,
Ніде не держить за зубами
Свій натренований язик.

* * *

Якщо незгоди напосіли,
В естві блукає власне горе,
Лиш відчуття своєї сили
Облудну низість переборє.

* * *

Проміння прогляне й кризь віти
І думку розбудить ясну
Тому, хто не звик животіти,
В негоди знаходить весну.

* * *

Вже десь поділась та весна,
Що золотом проміння сіє,
І мрій ясних несе сповна,
Любов і віру, і надії.

Нема того, що мав, що міг...
Неначе стало все обманом.
Буття широкий переліг
Вже покривається туманом.

Немов незрима помело
Колишніх мрій згрібає перла.
Все те, що є і що було,
Безжально кидає у жерла.

* * *

Якщо ти, падаючи з ніг,
Зробить задумане не зміг,
Ловить однак не треба гав,
Щоб все дісталосся для Сав.
Не падай духом, не мовчи.

Перо гарненько відточи.
Сурми пісень на повні груди,
Думок зізвавши сильну рать.

І за тобою підуть люди,
І труд твій будуть цінувать.

* * *

Плідних дум уродило немало.
Їх зібрать би й пустить у віки,
Перевеслом зв'язавши удало,
Як матуся рідненька, бувало,
В полі жито в'язала в снопи.

В самий розпал веселого літа
Скільки нам, малюкам, було див,
Як старенький дідусь наш, Микита,
Щоб із колосу порскало жито,
Ті снопи на току молотив.

Не забуду я те стоголося,
Як зернятка летіли з трухи.
О, якби це мені та й вдалося
Плідних дум таке мати колосся,
Щоб нащадки взяли із строфи.

* * *

Вже меркне зоря моя давня,
Крізь роки махає вже чорним крилом.
Та все ж не вмира поривання
Рішучий зробити в житті перелом.

Візьмусь, позганяю із серця
Всю погань, всю нечисть, всю темінь здеру,
Все те, що гіркіше від перцю,
Що буде підвладне моему перу.

ГРОЗА

Йшов до стійла я від ставу –
До скотини, де курінь.
Навкруги – хліба і трави,
Наді мною – неба синь.

Сяйвом сонця все повито.
Відганяю мошкару.
Бачу: зайчик – шмиг у жито.
Я за ним – шукать нору.

Та й потрапив у халепу –
Хмару гонить вітерець
Із-за гірки серед степу,
Мов отара йде овець.

Блискавиці, наче з горна,
З тії хмари блись та блись.
Смуги сірі, смуги чорні
В небо синє піднялись;

Обступили, наче мури,
Простяглись серед полів.
Мов озвалися бандури –
Грім у хмарах заgrimів.

Дощ пустивсь – вода потоком.
Наді мною лясь та лясь.
Я біжу. Вже ось толока.
Де ж скотина?.. Розбрелась.

Прохолодою подуло,
А вода – в одне русло.
Глядь – курінь перевернуло
І в яругу понесло.

Мав із нього я дубину –
Пригодилась лиш лоза.
Поки всю зібрав скотину,
Десь поділася гроза.

ЖАРТИ, ГУМОРЕСКИ

ДЕТАЛЬ

Шофер Гаврило випив пляшку.
З кабіни глянув на Палажку,
І тут – аварія, на жаль.
Наткнувся на стовп – відбив деталь,
І сам у прірву рівчака
Летів з машини сторчака.
Деталь шукав – знайшов поліно.
Звихнув стегно, розбив коліно.
Хребет болів і сором пік:
«Навіщо ж я дивився вбік?»

«ДУЖЕ ЖМУТЬ»

На зборах з рання і до ночі –
Весь день словесна каламуть.
Старий Охрім уже без мочі
Озвася: «Ну, таки ж і жмуть!»

«Кого тут жмуть?» – як постріл ззаду.
Старий оглянувся і завмер:
За ним стоїть хранитель влади,
При боці трога револьвер.

«Ти що, дідусю, проти власті?!» –
На діда наганяє страх.
А той: «Та бачите, напасті:
Ботинки жмуть щось на ногах».

«Та ти ж, негіднику, он босий.
На кого в тебе така лють?»
Старий аж зблід, рятунку просить:
«Пробачте, зняв, бо дуже жмуть».

ПРО ДЖИНСИ

Купувала молодиця
Нові джинси доньці Галі

Ще й спитала продавщицю:
– Чому лисі, полиняли?

Та ось раптом із-за спини –
Чиясь мисль неблагородна:
– Річ пошита ця з ряднини
Й тільки для стилиаги модна.

КАВУНИ

У пам'яті моїй понині –
Сільська дорога з далини,
На возі в діда – жовті дині
І товстопузі кавуни.

Поскрипують колеса косі –
Аж по селу іде луна.
А вслід хлоп'я біжить і просить:
– Дідусю, дайте кавуна!

А той вже знає карапуза, –
В руці найбільшого трима.
– Візьми ось цей і їж від пуза,
У тебе ж батечка нема...

В АВТОБУСІ

Мчить автобус по Донбасу.
Людей повно. Хто куди...
На проході в тісній масі
Старий дід... без бороди.

Піт із нього котить градом,
Бо стовбичить довелось.
А сидів тут зовсім рядом
З юнаків знайомий хтось.

Дід мовчати не охочий,
Мавши смілість про запас,

Запитав:
– Шановний хлопче,
Де це міг я бачить вас?

Той зробив гримасу хмуру,
Наче слів не зрозумів,
Лиш погладив шевелюру,
Блиснув золотом зубів.

Не піднявся. Сказав поволі
Крізь усмішечку криву:
– Ви ж учили мене в школі.
Пам'ятаєте Сову?

ОСЕЛ-КЕРІВНИК

Старий Осел мав довгі вуха,
Хвостом крутив і був ледащо.
Порад він нічийх не слухав,
А Бджіл з роботи гнав ні за що.

У себе за столом і в залі
Бувало, він кричить і злиться,
За допомогою моралі
Він обривав трудягам крильця.

Та ось прийшло сюди неждано
Якесь задрипане Ослятко.
Хоч ремесла воно не знало,
А все було у нього гладко.

Воно здружилося з Ослами.
Між них копалось у полові,
А Бджіл шмагало копитами.
І це подобалось Ослові.

А ЯК ЖЕ НАМ, БДЖОЛАМ? *

Якось весною в час цвітіння
До болі скривджена Бджола,

Турбуючись про покоління,
 Звернулась чемно до Осла:
 – Прийми, шановний, на роботу.
 Не можу жити без польоту.
 Чим нудьгувать мені в кутку,
 Я людям наношу медку.
 Зі мною в пасіці твоїй
 Трудитись буде цілий рій.
 Осел тут їй:
 – Навіщо нам твої рої,
 Коли тут я і шибаї?
 До того, правди ніде діти,
 Від меду в нас відвикли й діти.
 Я сам не гам, другим не дам.
 – А як же нам тепер, Бджолам?

КРИСЛАТИЙ ДУБ

Садок вишневий коло хати
 Колись дідусь мій посадив.
 Хотів нащадкам передати,
 Та мало стало в ньому див.

Дерев корявих сохнуть віти,
 Блідніє листя бахрома.
 На давній клумбі в'януть квіти.
 Краси колишньої нема.

Старіють вишні, йдуть бо роки.
 Не той їх шум, не та луна.
 Вже їх снагу, живлющі соки
 Нальотний вітер поглина.

Лиш дуб крислатий серед саду
 Веселим шумом своїх віт
 Немов усім дає пораду:
 Живіть як я – по триста літ.

ТУГА ЗА ДУБОМ

Моя сільська зелена вулиця
Ген, ген простерта до ланів.
Тополя там за дубом журиться
За тим, що з нею гомонів.

Стояв той дуб до неї профілем,
Життя гучного бачив плин.
Та ось прийшов ділок непроханий
Й зрубав його собі на млин.

Гадав, що давнє не повернеться,
Багатство все чуже загірб
І борошно з чужого зернечка
Молов собі на білий хліб.

А нам кору дробив під жорнами,
Аж вили снасті на валу.
Людей він заставляв голодними
Робить роботу немалу.

Та люди знали інші правила, –
Що в хліб не йде кора чи хмиз.
Взяли ділка того й направили
Під жорна головою вниз.

ЧОБОТИ В ГРЯЗІ

Хоч чоботи резинові
Були у Савки й по нозі,
Та як ішов низиною,
Не витяг із грязі.
Ішов додому росами,
Ступав ногами босими.
По самі вуха й ніс
В грязюці був, як біс.
Він схожий був на робота,
І сам себе питався:
«О, де ж ви, мої чоботи,
Чого ж я нахлистався?»

ПОЗБУВСЬ ШКІДЛИВИХ ЗВИЧОК

Безвільний Савка без причин
 Курити кинуть був не в змозі.
 А йдучи якомсь по дорозі,
 Де транспорту невпинний плин,
 Він, зупинившись лиш на мить,
 Щоб цигарчину прикурить,
 Схопив такого стусана в стегно,
 Що й до цих пір не гоїться садно.
 Тепер, щоб не було таких сутичок,
 Позбувся неборак шкідливих звичок.

САМОХВАЛ

Замість того, щоб для миру
 Користь дати і сил у міру,
 Розбудити думку щиру,
 Яка б люд вела із виру,
 Самохвал здира сатиру.
 Про чиєсь лепече діло,
 А своє, мов засліпило.
 Гудить п'янку і розлуки,
 Та брудні в самого руки.
 Не вбача свої хвороби –
 Грубіянство, пиху, лінь.
 Лиш для власної утроби
 Має тисячу хотінь.
 Правда, є у нього дар –
 Хитро вибить гонорар.
 Але ж нам не гонорари,
 А в рядки б життєву суть,
 Що як гонга ті удари
 Міг би всяк в собі відчуть;
 Шліфувать слова удало,
 На таких би наждаках,
 Щоб добро перемагало
 І тріщало зло по швах.

НА ПЕРЕПРАВІ

Бувальщина

До негоди мавши звичку,
Мокра спина – не біда.
Але як же через річку?
Через міст пішла вода.

Що робить? Біда та й годі.
Вже й поїздці тій не рад.
Кажуть, можна на підводі,
Тільки треба взяти наряд.

Я в контору, я в бригаду –
На конюшню за село,
Щоб одержати по наряді
Хоч яке-небудь тягло.

Ось конюшня. На проході
Їздовий і конюх Шур –
Сидять, бачу, на колоді.
Був, як видно, перекур.

– Здрасте, здрасте, – привітався
І дістав нарядний лист.
Дядько-конюх розібрався,
Що там пишуть, що за зміст.

Потім він потяг цигарку
І сказав собі під ніс:
– Коней нам для вас не жалко,
Тільки ж тачка без коліс.

Я постояв на порозі –
Слухав, як гуде вода.
Раптом бачу: по дорозі
Їде скупник Коляда.

Коні в нього справні, дужі,
Нова бречка аж рипить.

Я біжу через калюжі –
Не впускаю добру мить.

На тій бричці клажі круто:
Повно шкіри і кісток.
– Їду, – каже, – по маршруту
У район через місток.

Сів до діда я на кожі.
Їхать м'яко, не біда.
Сидимо, немов у ложі:
Я і скупник Коляда.

Коні силяться безвинні,
Ледве тягнуть до води.
А як їхали в подині,
Коні стали в Коляди.

Що робить? Біда та й годі.
Ні рятунку, ні порад,
Ні пішком, ні на підводі,
Ні вперед, ані назад.

Думу думали на возі,
Та й рішили до пори:
Класти кожі по дорозі,
Як це роблять шофери.

Слали кожі під колеса,
Пхнули воза з усіх сил –
Добиралися до плеса,
До місточка без перил.

Дід за шпиці воза крутить,
Я вчепився за кілок,
Щоб не збитися з маршруту
І потрапити на місток.

Грязь, як тісто, замісили,
Глибше метра... Та куди!
І не стало раптом сили
В мене, в діда Коляди.

Не доїхавши до броду,
Путь міняючи свою,
Стали правити підводу
На ту саму колію.

Стали ми на біса схожі:
Вуха, спини – все в грязі.
В Коляди не стало кожі,
В мене туфлі на нозі.

В діда – кучерське уміння
Щось сказати по прямій...
Він згадав тут і правління
Й бригадира, що в... чайній.

– Якби, – каже, – не сиділи
І не ждали вказівок,
Тут би дамбу вже зробили
Й підняли по ній місток,

Ми ж бо люди всі завзяті.
Та на це і сил не жаль.
Дай лиш в руки по лопаті
Й буде ціла магістраль.

ДОБРІ СПРАВИ

Щоб зробити добрі справи,
Розходився голова –
Всіх зібрав до переправи:
Муж чи жінка, чи вдова.

Тільки сонечко за бором
Засвітилось на горі,

Обізувались передзвоном
Лісоруби й теслярі.

Натягали довгі троси,
Били палі ковалі,
Товстеленні клали стоси,
Забивали костилі.

Загули навкруг машини.
Трактор з плугом на крюку
Землю зрив у три аршини,
Сполох кинув на ріку.

Всі взялись за добру справу –
Засипали каламуть,
Щоб зробити переправу
Не аби яку-небудь.

Без наказу й перевірки
Штиб носили з-за млина,
Нечисть всяку із задвірків,
Щоб служила і вона.

Хто з мішка, а хто з подолу
Землю сипали додолу.
Не боялись мазать рук,
Щоб не знать в дорозі мук.

Над болотом, над затоном,
Де багnistий був ярк,
Встала дамба під гудроном,
А по ній – новий місток.

ЧАСТИНА ШОСТА

Спогади

ЯК СВІТЛО І ДОБРО

Семен Єгорович Бондар – мій старший друг, колега, співавтор (це стосується пісень «Проводжаючи сина», «Моя Голубівка»).

Багато зустрічей з ним за роки нашого спілкування запам'яталися мені назавжди – як Світло і Добро.

Ми познайомилися ще на початку 70-х років минулого століття. Тоді активно діяло Кременське творче літературно-музичне об'єднання. Одним з авторів об'єднання був С.Є. Бондар – поет милістю Божою, добра, чутлива душа, людина з великим життєвим досвідом.

Семен Єгорович – учасник Великої Вітчизняної війни, колишній в'язень фашистського концтабору, педагог з великим стажем (викладав німецьку мову, латинь). Він чудово знав рідну українську мову, добре володів російською.

Мій друг був дуже скромним у побуті. Він говорив, що живе за таким принципом: на першому місці у людини повинно бути багатство духовне, інтелектуальне., а не матеріальне. Не випадково на сороковини пам'яті С.Є. Бондаря я опублікував вірш «Ставлення мого старшого друга до державних нагород».

Про чутливу, закохану у земну красу, душу Семена Єгоровича свідчить його тяжіння до музики. Він уже в зрілому віці опанував скрипку.

Останнім часом нам, активістам товариства шанувальників української мови і культури, доводилося багато концертувати. Майже завжди Семен Єгорович виступав не тільки як письменник – автор ліричних, гумористичних поезій, прозових творів, а і як скрипаль. Його скрипковий репертуар складали класичні твори, а також кращі зразки українського, російського, білоруського... музичного фольклору. Виступи Семена Єгоровича в іпостасі скрипаля завжди, будь-якою аудиторією, сприймалися з ентузіазмом і неприхованою цікавістю. А українська народна пісня «Гречаники», яку ми грали удвох, була «хітом».

Я не пам'ятаю жодного випадку, коли б Семен Єгорович Бондар говорив щось зневажливе, образливе на адресу когось із колег чи сусідів...

До критики творів своїх колег Семен Єгорович вдавався тільки у відповідь на прохання самих авторів.

Про свою любов до рідного краю, жінки, сім'ї, про любов до

життя С.Є.Бондар неповторно і талановито сказав у своїх поетичних і прозових творах.

У деяких поезіях, як, наприклад, вірш, присвячений Т.Г.Шевченку «У Каневі», С.Є.Бондар сягає рівня геніальності.

За багаторічну активну діяльність у царині «Просвіти» Семена Єгоровича Бондаря нагороджено медаллю «Будівничий України». Семен Єгорович пишався цією нагородою... А ми, його друзі, – пишаємося ним.

*Анатолій Васильців,
колишній керівник Кременського творчого
літературно-музичного об'єднання «Колос»,
керівник Кременського районного осередку
Всеукраїнського товариства «Просвіта».*

БЛАГОСЛОВЕННИЙ ЗАПОВІТ

Пам'яті Семена Єгоровича Бондаря

Хмарки пливуть по небу... Там і сонечко сія;
у мареннях і мріях сам туди тягнусь і я.
Даруйте мені, друзі, і даруй мені, сім'я, –
вже покидає вас душа моя.
Поволі час нас убива повтором сірих днів...
Усе довкіл я «фарбував», як міг і як умів...
Багато в світі мрій, думок..., багато марень, снів...
Господня ласка є... і людський гнів...
Свій шлях земний у цім житті я до кінця пройшов. –
Стоптав немало на взутті підборів, підошов.
Багато бачив, чув і знав... І говорю я знов:
Є в світі дар безцінний: то – любов.
... І діти, і онуки..., весь мій неповторний рід.
Я вас любив... і вам з небес ще надішлю привіт.
Живіть під сонцем золотим багато світлих літ.
Залиште на Планеті добрий слід. –
Це мій благословенний заповіт.
...І хай не перерветься наш політ!

Анатолій Васильців.

ЧАСТИЧКА МОЕЙ ЖИЗНИ

У каждого человека в жизни бывают тысячи встреч. Большинство из них мимолетны и навсегда уходят из памяти, но каждому из нас судьба дарует порой мгновенья, порой – дни и даже годы общения с людьми, которые становятся частичкой твоей жизни, даже самого тебя.

Об этом все чаще думаю теперь, когда уже нет в живых человека, близкого по духу, взглядам, который не только по образованию, профессии, но и по состоянию своей души всегда был Учителем. Учителем для своих учеников, своих детей, родственников, окружающих, для меня, для моей семьи.

Семена Егоровича Бондаря при его скромности, нежелании как-то выделиться, создать вокруг себя ореол славы знали в Кременском районе многие. Малолетний узник концлагеря «Бухенвальд», горячий патриот своей маленькой Родины, поэт, музыкант и человек большой души, замечательный жизнелюб, он не дожил до своего девяностолетия, хотя всех нас поражал своим жизнеутверждающим началом, самоорганизацией, юностью своих мыслей, умением общаться наравне и с мудрыми, и с молодыми, и с детьми и твердой уверенностью непременно дожить до своего столетия.

Последние пятнадцать лет его жизни мы часто встречались, порой общались подолгу, ибо от него иногда просто невозможно было уйти: столько этот человек накопил в себе интереснейшей информации!

При внешней сухости, строгости, сдержанности он всегда был очень заботливым по отношению к членам семьи, родственникам и знакомым, всегда старался хоть чем-то помочь и очень стеснялся, когда сам нуждался в помощи.

Меня особо трогали отношения между Семёном Егоровичем и его сыном Николаем. Николай Семенович, проживая в Ростове-на-Дону, постоянно старался систематически (один-два раза в квартал) навестить отчий дом, но в связи с переходом на работу в Москву приезды становились реже. Но какими же желанными и для отца, и для сына, да и для всех нас, друзей семьи Бондарей, были эти визиты. Семен Егорович постоянно жил ожиданием этих встреч, заранее обдумывал все детали, готовил новые стихи, не расставаясь в эти дни со скрипкой. А сын всегда рвался на родину,

к отцу (мама умерла десять лет назад). Каждый праздник становился праздником вдвойне. Вместе с сыном, друзьями и родственниками, собравшимися на улице Победы, самопроизвольно организовывались незабываемые встречи, на которых бушевали дискуссии, велись беседы и вспоминались ярчайшие события жизни каждого. Я вновь и вновь удивлялся уникальности, ясности памяти Семёна Егоровича, мастерству общения и каждый раз с сожалением расставался, унося горячее желание прийти сюда вновь, послушать мудрый совет. Он умел заморозить слушающих своим талантом повествования, поэтому был частым гостем у школьников Северодонецка, Рубежного, Кременной, Голубовки.

Смерть в большинстве своём нелепа и трагична. Тем более, что Семён Егорович имел ещё немалый запас сил и мог бы ещё жить рядом с нами. Тем больнее, когда уходит в мир иной такая яркая, такая сильная личность, такой кладёзь знаний, светлого ума. И хотя прожито немало, прожито честно и достойно, мне – нам всем – очень его не хватает как яркого примера для подражания, обожания, для исповеди, да хотя бы для того, чтобы собраться всем вместе – без чинов и званий, по своим человеческим достоинствам.

Этот сборник поэтических и прозаических произведений Семёна Егоровича Бондаря – наш маленький долг памяти большому человеку. Пусть он войдет в каждый наш дом как луч добра и света, памятью поэту и гражданину.

***Владимир Прокопенко,**
начальник Рубежанской объединённой
государственной налоговой инспекции, друг семьи.*

МОИ ВОСПОМИНАНИЯ О СЕМЁНЕ ЕГОРОВИЧЕ БОНДАРЕ – САМЫЕ СВЕТЛЫЕ

Моё знакомство с Семёном Егоровичем Бондарем состоялось в мае 2000 года. Тогда он приехал в Донецк по рекомендации своего сына Николая Семёновича с целью издания своей очередной, четвертой книги «Джерело», куда вошли лучшие произведения его творчества. Мы встретились на моей квартире, что на Смолянке. Там на протяжении нескольких дней, пока шла работа над книгой, жил Семён Егорович. Туда же он приехал в декабре 2001 года для подготов-

ки к печати очередного сборника стихов «Над рікою Красною».

Как-то вечером, после запланированного посещения типографии Донецкого института Внутренних Дел МВД Украины, где осуществлялась подготовка издания, сидя за холостяцким ужином, мы разговорились о жизни. Семён Егорович рассказывал о том, как он учился, работал учителем. Когда началась война и фашисты оккупировали Украину, он, спасая своего брата, вынужден был ехать в Германию на принудительные работы. Оказавшись в неволе, работая каторжно в каменоломне, познакомился с немецким антифашистом Эрвином Гешоннеком. Уже после войны в учебнике «Новейшая история СССР» для 10-го класса случайно увидел фотографию того человека и узнал его. Благодаря Э. Гешоннеку он выжил. Вспоминал Семён Егорович и о том, как вернулся после неволи на Родину, как сложилась его дальнейшая жизнь.

Не знаю, почему (возможно, мне тогда нужен был совет мудрого человека), я спросил Семёна Егоровича, что он может сказать о директоре типографии ДИВДа Елене Фёдоровне Иотовой. Он посмотрел на меня и со всей свойственной ему искренностью сказал: «Виктор Николаевич, если бы я был моложе, я бы на ней женился». Вот так Семён Егорович и определил мою судьбу. Я прислушался к его совету и вскорости сделал Елене Фёдоровне предложение. Теперь мы с Еленой Фёдоровной – муж и жена, и часто по-доброму вспоминаем Семёна Егоровича. Очень жаль, что наша дружба с ним была такой короткой.

Виктор Николаевич Коробка,
кандидат юридических наук, доцент
Донецкого юридического института МВД Украины
г. Донецк. Апрель, 2005 год.

НАСЛЕДНИК ТАРАСА

Семену Бондарю посвящается

После смерти Тараса слава кобзы померкла.
Но, минуя столетье, вновь родился кобзарь...
Кобзари, не ныряйте никогда там, где мелко –
Глубина засинеет в песнях ваших, как встарь.

После смерти Тараса стал Днипро сиротою!
Но родиться поэту суждено у Донца,
Где коса в жаркий полдень будет лишь золотою,
Чтоб счастливый мальчишка до глубин добрался.
После смерти Тараса закружилась поземкой
Грусть-тоска вековая будто бы на века.
Но природа бывает божьей женщиной зоркой,
Что рождает поэта, чья звезда высока.
После смерти Тараса стало некому струны
Бегло трогать рукою в нашем певчем краю!
Но поэт прозревает не от слов многотрудных,
А когда вдохновенно музу слышит свою.
После смерти Тараса на весенней могиле,
Как стихи, расцветают полевые цветы.
Я не знаю, поэты жить иначе могли ли,
Хоть и не было в жизни между ними святых.
После смерти Тараса на Украине державной
Радость с горем сливалась, будто с морем Днипро.
Но рожденье поэта начинается тайной,
Ведь пера вдохновенье в мире вечно старо.
После смерти Тараса по традиции певчей
На небесных качелях закачался малыш.
Жизнь как печь роковая, чтобы образы печь в ней,
Да такие, что богом вдруг себя возомнишь!
После смерти Тараса нам осталась надежда
На стихи на страницах переизданных книг.
Все поэты уходят, самолюбие теша,
Что вновь кто-то из смертных к вещим строкам приник.
После смерти Тараса слов не вынуть из песен,
Мудро собранных в бусы промелькнувших времен.
Вновь уходят поэты, потому что мир тесен
Для того, кто в Украину и на небе влюблен.

*Владимир Хроменко,
Московская ассоциация «Лугань»,
г. Москва. 29 июля 2004 г.*

УРОКИ ЖИЗНИ

Нравственными уроками жизни можно назвать наши дружеские встречи с Семеном Егоровичем.

При общении с ним мне невольно вспомнилась выразительная формула Льва Толстого: «Талант – это любовь. Кто любит, тот и талантлив». Талантливость – это залог духовного здоровья и сила души.

Меня притягивало подкупающее обаяние этого интеллигентного, мягкого человека и его целеустремленность, которая давала ему бодрость и крепость. Так, его увлечение игрой на скрипке говорило нам, особенно его вид во время игры, что он убежден, что ему нужно делать, что это дело полезно. В это время он преобразился и давал нам понять величайшую радость жизни: превосходная должность – быть на земле Человеком!

Он неустанно трудился. В нем сочетались гордая, молчаливая требовательность к себе и мягкий, излучающий заинтересованность и любовь, взгляд на нас, тоже занимающихся своим любимым делом.

В его поэзии мы находим такую же беспримесную чистоту чувства любви к окружающему миру, и это делает его поэзию милой и человеческой.

*Клавдия Аниканова,
солистка ансамбля «Лира»
Кременского Центра досуга, педагог.*

В ВОСЕМЬДЕСЯТ ЛЕТ ЖИЗНЬ ТОЛЬКО НАЧИНАЕТСЯ,

или

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СЛЕЗАМ НЕ ВЕРИТ

Совершенству нет предела. А человеческим возможностям?

Нанося крестное знамение, мы благословляем себя. А бытовой суматохой, порождающей лень и отсутствие желаний, мы ставим на себе крест. При этом, безнадежно махая рукой, приговариваем: «В своё время не сделал, теперь уже поздно...» В 30, 40, 50 лет – поздно? А как вам начать учиться игре на скрипке в 80?

Помните пресловутое: «В 40 лет жизнь только начинается»?

Герой нашей беседы Семён Егорович Бондарь «увеличил ставку» вдвое. Не просто увеличил, а доказал, что со временем можно бороться искусством. И, разменяв девятый десяток, он принялся за исполнение своей давней мечты – начал осваивать игру на одном из самых сложных музыкальных инструментов – скрипке.

Помехой не стали ни контузия, полученная в армии, ни ганноверская крыса, которая отгрызла мочку уха обессилевшему от голода каторжнику. А вот причина весьма трагична – смерть жены. Семён Егорович говорит, что душа супруги воплотилась для него в торжественно-печальных звуках скрипки, а форма инструмента напоминает изящную фигуру любимой. На девятый день после похорон он купил скрипку. Выбрал ту, которую «посоветовала жена».

Как ни странно, даже в первые недели Семён Егорович не раздражал соседей звуками, которые издаёт скрипка в руках аматора. Они «сошлись» сразу. Как с женой – на третий день знакомства подали заявление в загс. А за несколько месяцев до смерти супруги отпраздновали золотую свадьбу.

По жизни всё осваивая самостоятельно, Бондарь не стал делать исключение и для музыки. Он – скрипач-самоучка. К слову, за годы упорных ежедневных репетиций Семён Егорович добился высокого мастерства игры на инструменте, чьи струны хранят «неземную печаль и великую радость». И второе жизненное кредо – передавать все свои знания и опыт молодому поколению – тоже не оставил в стороне.

Я думаю, вы убедились, что это не сказка о мудреце, витающем над землёй. Мы говорим с вами об обычном человеке. Почти обычном...

Родился он в восточно-украинской глубинке, в селе Голубовка. Названо оно так в честь его основателя Овсея Голуба. Вместе с ним из России на Слобожанщину пришёл и прадед Семёна Егоровича. В 115 лет, пешком.

Богатырского рода отец и мать подарили Сёмке (детское прозвище нашего героя) много братьев и сестер. Но...

В 1933 году чудо в первый раз ворвалось в жизнь молодого Семёна – он выжил. Но голодомор взял своё. Вернее, своих: многие из семьи Бондаря не выжили.

С детства занимаясь стихотворством, в Германии украинский

каторжник принялся сочинять антифашистские листовки. Обтянутый кожей скелет Семёна Егоровича – на нарах Ганноверской тюрьмы, прославившейся своей жестокостью. Но здесь чудо навевается вновь.

Однажды, «прогуливаясь» по огороженному колючками и высокими стенами двору, Семён увидел женщину и узнал в ней свою землячку. Царапая руки, она просовывала ему кусочки хлеба, которые, собственно говоря, и вернули его с того света. Потом пришли американцы, и пленник вернулся на Родину. Женился, обзавёлся детьми, работал учителем немецкого и латыни. В общем, всё как у людей. Почти...

...Одни, проснувшись, бегут на работу, другие, не проснувшись, бегут туда же. Семён Егорович тоже просыпается, тоже работает. Но вот горячей водой в свои 89 он не пользуется: после часа обязательной утренней зарядки обливается холодной. Далее автор нескольких поэтических сборников и прозаических произведений 5 – 8 часов уделяет литературной работе. Правилком сделал высказывание Нечуя-Левицкого: «Обсыпать свои произведения перлами народной поэзии как золотою ряскою». Вот и выискивает эти перлы Семён Егорович собственноручно. Точнее – собственноручно. Выйдя на пенсию, он исходил всю Луганскую, частично Донецкую и Харьковскую области. Страсть к путешествию у Бондаря, наверное, заложена на генетическом уровне. В 85 лет он отправился в Минск. В 87 – в Москву.

Да, жизнь нашего путешественника не была прогулкой по сказке. И, несмотря на всё, он не утратил искренне детской тяги к познанию, опровергая все высказывания врачей о «старении мозгов».

В свои почти 90 Семёна Егоровича печалит только одно: мало его друзей-сверстников осталось в живых. А вообще, считает себя богатым, очень богатым человеком. Он удовлетворён своей жизнью.

А мы богаты? Только честно. Не ощупывая кошелёк, не осматривая квартирные достопримечательности. Кто-то ответит: «Почти». Но как раз здесь «почти» – не считается.

*Алла Дидыченко,
студентка Киевского Национального университета.
Март 2004 г.*

ПРАВДА ЖИЗНИ

Автор обладает глубоким пониманием жизни, умением изображать живо все ее стороны. Он прошел через фашистские лагеря (узник Бухенвальда), знает жизнь не по книгам – он знает ее жесткую действительность.

Прочтя его сборник стихов «Память», чувствуешь: все, что написано им, прошло через его сердце.

Семен Егорович по своей природе скромный, застенчивый человек, он не любит обращать на себя внимание, держится просто, очень образован (учитель немецкого языка).

Читая книгу нашего земляка С.Е. Бондаря «Голуби повертаются знов», восхищаешься его любовью к родному краю, знанием крестьянского быта, восторгаешься героизмом народа в лихолетье. Жажда знаний влечет деревенского парня в промышленный город, дабы получить образование, чтобы внести свою лепту в строительство новой жизни.

Книга проникнута светлым оптимизмом, верой в будущее.

Книга С.Е. Бондаря найдет горячий отклик у наших читателей-земляков.

Правда жизни – главная цель автора.

Владимир Григорьевич Белан,
житель г. Кременная, пенсионер.

*Дев'ятий поминальний день.
Москва, 10 липня 2004 року.*

*Зліва направо: Г.В. Корнілов, В.Ф. Хижняков, М.С. Бондар,
А.М. Васильцов, Ю.Є. Подшивалов (голова виконкому Московської
асоціації «Лугань»). М.С. Бондар читає вірші батька.*

Поминальний 9-й день. Молодий поет Володимир Хроменко (автор присвячення С.Є. Бондарю «Наследник Тараса») читає свої вірші у День пам'яті Семена Єгоровича.

Заслужений артист Російської Федерації професор Московської державної консерваторії імені Чайковського Юрій Тканов разом зі своєю ученицею Ольгою Жмаєвою виконують музичні твори пам'яті Семена Єгоровича Бондаря (Москва, 10 липня 2004 року, через 9 днів після його смерті).

Поминальний 40-й день (вересень 2004 р.). Сороковини. М. Кремінна, дитяча художня школа, де часто виступав Семен Єгорович перед творчою інтелігенцією рідного краю. Зліва направо: Юлія Коробко (племінниця С. Є. Бондаря), А.А. Висоцький (головний лікар Кремінського району), Г.М. Мінін (Генеральний директор Рубіжанського картонажного комбінату), В.М. Прокопенко, А.В. Белоконь (ректор Ростовського держуніверситету), А.А. Лук'янцев (директор інституту права та управління Ростовського держуніверситету), а також його дружина А.З. Лук'янцева, друзі Миколи Семеновича Бондаря.

ГАЗЕТНІ ПУБЛІКАЦІЇ

У НАС Є І «БУДІВНИЧИЙ УКРАЇНИ»

На честь річниці перепоховання останків Великого Кобзаря у Луганському українсько-канадському культурному центрі відбулися урочистості. Лунало там палке яскраве Шевченкове поетичне слово, звучала чудова музика. Серед запрошених на вечір були й крем'яни: голова районного осередку Товариства «Просвіта» Анатолій Васильцов та члени цієї організації, вони ж і його вихованці – учасники народного вокального ансамблю «Ліра» Центру дозвілля Клавдія Аніканова, Ольга Спесивцева та Олександра Гараджа. Крем'яни дуже вдало виступили з великим концертом перед луганчанами, серед яких були представники Союзу українців Луганщини, РУХу, «просвітяни», студенти.

Двоє «просвітян» Луганщини за значний внесок в українську культуру й історію було нагороджено медалями «Будівничий України», і з цих двох – одна медаль поїхала до Кремінної. Її удостоєний старійшина поетичного цеху, ветеран – педагог, поет, автор п'яти власних поетичних збірок, виданих рідною мовою, – Семен Бондар, якому нещодавно виповнилося 88 років.

Газета «Кремінщина».

5.06.2004 р.

Посвідчення про нагородження С. Є. Бондаря медаллю «Будівничий України». Цю нагороду С. Є. Бондар одержав в 88-річному віці, за півтора місяця до своєї кінчини.

ПІД ПРАПОРОМ РАД

Село Голубівка засновано у 1868 – 1870 роках колишніми кріпаками, виходцями з села Верхня Голубівка.

Тяжко і безпросвітно жили селяни до революції. Третина з них була безкінна і йшла на заробітки на Донбас або наймитувати до куркулів. Куркульня, яка становила 3 – 4 проценти населення Голубівки, мала в своєму розпорядженні 20 – 25 процентів найкращих земель громади.

Розповсюдженню революційних ідей серед селян сприяли робітники – вихідці з Голубівки. Зокрема, велику роботу проводив член РСДРП з 1905 року Тимофій Стефанович Гребінник, колишній голубівець, а потім шахтар. І коли грянула Жовтнева революція, а потім громадянська війна, то хоробро захищали молоду Країну Рад на фронтах революції Мирон Іванович Тютюнник, Давид Антонович Семиряжко, Андрій Тимофійович Капустін, Афанасій Іванович Голоденко та багато інших наших земляків.

У 1919 році Т. С. Гребінник став першим головою Ради в Голубівці. У грудні 1921 року бандити схопили комуніста і по-звірячому закатували.

Партійний і комсомольський осередки були створені в селі Климівці в 1921 – 1922 роках. До їх складу входили перші комуністи – брати Тимофій Стефанович і Євдоким Стефанович Гребінники та перші комсомольці Дмитро Іванович Федотов та Ілля Тимофійович Голуб.

У ці роки в селі з'явилися перші паростки соціалізму. У 1922 році група бідняків організувала комуну, головою якої був комуніст Євдоким Стефанович Гребінник.

У період суцільної колективізації в селі Голубівці та прилеглих хуторах було створено три колгоспи. В Голубівці – «Нова громада», в Скарівці – «Жовтнева революція», в хуторі Верхня Голубівка – «Краща доля». Першим головою колгоспу був селянин-бідняк Харитон Якимович Липка. Брали активну участь у колективізації господарств Євдоким Стефанович Гребінник, Василь Павлович Дікало, Дмитро Іванович Федотов, Петро Іванович Воронцов, Іван Пилипович Безсмертний та інші.

У 1936 році на території села Голубівки створилася Ново-Борівська МТС, беззмінним її директором був до 1958 року Георгій

Мерфодійович Федоров – кавалер двох орденів Трудового Червоного Прапора.

Та мирну працю колгоспників обірвала війна. Близько 500 голубівців стали грудьми на захист Батьківщини. Понад 300 з них не повернулися з вогнених фронтів. Багато односельців нагороджені орденами й медалями. А сину климівського селянина Миколі Матвійовичу Руденку за мужність і відвагу присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

Вставали з руїн села, міцніло господарство, квітло життя. Нинішній колгосп «Зоря комунізму», який об'єднав три колишні артїлі, має 10146 гектарів землі.

Господарство має 50 тракторів, 22 різні комбайни, 25 вантажних і 5 спеціальних автомашин. На фермах утримується 2 300 голів великої рогатої худоби, в тому числі 880 корів, 4 550 свиней, 3600 овець, 5 000 курей.

За перспективою свого розвитку колгосп буде спеціалізуватися на виробництві свинини. Для цього в господарстві будується і до кінця п'ятирічки стане до ладу свиновідгодівельний комплекс на 600 основних свиноматок вартістю в 3 мільйони карбованців. Уже в 1975 році, а потім щороку господарство продаватиме державі 8 000 центнерів свинини.

Під прапором ленінських ідей в колгоспі виросла і зміцніла партійна організація, яка нараховує 77 членів КПРС. В господарстві працює 23 спеціалісти, які мають вищу і середню спеціальну освіту. Поставлено завдання, щоб до керівництва бригадами і фермами прийшли люди, які мають спеціальну середню освіту.

Голубівська середня школа виховала і навчила близько 400 юнаків і дівчат, які стали чудовими трудівниками, передовиками колгоспного виробництва, керівниками, лікарями, інженерами, офіцерами. 70 процентів спеціалістів колгоспу та інтелігенції – це колишні випускники нашої школи.

Ми пишаємося своїми ветеранами, передовиками колгоспного виробництва. 38 років керував тракторною бригадою кавалер ордена Леніна Василь Іванович Бугаївський, а зараз він завідує механічною майстернею. Кавалер ордена Леніна, делегат ХХІІ з'їзду КПРС Анастасія Микитівна Голуб сумлінно трудиться завідуючою МТФ № 2. Цей колектив завжди виходить переможцем змагання серед інших ферм і в цьому році надоїть від кожної з 400

корів не менше як по 2500 кілограмів молока.

Великим авторитетом користуються в колгоспі кавалери ордена Трудового Червоного Прапора тракторист Іван Антонович Голуб, доярка Марія Микитівна Гусакова, бригадир комплексної бригади Микола Терентійович Бут, кавалер двох орденів «Знак Пошани» Парасковія Сергіївна Литвинова та інші. Всього в господарстві 17 чоловік нагороджено орденами і медалями за трудові успіхи. 34 чоловікам присвоєно звання ударників комуністичної праці.

На території колгоспу збудовано три сільські клуби. В селі Голубівці споруджується Палац культури. Встановлено пам'ятник В. І. Леніну і обеліск воїнам-односельчанам, які віддали своє життя за Батьківщину в роки Великої Вітчизняної війни. В селах Голубівці і Климівці є дві бібліотеки з книжковим фондом близько 14 тисяч екземплярів.

Свято 55-ї річниці Жовтня господарство зустрічає трудовими успіхами, тваринники виконали своє десятимісячне зобов'язання по виробництву і продажу продукції. Готуючи гідну зустріч 50-річчю утворення СРСР, ми виконаємо соціалістичне зобов'язання по виробництву і продажу тваринницької продукції до 25 грудня 1972 року і продамо державі м'яса 4150 центнерів при зобов'язанні 4000, молока 18500 центнерів при зобов'язанні 18 470 і яєць 250 тисяч штук при зобов'язанні 236 тисяч штук.

За квітуче щасливе життя трударі колгоспу «Зоря комунізму» дякують Великому Жовтню, рідній партії.

С. Литвинов,

секретар парткому.

Кремінська районна газета «Ленінський прапор».

1972 рік.

ПІСНЯ ПРО МАЛУ БАТЬКІВЩИНУ

Своєрідну пісню малій Батьківщині створив наш земляк Семен Єгорович Бондар книгою «Голуби повертаються знов».

Книга вийшла в Ростові-на-Дону. Складається з серії оповідань про село і людей Голубівки, де народився і виріс автор.

Твір цей художній, але в той же час глибоко автобіографічний. Адже кожен герой, кожен образ книги – старий дід Мирон, брати Дмитро та Федір, бабуся Настя, сільські хлопчачки, річка Боровик,

розкішний дуб біля дідової хати, срібляста криниця за селом – все це пройшло через серце автора, через все його життя і залишиться з ним до скону віку. Саме тому кожен рядок книги дихає теплом сільської затишної оселі, глибокою любов'ю, якою були багаті наші мудрі предки, неперевершеним ліризмом, на котрий надихали автора мальовничі левади, що простяглись обіч Боровика, п'янкі вишневі садки довкола хат і чиста джерельна голубівська вода, яка і п'янила, і бадьорила, і давала сили своїм людям від самого народження і до смерті.

У кожної, справді талановитої людини, є своя криниця, криниця життя, з якої черпає вона свій хист, свою мудрість. І є свій дуб або якесь інше дерево, яке не дає в житті зігнутись, надломитись. І є свій рідний поріг, який проводить тебе в життєві мандри і до якого ти потім, впродовж всього життя, повертаєшся у думках, у снах, до якого душа твоя прилетить сизим голубом, коли тіло піде в небуття.

А ще у кожної людини є свій хрест. Який нести треба гідно, не згинаючись. І «свій хрест нам ніколи не треба губити». Ця істина промовляється нам вустами Мілентія Савлука, сільського мудреця, який давно помер, але який виник раптом зі святої джерельної води у криниці, біля якої замислився поет, пишучи поему «Верхньоголубівське джерело».

Отож прочитавши цю поему, перегорнувши її останню сторінку і останню сторінку книги, відкривши для себе мудрість голубівських дідів, розумієш врешті-решт, чому такі красиві герої в цій книзі, чому кожен образ аж світиться чистотою, чому люди в ній сильні духом, міцні тілом і високі зростом. «Свій хрест нам ніколи не треба губити» – так ось у чому найвища житейська мудрість.

Спасибі за цю мудрість Семену Єгоровичу і його покійним предкам.

Можливо, наше покоління саме тому й загубило свій хрест, що втратило таких дідів з їхньою прадавньою мудрістю...

У районній бібліотеці відбулася презентація книги Семена Бондаря «Голуби повертаються знов». Сюди прийшли представники громадськості міста, школярі, учні і викладачі медучилища, де довгий час викладав іноземну мову Семен Єгорович. Автора поздоровляли із народженням книги і з 80-літнім ювілеєм. Вручали квіти, подарунки. Щирі слова привітання висловив і вручив

грошову премію Семену Єгоровичу голова Кременської районної держадміністрації В.І. Рябінін.

Були прочитані вірші поета. Музичний подарунок ювіляру піднесли Павло Гапочка і Олександр Непотачов.

Здоров'я вам, Семене Єгоровичу, і щасливих днів ще на багато років.

*Ганна Паламарюк.
Газета «Кремінишна».
1996 рік.*

ДОКТОР НАУК З ГОЛУБІВКИ

16 лютого 2000 року Рада Федеральних зборів Росії переважною більшістю голосів схвалила кандидатуру завідуючого кафедрою муніципального права та управління Ростовського державного університету, директора інституту права та управління названого університету, доктора юридичних наук, професора Миколи Бондаря на посаду судді Конституційного суду Російської Федерації. Представляв його членам Ради Федерації виконуючий обов'язки Президента Росії Володимир Путін.

Напевне, не всі знають, що Микола Бондар – наш земляк.

В глибинному селі Голубівці нашого району 49 років тому народився в сім'ї вчителів Бондарів хлопчик, якого назвали Миколою. Саме він бігав і ходив своїми босими ноженятами рідною вулицею, по мальовничих берегах малесенької річечки Боровик.

А батькам його перед цим багато горя довелося пережити. Як кажуть, їх юність була обпалена війною. Батько Семен Єгорович, восени 1942 року, замість свого брата, поїхав до Німеччини на фашистську каторгу. Там, на фабриці відомого капіталіста Сіменса, пролив піт колишній сільський вчитель. Та через два роки не витерпів знущання і разом з іншими військовополоненими, Володимиром та Борисом з Росії, втекли з того міста Бухендорф. Втікали поодинокі. Через деякий час Семена піймали і відправили до відділення найстрашнішого табору Бухенвальд під містом Ганновер. Був там і Борис, котрого зловили за два дні перед цим. Він був схожий на скелет. Після війни Семен Єгорович довго листувався з цим вчителем-математиком. Володю ж убили при втечі.

А ще Семен Єгорович – поет, навіть у таборі, ховаючись, складав вірші.

Він має 60 років педагогічного стажу, але вчителював ще й після виходу на пенсію, навіть у минулому році, коли йому йшов 83-й рік.

Учителюючи в одній із шкіл, зустрів свою долю – симпатичну дівчину, молоду вчительку Валентину Романівну. Вона – фронтовичка, нагороджена орденом Слави другого ступеня. Інтелігентні батьки виховали сина – юриста і дочку – лікаря-психолога.

Та наша розповідь про Миколу Семеновича. Коли він закінчив шість класів Голубівської школи, не стало можливості вчитися в рідному селі, і батьки переїхали до Кремінної, хоч Семен Єгорович і був уже завучем.

Тут Микола став навчатися в СШ № 2. Одержував тільки п'ятірки, його було обрано комсоргом школи, ішлося про одержання золотої медалі, але комусь не сподобалася Миколина каліграфія, і йому поставили єдину четвірку і нагородили срібною медаллю.

Після закінчення десятирічки він без ніякого вагання обрав професію юриста і поїхав здавати вступні екзамени до Ростовського університету, де було по 12 абітурієнтів на одне місце. А незабаром уже був вдома.

– Не здав, – сказав він вдавано журливим голосом батькам, жартуючи.

А потім розповів, що здав екзамени на п'ятірки.

Після закінчення інституту служив три роки в армії військовим слідчим. Після армії став навчатись в аспірантурі. В 1978 році став кандидатом юридичних наук, а в березні 1997 року захистив докторську дисертацію. Зараз йому 49 років.

До речі, названий вище інститут при Ростовському держуніверситеті організував М.С. Бондар. Раніше він називався Центром додаткової професійної освіти в галузі права та управління («ПравИнформ»), який у квітні минулого року був перетворений на інститут при названому університеті. Він такий єдиний у Росії. Це інститут для професіоналів на бюджетній основі.

В науковому світі М.С. Бондар широко відомий як спеціаліст в галузі конституційного та муніципального права. Один з перших в країні, ще в 1987 році, створив у Ростовському університеті і очолив на юридичному факультеті кафедру муніципального права та управління. Автор більше ста наукових публікацій у вітчизняних і зарубіжних виданнях, у тому числі – восьми монографій.

Призначення Бондаря не було несподіванкою. Він член экс-

пертної ради Комітету в справах Федерації, Федеративного договору і регіональної політики Ради Федерації Росії, член експертної ради при Уповноваженому з прав людини.

Недавно Миколу Семеновича було нагороджено медаллю ордена «За заслуги перед Отечеством» другого ступеня.

Поки що він живе на службовій дачі в селищі Усове, де мешкають більшість членів Конституційного суду (нагадаємо, що за державним табелем про ранги, посада Конституційного судді відповідає посту віце-прем'єра уряду).

Стежкою батька пішли його діти. Син, Андрій, – суддя Кіровського суду Ростова. Йому 27 років. Дочка, Оксана, яка на 10 років молодша за брата, навчається у випускному класі юридичного ліцею при Ростовському університеті.

Отаким він, наш земляк, син Голубівки Микола Семенович Бондар.

Цікаво, що головою Конституційного суду Росії працює теж випускник юрфаку Ростовського університету Марат Баглай, судячи за прізвищем, теж, напевне, українець.

Нині, коли ми йдемо назустріч 55-річчю Великої Перемоги, доречно згадати і ось про що. Три рідні дядьки Миколи Семеновича – учасники війни. Федір Єгорович та Іван Єгорович дійшли з боями до самого Берліна і вже після війни померли від ран. А Петра Єгоровича підстерегла ворожа куля десь за десять кілометрів від свого рідного села і померти йому «пощастило» вдома. Його ім'я викарбовано на пам'ятнику в рідній Голубівці.

*Андрій Гайворонський,
член Спілки журналістів України.
Газета «Креміньщина».
11.03.2000 р.*

60 РОКІВ ТРУДОВОГО СТАЖУ

21 квітня цього року вчитель-пенсіонер Семен Єгорович Бондар зустрів свою 85-у весну. Народився він в селі Голубівці нашого району, у звичайній трудовій селянській сім'ї. Змалечку привчався до праці. Після школи закінчив у Рубіжному педагогічні курси, шістнадцятирічним вперше переступив поріг класу. Цій професії був вірний все життя.

А потім була служба в Червоній армії, в далекому Забайкальсь-

кому окрузі. Після боїв на Халхін-Голі його, через тяжку контузію, було демобілізовано. В незабутньому 1942 році він уже працював у рідній Голубівській школі. Пробирав разом з колективом вчителів евакуюватися, але вже було пізно.

В Голубівці був уже новий порядок. Семена Єгоровича Бондаря погнали на німецьку каторгу. Потрапив до табору, який знаходився у місті Бурдорос, де працював на фабриці і писав свої вірші, антифашистські матеріали. Це спонукало фабриканта Сіменса перевести Бондаря в інший табір, з більш суворим режимом.

Там були здебільшого військовополонені. Семен Єгорович познайомився з двома військовополоненими – Борисом і Володимиром, теж вчителями, а в армії вони були лейтенантами. В'язні діяли відважно, ведучи підпілну роботу.

Якось, а це було вже в березні 1944 року, до Бондаря підійшов майстер з їхньої фабрики Сіменса і проспівав куплет гімну «Інтернаціонал». Звичайно, німецькою мовою, знаючи, що Бондар її розуміє. Потім він сказав, що про їхні дії знає поліція і завтра вона за ними прийде.

Було вирішено втікати тієї ж ночі. Деякий час вони ховалися в сараї при фабриці. Втікали поодиноці, спочатку Бондар в одному піджачку і з сухарем в кишені, за ним, через декілька годин, Борис, а потім – Володимир. Пробирався не одну ніч, та все ж його піймала поліція під час переходу через міст.

Бориса піймали за два дні до цього, а Володимира було вбито під час сутички з поліцією. Направили їх до страшного концтабору, в каменоломні. Це був філіал Бухенвальда, недалеко від міста Ганновера. Звідси Семен Єгорович врятувався чудом. І двічі його рятував німець -бригадир, колишній актор і комуніст, який сидів у концтаборі вже шість років. Охорона тут була щільна. Вартові стояли і пильно стежили за в'язнями. Коли, було, хто пошкодить руку чи ногу, вартовий підкликав такого в'язня і розстрілював як симулянта. Якось каменяка, що летіла після вибуху, зідрала з руки Бондаря шкіру, вартовий уже підкликав його до себе. Але бригадир сказав, що Бондар прекрасний робітник. І куля минула його.

Іншого разу той бригадир, ризикуючи життям, посадив у машину групу в'язнів і направив їх в інше місце до в'язниці. Після війни Семен Єгорович натрапив на якусь німецьку книжку і дізнався, що тим бригадиром був Ервін Гешонек, всіх в'язнів камено-

ломні, цілих 40 тисяч, було потоплено в Балтійському морі. А Гершонек врятувався.

Після звільнення з табору Семен Єгорович деякий час прослужив у армії, а в 1947 році повернувся в село Голубівку, де з 1 вересня працював уже вчителем у школі. Тут зустрів свою долю, молоду вчительку Валентину Романівну. Вона була фронтовичкою, нагороджена бойовим орденом.

Подружжя вчителів виховали сина Миколу, доктора юридичних наук, і дочку Ліду – лікаря-психолога. Валентини Романівни немає вже на світі. Семен Єгорович пішов на пенсію у 1977 році і ще працював у школах. Він має 60 років трудового стажу.

Ветеран не пориває зв'язку з рідним селом і школою. А ще він – чудовий ліричний поет. Любить грати на скрипці. Скільки ж то було в його житті учнів, що важко навіть підрахувати. І зараз до нього приходять на консультацію -ті, хто вивчає німецьку мову.

Життєвий принцип Семена Єгоровича був і є – нести учням не тільки знання, а й відкривати очі на правду, прищеплювати їм почуття прекрасного, патріотизму, любові до Батьківщини, до своєї майбутньої професії.

В цьому ветеран-педагог завжди подавав і подає приклад.

А. Гайворонський.

ЩИРО ВІТАЄМО!

Колектив Кременіського медичного училища щиро вітає свого колишнього педагога Семена Єгоровича БОНДАРЯ з 85-річчям! Щастя вам, здоров'я на довгі роки, Семене Єгоровичу!

Газета «Кременіщина».
21.04.2001 р.

СЕЛО ТАКЕ БАГАТЕ ТАЛАНТАМИ...

Вже другий рік Голубівська СШ працює над проблемою: «Удосконалення виховання культури поведінки учнів у зв'язку із сільською спільнотою».

На нашу думку, це дуже актуально в умовах реформування відносин на селі, де складається враження якоїсь розгубленості, непотрібності селян. З розпадом КСП батьки наших учнів залишилися без роботи, їм ніде себе подіти у вільний від домашніх тур-

бот час. Тому ми вважаємо за необхідне зміцнювати стосунки школи і батьківської громадськості.

Днями в школі відбувалися загальношкільні батьківські збори. Обговорення питань реформування школи, харчування дітей, проблеми опалювального сезону – це питання, які розглядалися на зборах.

Зустріч з батьками закінчилася оглядом виставки картин талановитого художника, нашого земляка Миколи Петровича Капустіна.

З усього села знесли люди роботи майстра, які він у різні часи подарував або продав своїм землякам. Тут були майже всі жанри живопису: від портретів Шевченка, дружини, земляків до натюр-мортів, пейзажних малюнків, копій картин відомих художників, автопортрети. В роботах – душа автора. Спокійні, світлі кольори – у них настрої художника. Глядачі, особливо юні, котрі не знали, що живе серед них справжній художник, були у захваті. Вдвічі приємніше, що Микола Петрович – чоловік нашої колеги, Клавдії Андріївни Капустіної – людини відкритого серця, доброї, чуйної.

В їх родині троє дітей. Старший, Юрко, був переможцем районного конкурсу малюнків «Іду з дитинства до Тараса», проте у дорослому житті обрав небо. Він навчається в коледжі льотчиків у Кременчузі. Двоє молодших ще школярі. Наталка радує слухачів на концертах, які ми дуже часто проводимо в школі, своїм чистим, як дзвіночок, голосом, виконуючи українські народні пісні.

В школі відбулося справжнє свято краси, родини, свято нашого села, яке оспівував у своїй поемі «Верхньоголубівське джерело» наш земляк, поет Семен Єгорович Бондар:

«У долині село
В горбах залягло.
Садочки, двори,
Струнки явори...»

Ми щиро дякуємо нашим талановитим землякам, що присвячують свій Божий дар селу, в якому народилися і залишилися вірними на все життя.

Думаємо, що подібну виставку слід провести в районі.

О. Макашова,
директор школи.
Газета «Креміниця».
9.12.2000 р.

У РІДНІЙ ШКОЛІ

Пізня осінь. З поважними молодими освітянами я їду за запрошенням у свою рідну Голубівську школу, де колись навчався, а потім і працював учителем. Поки наш мікроавтобус мчить по дорогах Кременщини і під акомпанемент мотора звучить весела пісня моїх молодих і жвавих супутників, я розмірковую про своє давнє дитинство. То були роки початку двадцятого століття, роки становлення мого села, його розквіту після переселення з глухого верхів'я у широку долину з солов'їними гаями над тихою річкою Боровик. У моїй пам'яті майже вся його історія, та червона школа, мої добрі вчителі, мої друзі – здебільшого за прізвищем Голуби. Ті Голуби сиділи поряд, а потім розлетілись, та так (майже всі) і не вернулись.

Та червона наша школа називалася Земською. Вона була побудована в 1911 році кременськими умільцями. В її розкішних і світлих класних кімнатах з суміжними, зашкеленими широкими дверима, наче все сяяло, і завжди в них витав священний дух хра-

Тут колись була Голубівська школа. Саме тут знаходився клас, в якому навчався Микола Бондар. Вересень 2004 р.

му наук. Поряд червоної школи була у нас ще церковно-приходська, побудована в 1914 році. Ту школу білили крейдою, а тому вона з пагорбка проти ранішнього сонця світилась і сама, мов сонце. У своїх високих парадних вікнах, що дивились на село, обидві школи відображали позолочені хрести і куполи Казанської церкви, побудованої в 1911 році. Та церква, обрамлена високими тополями і фігурною огорожею, стояла серед площі на зеленім килимі шпоришу, мов якась казкова споруда. Вся площа навколо церкви була такою чистою, мов вимитою; особливо весною, вона, прикрашаючись у яскраво-зелений колір, вся оживала забавами малих і дорослих.

У школі, в ті далекі двадцяті роки, нас, малих пустунів, ще на коліна ставили, однак були і бешкетники. У сім'ї, як-то кажуть, не без виродка. Діти завжди були як діти. Бувало, у великому коридорі під час перерви пилюка стовпом підійметься, вся школа від біготні двигить.

У нашому класі вчителька Китаєва була така сувора, що під час уроку чути було, як муха пролетить, а все рівно були й неслухняні. Одного разу, пам'ятаю, за сусідньою партою під час читання учень Василь Бахмет збентежився, не став читати. Тут підійшла до нього вчителька, глянула, а в його читанці аркушів нема.

– Навіщо ж ти оце вириваєш? – стала питати.

А той Василь, мабуть, не знав, яка вона сувора, бо рідко в школу приходив, та зразу їй:

– На цигарки вириваю.

Тут вчителька не втрималась, взяла його за барки, перенесла через дві парти і поставила біля дошки на коліна. А нас, деяких хлопців, що не втримались від сміху, теж розставила по кутках. Той Василь після цього не став знову ходити до школи, доки я, як ватажок піонерської дружини і як сусід, не взявся за нього, щоб він хоч четвертий клас закінчив.

В кінці двадцятих років, коли я був у старших класах, наша школа стала ще більш приваблива, авторитетна. У пам'яті хороші вчителі: Софія Григорівна, Олена Костянтинівна, Тихонович, Таран, а потім і наш найшановніший заслужений учитель Петро Іванович Воронцов. Нас радували тоді різні гуртки, цікаві збори, постанови, веселі походи. Щоб зробити свою школу і своє село ще кращими, ми йшли з ентузіазмом на будь-яку громадсько-корисну роботу. На площі

закладали чудовий парк, допомагали старшим у проведенні культурно-масової роботи, у ліквідації неписьменності. З тих пір у селі багато дечого змінилося, однак рідна школа кличе.

І ось наш мікроавтобус до школи прибув. Тільки він зупинився не біля тієї червоної, що вже принишкла, постаріла, як і ми – давні її шанувальники, а біля нової, двоповерхової. Коли відчинилися дверцята автобуса, від залишків того парку, що ми колись саджали, подув пронизливий вітерець, та швидко і вщух. Бо дуже тепла була зустріч. Перед нами стояла з запрошенням така доброзичлива жінка з теплими й розумними очима, з такою своєю неквапливою і простою мовою, що відразу вселяє добрі почуття. Зразу було видно, що в цієї жінки набираються науки і мудрості не лише учні, а й вчителі. Це була директор школи Олександра Іванівна Макашова. А коли ми завітати в класні кімнати, на виставку експонатів, красивих вишиванок, відразу зрозуміли, що тут тісна взаємодія учнів і вчителів, що є важливим фактором у процесі навчання. А ось і та аудиторія, де нас чекали учні, вчителі і батьки. Хоч у тісноті, та урочисто й весело, після теплого вітання було показано учнями таку художню самодіяльність, що аж дух захоплює. Які тут були цікаві інсценівки, художнє читання, розповіді з історії села! Мені, як колишньому корінному мешканцю, особливо радісно було чути з уст моїх нащадків те, що було написано в моїх книжках про рідне село, про рідний край. Вважаю великим надбанням свого життя все те, що на користь людям.

Семен Бондар.

Газета «Креміньщина».

6.01.2001 р.

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ ЧИТАННЯ

Україна провела урочисті заходи з нагоди 189-річчя від дня народження Великого Кобзаря. Не стало винятком і наше місто.

У приміщенні Креміньської дитячої художньої школи відбулися Шевченківські читання, в яких взяли участь учні міських шкіл, вихованці Будинку дитячої творчості та дитячої студії Центру дозвілля. Організував їх районний осередок товариства «Прогрес», який об'єднує шанувальників української мови й культури і який очолює А.М. Васильцов.

Читання, як то кажуть, пройшли на одному подиху, в непов-

торній атмосфері емоційного піднесення, сповненій великою любов'ю до рідного слова.

У виконанні юних читців звучали твори Т.Г. Шевченка, українських класиків і навіть власні вірші.

Справжньою родзинкою концертної програми стали виступи поета і композитора А.М. Васильцова, золотого голосу Кременіщини О.М. Спесивцевої, учасників вокального ансамблю «Ліра» К.О. Аніканової та Н.І. Сапельникової, патріарха поетичного цеху нашого району С.Є. Бондаря, дитячого осередку товариства «Просвіта».

Наприкінці свята голова правління районного осередку товариства «Просвіта» А.М. Васильцов вручив подарунки найкращим читцям.

Правління осередку «Просвіта», всі учасники читань щиро вдячні за сприяння й допомогу в проведенні цього свята Ю.В. Іщенко (СДПУ (о), підприємцям О.М. Лагошиній і Ю.О. Лагошину, І.О. Рябініну (фонд «Благовіст»), В.К. Шевченко (районне відділення Луганської громадської організації «Реґіон»), директору центрального ринку Н.С. Сухар, директору ДХШ В.П. Водолажському та методисту методкабінету райвідділу освіти Н.О. Бубунець.

С. Омельченко,

член правління районного товариства «Просвіта».

Газета «Кременіщина».

22.03.2003 р.

ТАРАСА НЕВМИРУЩЕ СЛОВО

190 років з дня народження Т.Г. Шевченка

Цими весняними днями на Кременіщині, як і по всій нашій державі, відзначали 190-річчя славетного українського поета Тараса Григоровича Шевченка.

Поміж низки заходів, що пройшли з нагоди цієї дати, не можна не відзначити Шевченківське свято, яке відбулося у приміщенні Кременської дитячої художньої школи.

Це свято, а організували його районний осередок товариства «Просвіта», районні відділення громадської організації «Реґіон» і благодійного фонду «Благовіст», зібрало юних шанувальників

творчості Великого Кобзаря: учнів усіх міських шкіл, гімназії, медичного училища, вихованців Будинку дитячої творчості.

Атмосфера залу була пронизана невмирущим Шевченківським духом. З вуст юних читців звучали поезії Шевченка, твори українських класиків, місцевих поетів і навіть власні вірші. Всі без винятку виступи були надзвичайно емоційними й артистичними, відчувалося, що поетичні рядки пройшли через самісінькі дитячі серця, а вірші, за словами голови районного осередку товариства «Просвіта» Анатолія Васильцова, підіймали душу аж у міжзоряний політ.

Нікого не залишили байдужими виступи Каті Прилипка, Аліни Хмельюк, Маргарити Чернишової, Аліни Назарко, Оксани Бойченко, Наталії Лапенко, Ані Пономарьової, семирічного Дмитрика Ломакіна та багатьох інших учасників свята.

І яке ж свято без пісні? Безумовно ж, вона зайняла чільне місце у програмі заходу. «Реве та стогне Дніпр широкий...», «Думи мої» на слова Тараса Шевченка, а також інші прекрасні пісні виконали заслужений артист України Микола Павлюченко, Анатолій Васильцов, Ольга Спесивцева, солісти народного вокального ансамблю «Ліра» районного Центру дозвілля Клавдія Аніканова і Катерина Кобзар. Оплесками привітали присутні й одного з найстарших поетів Кременщини – Семена Єгоровича Бондаря, який, до речі, акомпанував співакам на скрипці.

Всі юні учасники Шевченківського свята були відзначені його організаторами грамотами, подяками й подарунками.

Без усякого сумніву, свято вдалося. Мало того, у нашому місті воно стало вже традиційним.

Показово, що його важливість, значимість у справі виховання підростаючого покоління розуміють і керівники підприємств, організацій, приватні підприємці. Допомогу в організації свята надали районний відділ освіти (А.М. Кременчуцький), дитяча організація «Лугарі», кредитна спілка «Джерело» (Л.С. Сідаш), районний Центр дозвілля (Г.Я. Гета), Г.В. Нагорянська, Н.О. Комар, Н.М. Гладка, М.П. Потапенко та інші приватні підприємці.

Сергій Омельченко.
Газета «Кременщина».
20.03.2004 р.

З ПОГЛЯДУ ВІЧНОСТІ

«Крилатих мрій достиглі зерна у світ широкий понесу»

Весною 1945-го світ святкував перемогу над фашизмом. Нарешті прийшов кінець війні. Перемога принесла свободу сотням тисяч в'язнів фашистських концтаборів: росіянам, українцям, білорусам... Цілими колонами поверталися вони додому. Та не все було так просто. На кордоні на них чекала процедура «фільтрації». Колишнім в'язням треба було заново доводити, хто вони, й що вони.

– Хто ти, звідки? – із стандартним запитанням звернувся офіцер-«особіст» до худого, виснаженого в'язня.

– Семен Бондар, з України, з села Голубівки на Ворошиловградщині. Повертаюся додому. Був у Бухенвальді та інших таборач.

– А що то в тебе за папірці?

– Та це ж вірші. Складав їх у фашистській неволі.

– Ну так прочитай!

Семен почав читати. Про Батьківщину, про свою Голубівку, про перебування у концтаборах. Були там і такі рядки:

«Ще грози не втихли, в пожежах планети,

Кати переслідують кожен мій крок,

Та я розриваю їх чорні тенета, –

Лечу ось до тебе на крилах думок».

Послухавши вірші, офіцер тільки й сказав:

– Бачу, Семен, що ти чесна людина, наша. Можеж іти.

Вдома, у Голубівці, Семен Єгорович Бондар продовжив те, що робив і до війни, – вчителював. За його плечима вже були Старобільський педагогічний технікум та Харківський педінститут іноземних мов. Свого захоплення поезією не покидав. При нагоді займався творчістю.

До речі, перший друкований вірш Семена Єгоровича з'явився ще у тридцятих роках. Він називався «Село моє на Україні» і був поміщений на першій сторінці районної газети.

З Голубівки перебрався Семен Єгорович до Кремінної, де теж трудився на освітянській ниві: викладав у медичному училищі.

Поет завжди був радим гостем у своєму рідному селі, в районі і, навіть, у Рубіжному, Северодонецьку. Він брав найактивнішу участь у роботі районного осередку «Просвіти». Жоден захід не обходився без Семена Єгоровича. Так мало того, що читав вірші: він ще й грав на скрипці, яку опанував уже... вісімдесятилітнім.

Не так давно за вагомий внесок у розвиток нашої національної культури Товариство «Просвіта» удостоїло Семена Єгоровича високої нагороди – медалі «Будівничий України».

Працелюбності нашого земляка можна було тільки позаздрити. Написав він сотні віршів, десятки нарисів. І все про Україну, про свій край, про людей, які у ньому живуть і працюють.

Друкувалися його твори у газеті «Кремінщина», у колективній поетичній збірці «Колос». Любителям поезії добре відомі й власні книжки Семена Єгоровича Бондаря: «Пам'ять», «Голуби повертаються знов», «Джерело», «Над рікою Красною». І так сталося, що саме в той день, коли обірвалося життя поета, світ побачила ще одна його, шоста збірка – «Краю мій»...

Не віриться, що вже минуло сорок днів, як немає з нами Семена Єгоровича... Доброї, скромної, чудової людини... З нами залишається його поезія, його вірші. А в серці звучать поетичні рядки:

«Піду за село,
Де б'є джерело,
З пером, що зберіг
На зламах доріг».

Сергій Омельченко.

СТАВЛЕННЯ МОГО СТАРШОГО ДРУГА ДО ДЕРЖАВНИХ НАГОРОД

Державних нагород не маю,
Хоч вже мені не... надцять літ.
Зате я душу підіймаю
Аж у міжзоряний політ.
Не пнувсь, не пнувсь по «тій» драбині
До «тих» найвищих установ,
Щоби і прісно, так як нині,
Співати вільно міг би знов.
Собі я зичу нагороду:
Вкраїни милої природу,
Життя поміж свого народу;
Душі – завжди із Богом згоду.

Анатолій Васильців.

Бондар М.С. повертається знов... 2004 р., у своєму голубівському дворі.

Вересень, 2004 рік. У кабінеті голови Голубівської сільради О.Т. Бахмета (ліворуч крайній). Зустріч з односельчанами, друзями, учнями С.Є. Бондаря.

Зустрічі з земляками в Голубівці. Вересень 2004 р.

Зустріч у Голубівській школі. 2004 рік, вересень.

Краєзнавчий музей Голубівської школи. 2004 рік, вересень.

Творчий доробок Бондарів – батька й сина – в Голубівській школі.

В ЛІТА ДВОТИСЯЧНІ СТУПАЮ...

В літа двотисячні ступаю.
Думками лину в даль століть.
В путі до днів земного раю
Незгоди всі перемагаю,
Ловлю життя нетлінну нить.
Небес сіяння наді мною.
Закон моралі у мені.
Стою завжди за тих горою,
Хто проти зла, брехні, розбою
На нашій змученій землі,
Хто для добра у цьому світі
Зробив пізнання ремеслом,
І вмів розмотувати ниті,
Що таємницями покриті,
Тугим зав'язані вузлом,
Хто ділом славиться по праву,
У кого є людська душа,
А в час надгробної відправи
Прожиті дні, мов книжні глави,
Своїм нащадкам залиша.

Семен Бондар.

Газета «Креміньщина».

7.07.2004 р.

(Надруковано в газеті через неділю після смерті С. Бондаря.)

На Кременському кладовищі знайшли вічний спокій С.Є. Бондар та В.Р. Бондар.
На пам'ятнику Семена Єгоровича – слова з його віршів:

«Дітям, онукам... всім щастя божаю.

А в час надробної відправи

Прожиті дні, мов клижлі главі,

Своїм нащадкам залишаю».

Зміст

ПЕРЕДМОВА	3
Слово сына	5
Нас покинув поет Кременщини (<i>Некрологи</i>)	14
Частина перша. ГОЛУБИ ПОВЕРТАЮТЬСЯ ЗНОВ	19
Золоті серги	20
Проводжали дідуся	28
Сонячні ореоли	30
Ковальський міх	33
Карусель	38
Георгій вирушає на Донбас	45
У млині	49
Морозяним ранком	55
Вистава	57
Чарівна скрипка	62
На катку	67
Воронько	71
Георгій повертається з Донбасу	79
Прощання з дубом	83
В піщаних дюнах	93
На луках	96
Тривожна тиша	103
Пучок волосу	107
Туман	112
Відчайдушність	114
Втеча	119
В сирій кам'яниці	122
Круті дороги	123
У таборі смерті	125
Знову в путь	127

Голуби повертаються знов

В каменоломні	128
У в'язниці	129
Друзі зустрічаються знов	132
«Загинув за визволення Донбасу»	134
На радість сівачеві	139
Школа над шляхом	144
Гості	156
На роздоріжжях	165
Засмутнів сосновий ліс	184
Голуби повертаються знов	187
Неждані зустрічі	195
У музеї	203
На батьківщині	206
Частина друга. З КНИГИ «ПАМ'ЯТЬ»	219
<i>Вид автора</i>	220
Пам'ять	221
Що нам славу увінча	222
Веселка	223
Дума про матір	224
Я примчав у свій край	225
В путі	227
Скажи... ..	228
Сусідка	229
Над рікою Боровою	229
Сміялася весна	230
Осінь	231
Тополя	232
Проводжаючи сина	233
Пам'яті друга Андрія Коломійця	239
Хвилини йдуть	240
Мрії про юність	241

У Каневі	242
В день сімдесятиліття	242
Буде радість	243
Втеча з фашистського полону	244
Братам	248
Мініатюри	249
ГУМОРИСТИЧНИМ ПЕРОМ	252
Обід у ведмедя	252
Наш Грицько	253
Що посіяв – те й пожнеш	254
Взяв за ідеал бджолу	254
У колгоспній конторі	255
Осел серед зайців	256
Ріка й притока	256
«Жигулі»	256
Степан Степовий. <i>Поема</i>	257
Частина третя. З КНИГИ «ДЖЕРЕЛО»	285
На стику століть. <i>Поема (скорочено)</i>	286
Верхньоголубівське джерело. <i>Поема</i>	297
Пам'ять *	307
Що нам славу увінча *	308
Зелений шум	309
В день сімдесятиліття *	310
Проводжаючи сина *	311
Буде радість *	312
Вечірньою порою	312
Літа босоногі	313
Іду в поля	314
Сумна поезія	315
Сліди зажур	315

Ставок мого села	316
Над могилою	317
Братам *	318
В осінні дні	319
Дідусеві	320
Дума про матір *	321
Листок календаря	322
Над рікою Боровою *	323
Отчий поріг	324
Село моє на Україні	324
Хвилини йдуть	325
Осінь *	326
Лечу з Кубані	327
На труд іду	327
Навчання – це не пута	328
Розцвіте весна	329
Над Дінцем	330
Біля старої сосни	331
Першим космонавтам	332
Грайте, струни	332
О, не краще б – світ мелодій?!	334
Другові	335
Твій образ	336
Рідний дім	337
Іду з неволі	337
Закатованому другу	338
До берега пливу	339
Щастя	340
Багатство	340
Краса	341
Любов	341

Мініатюри	342
Україна моя	348

Частина четверта.

З КНИГИ «НАД РІКОЮ КРАСНОЮ»	353
Зелений шум *	354
Я люблю мій край	354
Над рікою Красною	355
В ліс по гриби	356
Дзвенить ріка	359
Дві ориси	359
Як стану я на лижі	361
Дві тополі	362
Вася невихований	363
Дружні побажання	366
Доброта	367
Віщий сон	367
Після диктанта	368
Сон ледаря	368
Нечитані книжечки	369
Лис і тигр. <i>Байка</i>	369
А як же нам, бджолам? <i>Байка</i>	370
Не лови у школі гав	370
Одиниця	371
Лист до дідуся	371
Поліглот	374
Сміливий півень. <i>Байка</i>	375
Горобець і шпак	375
Дзига	376
Їжак і заєць. <i>Байка</i>	376
Бондарі	377
Молодим поетам	378

Частина п'ята. З КНИГИ «КРАЮ МІЙ»	381
Гімн Кременщини	382
Голубівка	383
Живи, мово українська	387
Високий пам'ятник	388
Ступаючи в нове тисячоліття	389
Росте Кременна	390
Поезія моя	391
А в клубі свято	391
Новорічне	392
Скоро весна	393
Свято весни	394
Скотар Дмитро	395
Парк над Айдаром	396
Наша школа	397
Однодумцю	398
Івану Савичу. У день 80-ліття	398
Прощай, село!	399
Вірменії. Після землетрусу	400
У фашистській неволі	401
У каменоломні	401
Йду в село	402
Працею окрилився	403
Безсмертя	404
Нашим подругам	405
Твоє вікно	407
Мчу до тебе	407
Весілля над Дінцем	408
Приморожені квіти	410
Горобина над хрестом	411
Вінок полеглим	411

Мініатюри	412
Гроза	415
ЖАРТИ, ГУМОРЕСКИ	417
Деталь	417
«Дуже жмуть»	417
Про джинси	417
Кавуни	418
В автобусі	418
Осел-керівник	419
А як же нам, бджолам? *	419
Крислатий дуб	420
Туга за дубом	421
Чоботи в грязі	421
Позбувся шкідливих звичок	422
Самохвал	422
На переправі. <i>Бувальщина</i>	423
Добрі справи	425
Частина шоста. СПОГАДИ	427
А. Васильців. Як світло і добро	428
А. Васильців. Благословенний заповіт. <i>Пам'яті Семена Егоровича Бондаря</i>	429
В. Н. Прокопенко. Частичка моей жизни	430
В. Коробка. Мои воспоминания о Семёне Егоровиче Бондаре – самые светлые	431
В. Хроменко. Наследник Тараса. <i>Семену Егоровичу Бондарю посвящается</i>	432
К. Аникапова. Уроки жизни	434
А. Дидыченко. В восемьдесят лет жизнь только начинается, или Совершенствовање слезам не верит	434
В.Г. Белан. Правда жизни	437

ГАЗЕТНІ ПУБЛІКАЦІЇ	441
У нас є і «Будівничий України»	441
Під прапором рад	442
Пісня про малу батьківщину	444
Доктор наук з Голубівки	446
60 років трудового стажу	448
Щиро вітаємо!	450
Село таке багате талантами... ..	450
У рідній школі	452
Шевченківські читання	454
Тараса невмируще слово. <i>190 років з дня народження Т.Г. Шевченка</i>	455
З погляду вічності	457
А. Васильців. Ставлення мого старшого друга до державних нагород	458
С. Бондар. В літа двотисячні ступаю.....	462

Бондар Семен

ГОЛУБИ ПОВЕРТАЮТЬСЯ ЗНОВ

Відповідальний редактор *Н.С. Шлькова*
Редактор, технічний редактор *О.Ф. Гараджа*
Упорядочники *О.Ф. Гараджа, В.М. Прокопенко*
Комп'ютерне забезпечення *Т.О. Хоменко*
Фотоілюстрація *В.М. Рева*

*На обложці – панорамний вид села Голубівка.
Тут бере початок Верхньоголубівське джерело*

Отпечатано ООО «Омега-Принт»
344082, г. Ростов-на-Дону, ул. М. Горького, 3.
Сдано в набор 29.04.2005 г. Подписано в печать 24.05.2005 г.
Формат 62x90 $\frac{1}{32}$. Бумага офсетная. Гарнитура PetersburgC.
Печать офсетная. Усл. печ. л. – 14,34.
Тираж 1000 экз. Заказ № 992 от 29.04.2005 г.